

O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

3 / 2020

Alisher Navoiy
ismidagi
O'zbekiston MK

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЙОТИ
ВА ФОЛКЛОРИ ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ
ВА ФОЛКЛОРИ ИНСТИТУТИ

Ўzbek tili va adabiyoti

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

*Журналга 1958 йил январда
Ойбек асос солган*

Бир йилда олти марта чиқади

3

2020

Бош муҳаррир:

Низомиддин МАҲМУДОВ

Таҳрир ҳайъати:

Абдусалом АБДУҚОДИРОВ

Раҳматулла БАРАКАЕВ

Маматкул ЖЎРАЕВ (бош муҳаррир
ўринбосари)

Наим КАРИМОВ

Баходир КАРИМОВ

Дурдона ЛУТФУЛЛАЕВА

Абдувахоб МАДВАЛИЕВ (бош
муҳаррир ўринбосари)

Тўра МИРЗАЕВ

Баҳтиёр НАЗАРОВ (бош муҳаррир
ўринбосари)

Ёркинжон ОДИЛОВ

Эргаш ОЧИЛОВ (масъул котиб)

Шомирза ТУРДИМОВ

Боқижон ТЎХЛИЕВ

Алмаз УЛВИЙ

Дурдона ХУДОЙБЕРГАНОВА

Жаббор ЭШОНҚУЛОВ

Бердак ЮСУФ

Курдош КАҲРАМОНОВ

Улуғбек ХАМДАМОВ

Иброҳим ҲАҚҚУЛОВ

*Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси
Ўзбек тили, адабиёти
ва фольклори институти*

Тошкент - 2020

Манзилимиз:

100060, Тошкент, Шахрисабз тор кўчаси, 5-уй.

Телефон: 71 233-71-44

E-mail: jurnal_uzlit@mail.ru

На узбекском языке

Узбекский язык и литература

№ 3, 2020

Мухаррир Э.Очилов

Компьютерда сахифаловчи Б.Зайнутдинов

Журнал Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги томонидан

22.12.2006 йилда рўйхатга олинган.

Гувоҳнома №0053

© Ўзбекистон Республикаси ФА, 2020 йил.

ЎЗБЕК ТИЛИ СОЦИОЛИНГВИСТИКАСИ МУАММОЛАРИ

Чексиз мамнуният билан таъкидламоқ жоизки, “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” деган устувор ғоя асосида ўз тараққиётининг тамомила янги босқичига дадил кадам қўяётган мамлакатимизда барча соҳаларда бўлаётгани каби давлат тилининг ўрни ва нуфузини ошириш борасида ҳам туб бурилиш жараёнлари бошланди. Президентимиз Ш.Мирзиёев ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқида бу борада қилинадиган қўламли ишларнинг тўлақонли тарhini чизиб берар экан, бу ишларнинг пировард натижаларини қуйидагича ифода этди: “Мухтасар айтганда, ҳар биримиз давлат тилига бўлган эътиборни мустақилликка бўлган эътибор деб, давлат тилига эътиром ва садоқатни Она Ватанга эътиром ва садоқат деб билишимиз, шундай карашни ҳаётимиз қондасига айлантиришимиз лозим”. Ҳар бир фуқаронинг онгу шуурида ана шу қонданинг саломатлиги ва собитлиги юрт юксалишининг ҳам, мамлакат мустақиллиги муҳофазаси мунтазамлигининг ҳам гаровидир.

Мазкур тарихий нутқда таъкидланганидек, “дунёдаги қадимий ва бой тиллардан бири бўлган ўзбек тили халқимиз учун миллий ўзлигимиз ва мустақил давлатчилигимиз тимсоли, бебаҳо маънавий бойлик, буюк қадриятдир”. Албатта, бу бебаҳо бойлик, буюк қадрият миллий ўзликнинг асрий илдилари сифатида, ўзбек қавмининг она тилиси сифатида ўзбекнинг миллий-маънавий дунёсини чароғон қилиб турса, давлат тили сифатида кўп миллатли мамлакатимиз фуқаролари қалбига бир давлатга, бир юртга мансублик, бирдамлик туйғуларини жойлайди, уларни ягона давлат рамзи саналмиш байроқ, герб, мадҳия каби муқаддас тимсоллар сингари бир юртнинг садоқатли фарзандлари ўлароқ бирлаштиради. Айтиш мумкинки, ана шу маънода ўзбек тили Ўзбекистонда фақат бир эмас, балки икки ижтимоий-сиёсий ва маънавий-маърифий вазифани бажармоқда, ана шундай залворли ва муаззам вазифаларни елкасига ортимоқлаган ҳолда такомил йўлларида жадал одимламоқда.

Давлатимиз раҳбари 21 октябрь куни имзолаган “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқенин тубдан ошириш чоратadbирлари тўғрисида”ги Фармонида ҳақли равишда алоҳида қайд этганидек, “бугунги глобаллашув даврида ҳар бир халқ, ҳар қайси мустақил давлат ўз миллий манфаатларини таъминлаш, бу борада, аввало, ўз маданиятини, азалий қадриятларини, она тилини асраб-авайлаш ва ривожлантириш масаласига устувор аҳамият қаратиши табиийдир”. Ўзбек тилининг ҳам она тили, ҳам давлат тили сифатидаги тараққиётини таъминлаш, ҳеч бир шубҳасиз, миллий манфаатларимиз ҳимоясининг тамалларини ташкил этадиган муқаддас ҳаракатлардан ҳисобланади. Айни пайтда Президентимиз таъбири билан айтганда, “ўз тилини ҳурмат қилган маърифатли эл бошқаларнинг она тилига ҳам чуқур ҳурмат билан қарайди”, шунинг учун ҳам мамлакатимизда бениҳоя ҳолис тил сиёсати шаклланган, унга кўра юртимизда истиқомат қиладиган барча миллат ва

элатларнинг тиллари ва маданиятларининг хурмат қилиниши ва ривожини учун барча шароитлар яратилган.

Давлатимиз раҳбарининг мазкур Фармонида ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги мақомининг ҳаётимизнинг барча жабҳаларида тўла-тўқис жорий қилиниши учун тегишли чора-тадбирлар аниқ белгилаб берилган, мазкур мақомнинг мунтазамлиги учун давлат ва бошқа ташкилотлар, фуқароларнинг масъуллик интизоми кўрсатилган. Айтиш жоизки, бир неча ўн йиллар давомида тилимиз ривожини борасида ҳаракатга келолмаган механизмлар фаол ва самарадор ҳаракатга келди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 11 мартдаги “Ўзбек тили ва адабиёти бўйича фундаментал ва амалий тадқиқотлар самарадорлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори билан Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти таркибида Социоллингвистика бўлими ташкил этилди. Мазкур қарорда бу бўлимнинг асосий вазифалари сифатида қуйидагилар белгиланган: “Ўзбек тилининг ривожланиши билан боғлиқ фундаментал, амалий ва инновацион тадқиқотларни амалга ошириш ва кенгайтириш; ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш борасидаги илмий изланишларни кучайтириш; ўзбек тилининг ёзма матни меъёр ва қоидаларини ишлаб чиқиш; ўзбек тилининг изоҳли луғатлари, давлат тилида иш юритиш бўйича қўлланма ва адабиётлар тайёрлаш; давлат тилини ривожлантиришга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини ишлаб чиқишда фаол иштирок этиш”.

Социоллингвистик тадқиқотлар тилнинг ўз соҳибини билан бақамти ҳаётининг норавшан пучмоқларига чирок тутишга имкон беради. Бу маънода социоллингвистика бугун дунёда энг истиқболли парадигма сифатида устуворлашиб бораётган антропоцентрик тилшунослик ўзаниларида ҳаракат қилади. Социоллингвистик изланишларнинг илмий натижалари ва бу асосдаги тавсиялар мамлакатимизда ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги фаолиятини қонуний ва ҳаққоний, ҳолис ва ҳар тарафлама йўлга қўйиш, унинг мавқеини ва нуфузини ошириш ишлари қўламини янада кенгайтиришни натижадор режалаштиришга қўмаклашади. Шунинг учун ҳам тил тадқиқига социоллингвистик ёндашув нафақат назарий, балки фавқуллода салмоқли амалий аҳамиятга ҳам моликдир.

Тилнинг пайдо бўлишидан тортиб, унинг тарихий тараққиётини яшаш тарзига, истиқомат шароитидан тортиб, эврилиш шамойилларига, умуман, бу яхлит беназир ҳодисанинг моҳияти ва табиатини осонлик билан инкишоф қилиш мушкул иш. Зотан, инсон тили бениҳоя мураккаб, бениҳоя кўп томонлама, бениҳоя ўзига хос муҳташам ва мунтазам ҳодисадирки, унинг барча жиҳатларини яхлитлигича ва бирданига тасаввур қилишга кўпда инсон ақли ожизлик қилади. Биз илгариги ишларимизда ҳам бир неча бор қайд этиб ўтганимиздек, дунё тилшунослиги тарихида шунинг учун ҳам тил деган ҳодисага хилма-хил ва бир-биридан фарқи ёндашувлар юзага келган. Албатта, бу ёндашувлар учун тилнинг муайян бир жиҳати асос қилиб олинган, айни шу бир жиҳатни чуқурроқ очишга ҳаракат қилинган, тилнинг бутун мураккаб моҳиятига дахлдор барча ўзига хосликлар ана шу жиҳатдан келиб чиққан ҳолда тадқиқ этилган. Тилшунослик тарихида шаклланган психологизм, социологизм, натурализм, структурализм, эстетизм каби кўпдан-кўп оқимларни бу ўринда эсга олиш кифоя. Табиийки, бу “изм”лар аниқланган хусусиятларнинг ҳеч бири тилнинг моҳиятига бегона эмас, тил моҳиятида улардан бирининг борлиги бошқасининг мавжудлигини асло инкор

этмайди. Айтайлик, тилнинг моҳиятида психиклик (руҳий жиҳат)нинг мавжудлиги унда эстетиклик (гўзаллик, бадий-ифодавийлик)нинг мавжудлигини инкор этмайди. Шунинг учун тилнинг моҳиятини очишда мазкур хусусиятларнинг барчаси ҳисобга олиниши лозим. Аммо, дунё тилшунослиги тарихидаги бир неча асрлик тажрибалар кўрсатиб турибдики, бу осон иш эмас, мазкур оқимлар намояндалари ҳам ўз таълаған йўлларини тилни тадқиқ этишдаги энг макбул йўл деб ҳисоблаганлар, бу йўлда ўрганиш объектини ва унинг моҳиятини аниқ кўрсатиб беришга бутун умрларини сарфлаганлар. Албатта, тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини топиш борасидаги жиддий саъй-ҳаракатлар ҳамон давом этмоқда, инсоният тараққиётининг мислсиз жадаллашуви билан бу ҳаракатлар янада суръат ва кўлам касб қилмоқда¹.

Тил ва жамият алоқаси муаммосига турли тадқиқотлар доирасида турли даражаларда турли даврларда бевосита ёки йўл-йўлакай эътибор берилган бошлаганига анча бўлган, ва, демакки, бу ҳаракатлар тамоман бўлмаसा-да, тилга бевосита ва изчил равишдаги социолингвистик ёндашувнинг шаклланишига у қадар кўп бўлгани йўқ. Социолингвистиканинг дастлабки илмий асослари XIX–XX асрлардаги бир қатор олимларнинг ишларида бўй кўрсатгани эътироф этилади, аммо “социолингвистика” термини анчайин кейин, хусусан, 1952 йилда (дастлаб америкалик тадқиқотчи Х.Карри томонидан қўлланган) пайдо бўлганлиги қайд этилади².

Тил халқнинг турмуши, моддий ва маънавий маданияти, жамият аъзоларининг ижтимоий муносабатларини ўзида ҳолис акс эттирадики, бу ҳақиқат деярли барча мутахассислар томонидан эътироф этилганига анча бўлган³. Такрор бўлса ҳам, яна қайд этиш жоизки, тилнинг мураккаб моҳияти ва мунтазам интизомини халқнинг, жамиятнинг яхлит моҳияти ва мунтазам интизомисиз тушуниш ҳам, тушунтириш ҳам номумкин юмушдир, социолингвистиканинг бош вазифаси эса айни шу мураккаб муаммони тадқиқ ва талқин қилишдан иборат. Тилшуносликнинг бу йўналиши билан жиддий шуғулланган асар мутахассислар айни йўналишга, масалан, қуйидагича тавсиф берадилар: “Социал лингвистика (социолингвистика) тил пайдо бўлиши, тараққиёти ва яшашининг, жамиятнинг тилга ва тилнинг жамиятга бўлган таъсирининг ижтимоий шартланганлигини ўрганувчи тилшунослик йўналишидир”⁴. Тилнинг ижтимоий моҳиятга эгаллигини ҳеч ким инкор этмайди. Унинг пайдо бўлишининг ўзиёқ, аввало, ижтимоий заминга эга, у жамоа, жамият бағрида туғилган ва шу жамоага, жамиятга, шу жамиятнинг хилма-хил эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам социолингвистика фақат жамиятнинг тилга таъсирининггина эмас, айни пайтда тилнинг жамиятга таъсири муаммосига ҳам асосий эътиборни қаратади⁵. Бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, жамиятнинг тилга таъсири

¹ Бу ҳақда батафсил қarang: Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2017, 50–51-бетлар.

² Қarang: Абдуллаев Ю.Н., Бушуй А.М. Язык и общество. – Ташкент: Фан, 2002. С. 152.

³ Яна қarang: Бушуй Т.А. Язык в истории развития человеческой мысли. – Ташкент: Фан, 2011. С. 15–27.

⁴ Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. – М.: Просвещение, 1987. С.10.

⁵ Яна қarang: Абдуллаев Ю.Н., Бушуй А.М. Кўрсатилган асар, 154-бет.

равшан ҳақиқат, чунки жамиятдаги ҳар қандай ўзгариш, тараққиёт, энг аввало, шу жамиятнинг тилида ўз тажассумини топади. Аммо тилнинг жамиятга таъсири ҳақида гап кетганда, айрим мутахассислар бу қарашни инкор этмоқчи бўладилар. Масалан, рус социолингвисти А.Д.Швейцер америка тилшуноси А.Д.Гримшонинг ижтимоий структура ва тил ўртасидаги каузал муносабат, яъни уларнинг бири иккинчиси билан изоморфизмга эгаллиги, хусусан, тилнинг ҳам ижтимоий структурага таъсири ҳақидаги фикрларини ишонарли эмас деб ҳисоблайди. У тилга жамиятнинг таъсирини тўла эътироф этади, аммо бунинг аксига шубҳа билан қарайди. Бу шубҳа ва танкидий фикрлари баёнидан кейин америкалик тадқиқотчининг мулоҳазаларида муайян рационал мағиз борлигини қайд этади ва шундай ёзади: “Агар масала янада аниқроқ кўйилса ва бунда жамиятнинг ижтимоий-синфий структураси эмас, балки ижтимоий ахлоқ меъёрлари назарда тутилса, тил ва бу меъёрлар ўртасида, ҳақиқатан ҳам, муайян алоқа мавжудлигини тан олиш лозим”⁶. Бугунги кунда деярли шиорларга айланиб бўлган “Тил – маънавият кўзгуси”, “Тил – маданият кўзгуси”, “Тил – миллат кўзгуси”, “Тилда халқ руҳи акс этади” каби образли ифодаларнинг мағзу моҳиятида тилнинг жамиятга, жамият аъзоларига, уларнинг ахлоқий интизомига ғайрихитиёрый суратда таъсир қилиш қуввати зуҳур этиб туради. Дунё тилшунослигида лисоний нисбийлик гипотезасининг ҳаммуаллифларидан бири Бенжамин Ли Уорфнинг ушбу гапида ҳам азалий ҳақиқат бор: “Эҳтимол, кўпчилик одамлар урфга кирган сўз қўллаш меъёрлари тафаккур ва ахлоқнинг айрим шакллари тайин этади деган фикрга қўшиладилар”⁷. Айтиш жоизки, шунинг учун ҳам мамлакат, жамият маънавий-маданий тараққиётини тил тараққиётидан айро ҳолда тасаввур этиш мушкул. Демакки, тилнинг жамият тараққиётига, халқ маънавиятига мунтазам таъсирини нафақат эътироф қилиш, балки бу фавқуллода муҳим социолингвистик жараёнларни ҳам диахрон (тарихий), ҳам синхрон (замонавий) нуқтаи назарлардан тадқиқ этиш бугунги даврнинг долзарб талабидир.

Аксарият тишуносликларда тилни систем-структур ходиса сифатида тадқиқ қилиш, уни, асосан, соҳибсиз бир тузилма ўлароқ талқин этиш узок вақт ҳукмронлик қилди. Мутахассислар тўғри таъкидлаганларидек, “структурал тишуносликнинг асосий йўналишларида асосий эътибор, энг аввало, тил системасининг имманент (ички) хусусиятларига қаратилди, бу системанинг инсон, жамият, тафаккур ва бошқа экстралингвистик омиллар билан боғлиқлиги тамоман назардан соқит қилинди”⁸. Бунинг натижасида тилдай мураккаб хилкатнинг сийрати эмас, балки фақат сурати ўрганилди, тирик тил ўзининг руҳи ва жонидан жудо бўлди. Албатта, ўшандай ўрганиш ҳам керак, лекин тилни фақат шу тарздагина ўрганиш яхлит мақсадга, алаҳ-оқибат, мутлақо олиб боролмайди. Тилни яхлит тирик ходиса сифатида ўрганишдаги ана шундай нотаомликни тамом қилиш, бу бўшлиқни тўлдириш эҳтиёжи билан социолингвистиканинг юзага келганлиги ҳақидаги фикрлар ҳам йўқ эмас. Таникли социолингвист А.Д.Швейцер шундай фикрни баён қилади: “Америка Қўшма Штатларида ва бир қатор Ғарбий Европа мамлакатларида социолингвистиканинг юзага

⁶ Швейцер А.Д. Современная социолингвистика. Теория, проблемы, методы. – М.: Наука, 1976. С. 27 – 32.

⁷ Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в лингвистике. Вып. I. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. С. 135.

⁸ Абдуллаев Ю.Н., Бушуй А.М. Қўрсатилган асар, 155-бет.

келиши ва шаклланиши тўғридан-тўғри, бевосита мазкур мамлакатларда бир неча ўн йиллар мобайнида ҳукмронлик қилган структур тилшуносликнинг инкирозга юз тутиши билан боғлиқдир”⁹.

Структур йўналишдаги тилшуносликда тил тараққиётини ҳаракатга келтирадиган омиллар, сабаблар, тамойиллар, умуман, қонуниятларни икки гуруҳга ажратиб тавсифлаш анчайин кенг тарқалган. Бунда тил тараққиётининг ички ва ташқи қонуниятлари фаркланади. Масалан, кўп тилшунослар сингари Б.А.Серебренников ҳам ички қонуниятлар сифатида тил тараққиётини юзага келтирадиган бир қанча омиллар қаторида “талаффузни қулайлаштириш тамойили”, “тил воситаларини тежаш тамойили”, “нутқий ахборот мураккаблигини чеклаш тамойили”, “лисоний воситалар ортиқчалигини бартараф қилиш тамойили”, “экспрессивроқ шаклларни қўллаш тамойили”, “шакллар маъноларини кўчириш” ва ҳоказоларни қайд этади. Бундай караш ва талқинларнинг тўғри эмаслигини танқид қилар экан, рус тилшуноси Ю.В.Фоменко шундай ёзади: “Бу тамойилларнинг барчаси тил тараққиётининг ички қонуниятларини юзага келтирмайди, тилнинг “эҳтиёжи” ва “интилиши” бўлмайди (тилда бундай “эҳтиёж” бўлиши ҳам мумкин эмас)”, аксинча, сўзловчи инсоннинг эҳтиёж ва интилишларини, хоҳиши, онги, психикасини намоён қилади. Айнан ва фақат фикрловчи ва сўзловчи инсон талаффузни қулайлаштиришга, тил воситаларини тежашга, ортиқчаликни бартараф қилишга, нутқий ахборот мураккаблигини камайтиришга, экспрессивроқ шаклларни қўллашга интилади; айнан ва фақат у лисоний шаклларга турли маънолар юклайди; оламни англаб, предметлар ўртасидаги ўхшаш белгиларни топади ва бир предметнинг номини бошқасига кўчиради, шу тарика полисемияни яратади, тил мазмунини бойитиб, ривожлантиради”. Бу зийрак тилшунос айни борадаги танқидий фикрларини хулосалаб, тил ўз-ўзидан, яъни фақат “ички қонуниятлари” асосида, инсон ва жамиятга мутлақо алоқасиз ҳолатда ривожлана олмаслигини, тилнинг ҳар қандай тараққиёти (ҳар қандай сатҳда, шу жумладан, ҳатто фонетик сатҳда ҳам) унинг қўлланиши билан, мунтазам истифода қилиниши билан боғлиқ эканлигини ва мазкур ҳолатлар хилма-хил экстралингвистик (иктисодий, илмий-техник, сиёсий, маданий, биологик, физиологик, психологик ва бошқа) сабаблар билан изоҳланишини таъкидлайди. Ниҳоят, у шундай асосли ҳукми илгари суради: “Тил тараққиётининг ички сабаблари йўқ”¹⁰. Бу ҳукми ҳар жиҳатдан маъқуллаш мумкин. Атокли шарқшунос, ўзбек, киргиз, япон, корейс, хитой каби бир қанча тиллар ва уларнинг шевалари масалалари билан жиддий шуғулланган олим, умумий тилшунослик бўйича йирик мутахассис Е.Д.Поливанов тил эволюциясининг асосий омилли, тилдаги ўзгаришларнинг бирламчи сабаби сифатида инсоннинг “танбаллиги”, унинг “куч сарфини тежашга интилиши” эканлигини таъкидлаб, “тил эволюцияси ижтимоий-иктисодий фактларга боғлиқ”лигига, жамиятдаги ўзгаришлар билан шартланганлигига алоҳида эътиборни қаратади¹¹, бу фикрларда ҳам тил тараққиётида экстралингвистик, ижтимоий омилларнинг ўрни бетақроқ

⁹ Швейцер А.Д. Кўрсатилган асар, 11-бет.

¹⁰ Фоменко Ю.В. Мифы современной лингвистики. – Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2010. С.51–53.

¹¹ Поливанов Е.Д. Где лежит причины языковой эволюции? // Общее языкознание. Хрестоматия. Сост. Б.И.Косовский. – Минск: Вышэйшая школа, 1976. С.154–160.

эканлиги очикча ифодаланеди. Ана шу мулохазалардан келиб чикилса социоллингвистиканинг тилшунослик фанлари тизимидаги салмоғи нечоғлик катта эканлиги янада ойдинлашади.

Бу ўринда яна бир бениҳоя муҳим масалага ойдинлик киритиш жоиздай кўринади. Филологияда баъзан тилни шакл сифатида қарашга бир қадар мойиллик бор. Масалан, айрим тилшунослар бадий асар доирасида тилни шакл унсурларидан бири эканлигига урғу берадилар¹². Шунингдек, “Бу фикр ўзбек тилида мана бундай ифодаланеди” кабилидаги ифодаларда ҳам тил гўёки фақат шакл тарзида тасаввур қилингандай бўлади. Бенжамин Ли Уорф қайд этганидек, “оддий ва одатий мантиска кўра, нутқ фақат фикрни ифодалаш, узатиш билангина боғлиқ бўлган, аммо унинг шаклланишига алоқасиз ташки жараёнигадир. Нутқ, яъни тилни қўллаш умумий чизгиларда тил ёрдамисиз шаклланиб бўлган нарсани “ифодалайди”, холос. Фикрнинг шаклланиши – бу гўёки тафаккур ёки фикр даб аталадиган ва алоҳида конкрет тилларнинг табиатиға мутлақо алоқадор бўлмаган мустақил жараёндир. Тил грамматикаси – бу фақат одатга кирган анъанавий қоидаларнинг жами, аммо тилни қўллаш гўёки бу қоидаларга унчалик ҳам эмас, балки тўғри, рационал ёки мантисий тафаккурға бўйсунеди”. Бундай жўн қараш ва тушунчаларни тахдил ва танқид қилар экан, Уорф ҳар қандай лисоний тизимнинг асоси бўлган грамматика фикрларни қайта ифодалашнинг шунчаки қуроли эмаслигини, аксинча, грамматиканинг ўзи фикрни шакллантиришини, индивид тафаккур фаолиятининг дастури ва йўриғи эканлигини, фикрларнинг шаклланиши мустақил жараён эмас, балки у ёки бу тил грамматикасининг қисми эканлигини таъкидлайди ва шундай хулоса қилади: “Биз табиатни она тилимиз кўрсатган ўзгичлар ичида бўлаклаймиз”.¹³ Умуман, тил ва унда ифодаланадиган мазмун мутлақо мухтор эмас. Тил ва мазмун ўртасидаги муносабат икки томонламадир, бу муносабатни инсон танаси ва танани ёпиб турган кийим ўртасидаги муносабатға ўхшатиб бўлмайди¹⁴. Ҳар қандай фикр, мазмуннинг шаклланишида тил, албатта, иштирок этади. Ҳатто айрим тилшунослар тил иштирокисиз бирон-бир мураккаб аклий фаолиятнинг имконсиз эканлигига, тилнинг ҳайратланарли моҳияти, аввало, ана шунда кўринишиға урғу берадилар¹⁵. Қисқаси айтиш керакки, ҳар бир тил ўзига хос тафаккур, ўзига хос маданият, дунёни ўзига хос кўриш тарзидир, шунинг учун башарият тарихида ҳар бир халқ ўз тилини ана шундай кўриш ва ҳар қандай бегона тазйиклардан кўриш мақсадида она тилини такомил топтиришнинг пайидан бўлган. Америка олимининг қуйидаги гапларида ҳеч қачон эскирмайдиган чўнг ҳақиқат ўз тажассумини топган: “Келажакда бир тилда – у инглиз тили бўладими, немис тили бўладими ёки рус тили бўладими – гапирадиган инсониятни тасаввур қиладиганлар, шунга ишонадиганлар инсоният тафаккури тараккиётға улкан зарар келтиришға қодир бўлган нарсани идеал деб билганлари учун қаттиқ адашадилар”¹⁶. Зотан, бегона тил унсурларининг

¹² Масалан: Швейцер А.Д. Кўрсатилган асар, 21-бет.

¹³ Уорф Б.Л. Наука и языкознание / Новое в лингвистике. Вып.1. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. С.169–170, 174.

¹⁴ Бундай ўхшатиш ҳақида қаранг: Блэк М. Лингвистическая относительность // Новое в лингвистике. Вып.1. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. С. 207.

¹⁵ Панов Е.Н. Знаки, символы, языки. – М.: Знание, 1980. С. 38.

¹⁶ Уорф Б.Л. Лингвистика и логика / Новое в лингвистике. Вып.1. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. С.197.

муайян бир тилга керагидан ортик ва бу тил қонуниятларига ноуйғун тарздаги босқини шу тилдаги миллий тафаккур мувозанатини муаллақлаштириши дунё тарихи сабоқларидан маълум.

Социолингвистик тадқиқ ва талқинларда тил ва тафаккур, тил ва маданият муносабатлари, тафаккур ва маданиятнинг шаклланиши ҳамда ривожиди тилнинг фавқуллода ўрни мунтазам назарда тутилиши керак. Ҳеч бир жамиятни маскур муаммолардан ташқарида тасаввур қилиш мумкин эмаслигини исботлаш эҳтиёжи йўқ.

Шубҳасизки, социолингвистика ўз моҳиятига мувофиқ тилни кўпроқ қўллаш, яъни нутқ шаклидаги намоён бўлиш қонуниятларига асосий эътиборни қаратади. Шунинг учун ҳам тадқиқотчилар социолингвистиканинг бош вазифаси сифатида тилни қўллаш назариясини яратилиши, тилнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ҳақидаги умумий назарияни шакллантиришни қайд этадилар, нутқий ахлоқ, нутқий интизом қоидаларини инкишоф этишини муҳим деб ҳисоблайдилар¹⁷. Лисоний шаклларнинг вариантдошлиги ва мавжуд вариантлардан тегишлисини танлаш, табиийки, нутқ вазияти ҳамда нутқ иштирокчиларининг ижтимоий мақоми, уларда барқарорлашган лисоний одат-ахлоқ ва бошқа экстралингвистик омилларга чамбарчас боғлиқ. Нутқдаги кўпдан-кўп бирликлар каби вариантдошликнинг юзага келишининг ўзиёқ ибтидодан ижтимоий омилларнинг ҳаракати маҳсулидир. Айни пайтда, бу ҳодиса, яъни вариациялар, социолингвистлар қайд этганларидек, тил таҳлилида периферияда эмас, балки марказий ўринда муқимлашадиган ҳодисалардандир. Шунинг учун ҳам инглиз тилшуноси Т.Б.Роджер алоҳида таъкидлайдики, тилшунослар бундай тил ҳодисалари талқинида фақат “грамматик тўғрилиқ”нигина эмас, балки янада мураккаброк бўлган “ижтимоий макбуллилик”ни ҳам ҳисобга олишлар зарур¹⁸. Шарқнинг буюк пандномаси “Қобуснома” (XI аср) асарида нутқда сўзловчининг мақоми зухур қилишини ёдда тутиш ҳақида насихат бор: “Ҳар сўзни ҳалойиққа зоҳир қилсанг, яхши юз била зоҳир қил, токи макбул бўлсун ва ҳалойиқ сенинг сўз била баланд мартабага эғалигингни билсунлар. Нединқим кишининг мартабасини сўз била билурлар, аммо сўзнинг мартабасини киши била билмаслар, чунки ҳар кишининг аҳволи ўз сўзининг остида пинҳондур”¹⁹. Бадий адабиётдаги қаҳрамоннинг сурати ва сийратини, жамиятдаги мақом ва мавқеини унинг нутқи воситасида чизиш энг маҳсулдор усуллардан бири эканлиги ҳам социолингвистик заминга эга.

Тилда бир қатор бирликлар, ифодалар мавжудки, уларни социолингвистик ёндашувсиз ўрганишнинг асло имкони йўқ. Хусусан, хилма-хил дейкис бирликлар, ундовлар, модал сўзлар, мурожаат сўзлари, ундалмалар ва бошқа бирликларнинг моҳияти ва қўлланиш қоидалари – қонуниятларини очиш учун, албатта, биринчи навбатда, социолингвистик омилларга мурожаат қилмасликнинг иложи йўқ.

Нутқнинг вазифавий услублари тилнинг жамиятда қўлланиши, турли ижтимоий соҳаларга, ижтимоий вазифаларга ҳосланиши билан боғлиқ шаклларидайки, тилнинг бутун рангин ва зангин яшаш тарзи ва

¹⁷ Қаранг: Роджер Т.Б. Социолингвистика. Цели, методы и проблемы. – М.: Международное отношение, 1980. С. 38, 124–133; Швейцер А.Д. Кўрсатилган асар, 24–25-бетлар.

¹⁸ Роджер Т.Б. Кўрсатилган асар, 284-бет.

¹⁹ Кайковус. Қобуснома. – Тошкент: Мерос, 1992, 33-бет.

йўсинлари бевосита ана шундай намоён бўлади. Демакки, нуткнинг вазилавий услубларидаги конуниятларни социолингвистикасиз инкишоф қилиб бўлмайди. Бу жиҳатдан қараганда, яна бошқа кўпдан-кўп услубий-коннотатив хусусларни инобатга олганда, социолингвистика ва стилистика ўртасида кесишадиган нукталар бениҳоя кўп.

Маълумки, семиотикада белгининг уч жиҳати фаркланади, яъни семантика, синтактика ва прагматика. Тилшуносликдаги мавжуд талкинлардан аёнки, семантика белгининг ўзи ифодалаган нарса (маъно) билан муносабатини, синтактика белгининг белги билан муносабатини, прагматика эса белгининг ундан фойдаланувчи билан муносабатини назарда тутди. Бу маънода “социолингвистика прагматиканинг муҳим таркибий қисми” сифатида қаралади²⁰, аммо семантикада лисоний бирликнинг маъно таркиби ва тараққиёти тадқиқ этилар экан, ундаги маъновий-мазмуний эврилишларнинг ҳаракатлантирувчи кучи ўларок барибир инсон омили туради, демакки, семантиканинг социолингвистикасиз иши битмайди. Ёки синтактикада, яъни бир лисоний бирликнинг бошқаси билан синтактик алоқасининг жўяли бўлишида у ёки бу тарзда сўзловчи ва тингловчининг мақомини эътибордан соқит қилиб бўлмайди (масалан, “*Сен*” / “*Сиз*” каби), демакки, бевосита бўлса-да, социолингвистиканинг, камида, соясини кўриш мумкин.

Жамиятдаги ўзгариш, янгиланишлар, биринчи навбатда, тилнинг луғат бойлигида ўз ифодасини топади. Жамиятнинг ўзгариши, такомиллашиши баробарида бу жамиятга хизмат қилувчи тилнинг луғат таркиби мутлақо табиий равишда тўқислашиб боради. Одатда, сўздаги тушунчага жамиятнинг ижобий ёки салбий муносабати асосида муайян коннотация барқарорлашади. Жамият асослари ўзгарганда, янгиланганда, бу коннотациялар тубдан ўзгариши мумкин. Масалан, Ўзбекистон мустақиллигидан аввал *бой* сўзига нисбатан ҳам салбий коннотация мавжуд эди, албатта, бу ўша давр тутумларига уйғун эди. Ёки жамиятда барқарорлашган оммавий идрок ўзанига мувофиқ бу сўзнинг асосий маъноларидан бири ҳам эски изоҳли луғатда “киши кучидан фойдаланиш ҳисобига бойлик, дунё орттирган (одам)” тарзида тавсифланган. Бугун эса мамлакатимизда *бой* сўзи ўзининг чин маъноси билан қовушди, “биронинг кучидан фойдаланиш ҳисобига” эмас, балки ўзининг ҳалол ва машаққатли меҳнати, фавқулодда ақлу заковати, тadbиркорлигининг ҳадиси ҳисобига дунё орттирганни номлайдиган бўлди, бу сўз аңлатган тушунча жамиятда ҳақиқий ҳаваснинг ҳадафига айланди. Ёки асосий маъноси “элемент” бўлган *унсур* сўзига эски даврда “хавфли, бузғунчи одам; давлат душмани; халқ душмани” деган салбийдан-салбий маъно юкланган эди. Бугун истиқлол бу салбий маънони бу сўзнинг бўйнидан олиб ташлади, бу сўз аслан мавжуд бўлган “элемент, таркибий узв” маъноси билан тилимиз лексикасининг фаол қатлаидан ўрин олди. Эски изоҳли луғатда *банкир*, *биржа*, *жаноб*, *капитал*, *парламент*, *сенат*, *фирма* каби сўзлар ҳам “капиталистик мамлакатларда”, “буржуа феодал жамиятларида”, “буржуа мамлакатларида” сингари изоҳлар билан тавсифланганки, бу билан ўша даврдаги жамиятнинг бу тушунчаларга нисбатан манфий баҳоси алоҳида қайд этилган. Бугун эса мустақиллик бу

²⁰ Швейцер А.Д. Кўрсатилган асар, 88-бет.

сўзларнинг юзини ёруғ қилди, улар жамиятимизда холис ва эҳтиромли мақомга эга бўлди²¹.

Мамлакатимизда ўзбек тилининг она тили ва давлат тили сифатидаги фаолияти, шунингдек, юртимиздаги 130 дан ортиқ тилларнинг яшаши, уларнинг ривожига борасида давлат томонидан кўрсатилаётган эътибор, умуман, шаклланган тил сиёсатига дахлдор муаммоларни ўрганиш ҳам социолингвистиканинг муҳим ва алоҳида йўналишларидан биридир.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек тилининг социолингвистик муаммоларини кўламли ва теран тадқиқ этиш тилимиз ривожини янада жадаллаштириш, юртимиздаги лисоний вазият барқарорлигини таъминлаш ва мамлакатимизда шаклланган холис ва одил тил сиёсатини тугал идрок этиш ҳамда унинг тарғибини янада юксак босқичга кўтариш ишига кўмаклашади. Миллий юксалиш сари дадил одимлаётган Ўзбекистон тараққиётининг бугунги янги даври ана шундай тадқиқотларни яратишни тақозо этмоқда.

РЕЗЮМЕ. Мақола социолингвистиканинг вужудга келиши, мазмун-моҳияти, илмий асослари, тадқиқ доираси, жаҳон тилшуносларининг бу борадаги қарашлари ҳамда ўзбек тили социолингвистикаси муаммолари тадқиқи ва таҳлилига бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена исследованию и анализу истории становления социолингвистики, её сути и содержания, научных основ, объектов исследования, а также приведён обзор научных рассуждений в данной области и указаны современные проблемы узбекской социолингвистики.

RESUME. The article is devoted to the study and analysis of the origin, content, scientific basis, scope of research, views of world linguists and the problems of sociolinguistics of the Uzbek language.

Таянч сўз ва иборалар: социолингвистика, тил ва жамият, таъсир, прагматика, семантика, нутқнинг вазифавий услублари, тадқиқ, талқин.

Ключевые слова и выражение: социолингвистика, язык и общество, влияние, прагматика, семантика, функциональные стили речи, исследование, интерпретация.

Key words and word expressions: sociolinguistics, language and society, influence, pragmatics, semantics, functional methods of speech, research, interpretation.

²¹ Бу ҳақда батафсил қаранг: Маҳмудов Н. Юзи ёруғ бўлган сўзлар // *Huquq va burch*, 2015, 9-сон, 36–40-бетлар.

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ТИЛНИНГ РАСМИЙ УСЛУБИ

Расмий услуб турли муаллифлар томонидан турлича аталиб келмоқда. Масалан, Л.Г.Барлас “Расмий иш услуби”¹, Э.Г.Туманян “Расмий иш услуби”², А.Н.Кожин, О.А.Қрилова, В.В.Одинцов “Расмий иш вазилавий услуби”³, Э.Р.Тенишев “Иш хужжатлари услуби”⁴, А.Н.Баскаков “Иш қоғозлари ва юридик услуби”⁵, Р.Қўнгулов, С.Каримов, Т.Қурбонов “Расмий иш қоғозлари услуби”⁶ кабилар. Ўзбек тилидаги ишларда кўпроқ *расмий услуб* термини қўлланади. И.Қўчқортоев расмий услубни “расмий-публицистик услуб” дейди ва уни ижтимоий-сиёсий услубнинг бир тармоғи деб ҳисоблайди: “Ижтимоий-сиёсий услуб кенг омма ўртасида ишлатилади. Бу услубнинг расмий-публицистик тармоғи давлат-идора ишлари, вақтли матбуот тили каби соҳаларни ўз ичига олади⁷. Татар тилшуноси Х.Р.Қурбатов расмий услубни “иш қоғозлари услуби” деб атайди. “Иш қоғозлари услубининг кўп турлари бор. Эҳтимол, улар орасида биринчи ва сўзлашув нуткига анча яқини эпистоляр услубдир”⁸. У эпистоляр услубнинг расмий характерга эга бўлганини “идора хужжатлари услуби” дейди: “Расмий характерга эга бўлган (ҳар хил хатлар, муносабатлар, мурожаатлар) мактубларга келганда, улар кўп ҳолларда идора қоғозлари услубининг бир тури ҳисобланади”⁹. Х.Р.Қурбатов расмий иш қоғозлари услубини эпистоляр услуб, идора қоғозлари услуби, расмий идора қоғозлари услуби каби турларга бўлади. А.И.Ефимов ҳам расмий-иш қоғозлари услубини яна майда турларга бўлади: фармонлар, расмий фармойиш ёки буйруқлар, конун чиқарувчи хужжатлар¹⁰.

Расмий услубнинг бундай хилма-хил терминлар билан аталишининг сабаби расмий матнларнинг кўп ва турлича бўлиши билан боғлиқ. “Расмий иш услуби” тушунчасига аввало ҳукумат фаолиятидаги расмий-иш қоғозлари, халқаро муносабат соҳаси, юриспруденция, савдо ва иктисод, ҳарбий ҳаёт фаолиятида, расмий идоралар ва ташкилотларда,

¹ Барлас Л.Г. Русский язык. Стилистика. – М., 1978. С. 78.

² Туманян Э.Г. Язык как система социо-лингвистических систем. – М., 1985. С. 190.

³ Кожин А.Н., Крылова О.А., Одинцов В.В. Функциональные типы русской речи. – М., 1982. С. 103–104.

⁴ Тенишев Э.Р. Функционально-стилистическая характеристика древнеуйгурского литературного языка // Социальная и функциональная дифференциация литературных языков. – М., 1977. С. 71.

⁵ Баскаков А.Н. Развитие функциональных стилей в современном литературном турецком языке // Социальная и функциональная дифференциация литературных языков. – М. 1977. С. 284.

⁶ Қўнгулов Р., Каримов С., Қурбонов Т. Ўзбек тилининг функционал стилиари. – Самарканд, 1984, 21-бет.

⁷ Қўчқортоев И. Адабий тилининг стилистик табақаланиши ва нутқ маданияти // Ўзбек тили нутқ маданиятига оид масалалар. – Тошкент, 1973, 111-бет.

⁸ Қурбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. – М., 1978. С. 26.

⁹ Ўша асар, 26–27-бетлар.

¹⁰ Ефимов А.И. Стилистика русского языка. – М., 1969. С. 19–20.

алохида шахснинг ҳаётида ишлатиладиган тил киради¹¹. Расмий иш услубининг жанрлари кўп: давлат ҳужжатлари, қонунлар, халқаро шартномалар, расмий хабарлар, ҳар хил идора ҳужжатлари ва бошқалар. Расмий иш услуби асосан ёзма шаклда бўлади.

Расмий услубнинг пайдо бўлиши давлатчилик тарихи билан боғлиқ бўлиб, у узок ўтмишга бориб тақалади. 552 йил туркутлар Буминхон бошчилигида жужанлар устидан ғалаба қозонади ва Мўғулистон чўлларида ўзларининг давлатини куради. Туркутлар 580 йилгача ўз давлат чегараларини Кореядан Волга дарёсигача кенгайтirdилар. Шу тарзда “Буюк турк хоқонлиги”га асос солинган¹². Қадимги туркларнинг давлати қабила бирлашмаларига асосланган. “555–572 йилларда Евросиё чўлларида Кореядан Қора денгизгача бўлган кенгликни ўз ичига олган улкан кўчманчилар империяси курилади... Хитой туркларнинг вассалига айланди ва ҳар йили жуда кўп тоvon тўлар эди. Турк “буюк давлат”и қаршисида ўша даврнинг улкан давлатлари – Эрон ва Византия титрар ва хушомадгўйлик қиларди”¹³.

“Шуни таъкидлаш лозимки, қадимги турк унвонлар тизими юз йиллар давомида шаклланди. Ушбу тизим шаклланишининг манбаси соф туркий ва кўшни халқлардан ўзлаштирилган унвонлар ҳисобланади. Бу жараённинг бошланиши Хун (*сюнну*) давлати бирлашмасини барпо этишга олиб келган ва у турк хоқонлигини қуришни давом эттирган. Бу вақтда қадимги турк унвонлар тизими тўла шаклланди ҳамда аниқ иерархияга эга бўлди. Давлат тузилиши, давлат анъанаси ва унвонлар тизими Турк хоқонлигини нафақат туркийлар учун, балки ўша ва кейинги даврлар хоқонликлари учун ўрнатилган вазифасини бажарди. Киев Руси (Киев хоқонлиги), Уйғур, Хазар ва Қорахонийлар хоқонликлари, Чингизхон империяси бунинг ёркин намунаси¹⁴.”

Расмий услубнинг пайдо бўлиши узок ўтмишга бориб тақалади. Олимларнинг фикрича, “расмий ёзмалар” услуби адабий тилдан олдин юзага келган. Тўғрироғи, туркий ёзма адабий тилнинг илк кўриниши расмий тил кўринишида бўлган¹⁵.

Маълумки, Ўрхун-Енисей тошбитикларининг тили анча ривожланган. Демакки, мазкур тошбитиклар тилининг салафи бўлган. Бу ҳақида А.Н.Кононов шундай ёзади: “Турк-руник ёдгорликлари, улардан VII аср охири деб аниқланган энг қадимгиси уларнинг морфология ва синтаксиси тараққиёти даражасига қараганда, адабий ёдгорликлар сифатида уларнинг салафлари бўлиши керак. Афсуски улар бизгача етиб келмаган”¹⁶. С.Г.Кляшторний ҳам руник ёзувдан олдин маълум бир анъана бўлгани ҳақида қуйидагиларни баён этади: “VIII–IX асрлардаёқ ёдгорликлар тили албатта маълум даражада архаик, сунъий эканлигини тахмин қилишга асос бор. Ундан олдин ўтган адабий тил анъанаси ҳақида савол туғилади. Руник ёзувининг нисбатан кеч пайдо бўлганлигини (VII

¹¹ Брандес М.П. Стилистика немецкого языка. – М., 1983. С. 160.

¹² Антонов Н.Э. Лекции по тюркологии. – Якутск, 1979. С. 10.

¹³ Фафуров Б.Г. Таджики. – М., 1972. С. 180.

¹⁴ Кубатин А. В. Система титулов Тюркского каганата: генезис и преемственность. – Ташкент, 2016. С. 5–6.

¹⁵ Исхоков М., Содиков К., Омонов К. Мангу битиклар. Ўрта Осиё халқларининг энг эски ёзма ёдгорликлари бўйича тадқиқотлар. – Тошкент, 2009. 86–бет.

¹⁶ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников, VII–IX вв. – Л., 1980. С. 3.

асрдан кеч эмас) агар реал тахминдан келиб чикилса, у холда ёдгорликлар тилининг сайқалланганлик даражаси билан мос келмаслиги кўзга ташланади¹⁷.

Баъзи мутахассисларнинг фикрича, эрамиздан олдинги II юз йилликларда хунларнинг хитойларга юборган расмий хатларида Ўрхун-Енисей тошбитиклари бошида бир қолипдаги гаплар учрар экан¹⁸. Шунингдек, хунлар томонидан хитойларга йўлланган расмий ёзмалар Култегин ва Билга хоқон тошбитикларидаги унвон каби экан¹⁹. А.Н.Бернштамнинг бу фикри Л.М.Гумилевнинг “Хунларнинг авлодлари бўлган турклар ўзларининг аجدодлари хунлар ҳақида ҳеч нарса билмас эдилар”²⁰ ва Н.К.Антоновнинг “Хунларнинг кураш тажрибасидан, сиёсий ва хўжалик ҳаёти тажрибасидан фойдаланиш уёқда турсин, улар (кўк турклар – Б.Ю.) хатто ўзларининг аждодлари – хунларни билишмаган”²¹ деган фикрларини шубҳа остига олади. “Хунларнинг давлат тузилиши, уларнинг лексикаси, шу жумладан, транскрипция ҳолида қайд этилган унвонлар “Ши цзи” (Тарихий ёзувлар) ва “Хань шу” (Хан сулоласи тарихи) номли хитой хроникалари ушбу масала бўйича ягона ёзма манбалар ҳисобланади”²².

Давлатчилик, халқаро дипломатик муносабатлар тарихида расмий иш ёзмаларининг роли катта бўлган. Чунки бундай расмий ёзмалар узок даврлар кўлланиши натижасида қолиплашган, бир қолипга туширилган, трафарет холга келган. Умуман, “расмий услуб адабий тилнинг шаклланивида ядро вазифасини ўтаган. ... Расмий тил ёзма тилнинг энг қадимги услуби дейишга имкон беради”²³.

Туркологлар расмий услубнинг пайдо бўлиши ва тарихий тараккиёт боскичларини куйидаги даврларга бўладилар:²⁴

Расмий услубнинг илк – хун даврларига оид боскичи (милоддан бурунги III асрдан милодий V юз йилликларгача). Кўк-турк хоқонликлари давридан қолган васиқалар услуби (милоднинг VI–X юз йилликлари).

Қорахонийлар даври расмий матнларининг услуби (X асрнинг иккинчи ярмидан XII асрга қадар). Чигатой хонлари давридан қолган расмий ёзмалар услуби (XIII–XIV асрлар). Темурийлар даврига тегишли ҳужжатлар услуби (XIV асрнинг иккинчи ярмидан XV юз йилликка қадар). Ушбу боскичларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга. Расмий услуб ҳар бир боскичда ривожланиб борган. Расмий услубнинг илк даври ҳақида хунлар даврида ёзилган бирор ёзма ёдгорлик бизгача етиб келмаганлиги сабабли у давр расмий услуби ҳақида тўлиқ маълумот бериш қийин. Лекин А.Н.Бернштамнинг ёзишича, ушбу услуб баъзи хитой солиномаларида хунларнинг хитойликларга юборган расмий

17 К л я ш т о р н ы й С.Г. Современные проблемы исследования памятников древнетюркской письменности // Проблемы современной тюркологии – Алма-ата, 1980. С.321.

18 Бернштам О.А. Уйгурские юридические документы // Проблемы источниковедения. Выпуск № 3. – М.–Л., 1940. С. 70.

19 Ўша асар, 69–70-бетлар.

20 Гумилев Л.М. Древние тюрки. – М., 1967. С. 340.

21 Антонов Н.К. Лекции по тюркологии. – Якутск, 1979. С. 24.

22 Кубатин А.В. Система титулов Тюркского каганата: генезис и преемственность. – Ташкент, 2016. С. 46.

23 Исхоков М., Содиков Қ., Омонов Қ. Кўрсатилган асар, 93-бет.

24 Бернштам А. Кўрсатилган асар, 69–70-бетлар.

хатларидаги ёрликларда учраб экан. Шунга асосланиб, хунлар даврида ҳам расмий услубнинг баъзи элементлари борлиги хақида фикр юритиш мумкин.

Ўрхун-Енисей ёдгорликлари расмий услуби хунлар даври расмий услубининг давоми ҳисобланади. Кўк турк битиктошлари тили услуб жихатдан анча ривожланган. Мазкур даврда давлатчиликка оид терминлар, умуман, расмий услубга оид махсус атамалар пайдо бўлганини кўриш мумкин. Масалан, айуёу (ПДП-61) “маслаҳатчи”, бујурук (ПДП-29) “маҳкама хизматчиси”, ил “давлат”, иллиг “давлатли”, тамғачи (ПДП-33) “мухрдор”, төру (ПДП-30) “конун”, шад (ПДП-30) “юксак унвон билдирувчи сўз”, шада (ПДП-27) “юксак унвон билдирувчи сўз”. Ўша даврдаёқ, яъни VI асрда ел тutsiқи бирикмаси “давлатнинг бош конуни (конституция)” маъносида ишлатилган: *Türk bodunuğ tärip äl tutsiқиñin bunta urtum* – “Турк халқини тўплаб, давлат конституциясини бу ерда ёздим”²⁵.

Кўк турк битигларидаги асосан халққа мурожаат тарзида ёзилган, клише характеридаги жумлалар расмий услубга хосдир: Ол ўэргэру барсар, түрк бодун; блтэчсән. Ўтүкән ўэр олуруп, аркыш тиркиш ысар, нөнг бунгуғ йок. Ўтүкән йыш олурсар, бөнгү эл тута олуртачы-сән, түрк бодун ток, арықак сән, ачсақ, тосак өмөз-сән (ҚТТ-90) – “У ерга борсанг, [эй] турк халқи, ўлажаксан. Ўтукан ерни манзил қилиб, қарвон юбориб тур[ил]са ҳеч қандай ташвиш йўқ. Ўтукан йишни манзил қил[ин]са, мангу давлатни сақлаб туражаксан, [эй] турк халқи, тўқис ишонувчансан. Самимий, носамимийни ажратмайсан.” *Ol äki kisi bar ärsär, sini Tabуаёуу ölürtäçi tirmän, öngä Qutaууу ölürtäçi tirmän* (ПДП-61) “Ўша икки киши бор бўлса, сени табғачларни улар ўлдиражак дейман, сўнгра хитойни ўлдиражак дейман.” *Өкүш тэйин, нөкэ корқурбиз аз тэйин, нө басыналым, тэгәлим, тәдим. Тэгдимиз, йайыдымыз, әкинти күн кәлти* (ҚТТ-77) – “кўп деб нега кўрқамиз, [ўзимизни] оз деб. Қани, устун келайлик, ҳужум қилайлик, дедим. Ҳужум қилдик, тор-мор қилдик. Иккинчи күн келди”.

Маълумки, таржимаи ҳол расмий услубнинг бир жанри ҳисобланади. Иккинчи турк ҳоконлигининг асосчиси Элтариш ҳоконнинг маслаҳатчиси ва саркардаси Тўнюқуққа бағишланган битиктошдаги ёзув шундай бошланади: *Bilgä Toңuquq bän özüm Tabуаё ilinә qylyntum. Türk budun Tavуаёқа көрүр әрти*²⁶. – “Мен ўзим, донишманд Тўнюқуқман. Табғач давлатида тарбияландим. Турк халқи Табғачга қарам эди”. “*Türk bilgä qayan ilinә bititdim bän bilgä Toңuquq* (ПДП-64) – “Мен донишманд Тўнюқуқман, буни Билга ҳоконнинг турк халқи учун ёзишни буюрдим”. *atym ÄL Tуayn Tutuq bän tängri әlimkä әлçisi әrtim bay budunqa bәg әrtim* (ПДП-78) – “Менинг отим Эл Туған Тутуқ. Мен илохий давлатга элчи эдим. Мен олти таркибли халққа бошлиқ эдим”.

Шуни таъкидлаш лозимки, юқоридаги клише характеридаги жумлаларни кейинги даврларда, жумладан темурийлар даврига оид ёдгорликларда ҳам учратиш мумкин: Бори ўғлонларидин улук мен –

²⁵ Қисқартмалар: ПДП – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М., 1951; ҚТТ – Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент, 1982.

²⁶ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.–Л., 1951. С. 61.

Захириддин Муҳаммад Бобур эдим²⁷. Бундай расмий услубда ворисийлик мавжудлиги яққол кўзга ташланади. Бу ҳақда С.Г.Кляшторний шундай ёзади: “Ўрта асрлар туркий ёдгорликларидан ҳеч бири қадимги турк уруғ аристократиясининг тафаккур тарзини “Қутадғу билиг”чалик тўла акс эттира олмаса керак. Ўша замоннинг ёдгорликларидан ҳеч бири энг қадимги туркий матнлар руник тошбитикларга шу қадар жонли ўхшамайди”²⁸. Масалан, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари билан Кўк турк битигларидаги халққа ва юқори лавозимли шахсларга муурожаат қилиш шакллари жуда ўхшашдир:

Айа элчи бэглэр элиг қулса сақ,

Бу сақлиқ билэ сэн түзү илкэ бақ.

“Эй, элга бош беглар, агар хушёр элиг истасангиз,

Ўзинг(из) бутун элга хушёрлик билан қара(нгиз)”²⁹.

Э неъмат идиси шукр қыл йэзил

Э меҳнат идиси сабур қыл эгил.

“Эй неъмат соҳиби, шукр қил, егин,

Эй меҳнат соҳиби, сабр қил, эгил”³⁰.

Хулоса сифатида шунга айтиш мумкинки, расмий услубнинг тарихи узок ўтмишга бориб тақалади. Туркий халқлар давлатчилиги тарихида расмий услубнинг роли катта бўлган. Расмий иш ёзмаларининг узок даврлар мобайнида ишлатилиши натижасида у сайқалланган, қолиплаган. Кўк турк битиктошлари тили услуб жихатдан анча ривожланган. Расмий услубнинг бир жанри ҳисобланган таржимаи ҳолда Ўрхун-Енисей битиктошлари, “Қутадғу билиг” ва “Бобурнома”да бир ворисийлик кўзга ташланади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада расмий услубнинг қадимги туркий ва эски ўзбек тилларидаги шаклланиш тарихи ва айрим хусусиятлари ишончли манбалар асосида қисқача баён қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье на основе достоверных источников приведен краткий обзор истории и некоторых особенностей формирования официально-делового стиля в древнетюркском и староузбекском языках.

RESUME. The article summarizes the history of the formation of the official style in the ancient Turkic and Old Uzbek languages and some features on the basis of reliable sources.

Таянч сўз ва иборалар: қадимги туркий тил, расмий услуб, адабий тил, ёзма ёдгорлик, расмий хат, ёрлик.

Ключевые слова и выражения: древнетюркский язык, официальный стиль, литературный язык, письменный источник, официальное письмо, грамота.

Key words and word expressions: ancient Turkic language, official style, literary language, written monument, official letter, label.

²⁷ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент, 1989, 11-бет.

²⁸ Кляшторний С.Г. Каган, беги и народ в памятниках тюркской рунической письменности // Востокведение. 9. – Л., 1984. С. 144.

²⁹ Юсуф Хос Ҳожиб. Кўрсатилган асар, 340–341-бетлар.

³⁰ Ўша асар, 924–925-бетлар.

ЎЗБЕК ПУБЛИЦИСТИК ДИСКУРСИДА
МЕТАФОРИК МОДЕЛЛАР

Фанда сиёсий коммуникация, сиёсий дискурс тахлилида кенг қўлланилувчи контент-тахлил борасида А.Грей, Ж.Гольдсен, Д.Каплан, Г.Лассвелл, Н.Лейтес, С.Якобсон¹, Х. де Ландтсхеер сингари олимларнинг ишлари мавжуд бўлиб, уларда сўнгги йилларда метафораларнинг қўлланиш даражаси ўсгани кайд этилади. Ушбу тадқиқотлари билан бу олимлар метафоранинг муаммоли вазиятларни бартараф этиш ва қарор қабул қилиш жараёнига таъсир кўрсатиш воситаси эканини исботладилар. Ҳатто, Р.Д.Андерсон ўзининг метафораларнинг жамиятнинг демократиялаштиришдаги ўрнини текширишга бағишланган ишида² социумда демократик шаклланишни дискурсив инновациялар ва ижтимоий-иқтисодий шароитларни яратишдан эмас, сиёсий дискурдаги метафораларнинг жамиятга таъсиридан кутиш керак, деган хулосага келади. Шунингдек, сиёсий дискурда маълум тоифа метафораларнинг алмашинувида алоҳида эътибор қаратган Р.Д.Андерсон адресат онгидаги олам манзарасини қайта концептуаллаштириш хусусиятига эғалигини исботламоқчи бўлади. Бу ҳолатда яна бир жиҳат – адресат онгидаги концептуал қурилмаларнинг бирликлари алоҳида олинган маданият таркибидаги семиотик қўламларда шаклланишини унутмаслик керак. Ваҳоланки, сиёсий метафораларнинг самараси тегишли маданият ва шу маданият эгалари ҳисобланган жамият аъзоларининг лингвимаданий тажрибаси, тегишли концептуал прототиплар билан мувофиқлашувига боғлиқ бўлади³. Буни ўзбек ОАВ (асосан марказий газеталар) матни метафораларида кўриб чиқамиз.

Ўзбек сиёсий-ижтимоий, публицистик дискурси материаллари метафорадаги: когнитив, эстетик, эмотив, номинатив, интерпретациялаш каби функцияларнинг юқори даражадаги фаоллашувини кўрсатади. Зотан, метафорик моделлар миллатнинг ижтимоий-сиёсий онглилик даражасини аниқлаш, тушунчавий майдонлардаги ижтимоий аҳамиятли образларнинг синтези ва шунга мос хулосаларни чиқариш имконини намойиш этади. Ҳолбуки, ўзбек тили ижтимоий-сиёсий метафораларининг экспансия қўлами (юзага чиқиш ўрни) сифатида танланган нишон соҳаси – янгиланаётган Ўзбекистоннинг бугуни ўзига хос ижтимоий-сиёсий фикрлар кўзгуси, шунингдек, глобаллашув даври, оммавий маданият хавфи тарк этмаган мавзу бўлса-да, аксар ҳолларда миллатнинг кўп минг

¹ Language of Politics: Studies in Quantitative semantics.– New York, 1949; Будаев Э. В.

"Могут ли метафоры убивать?": прагматический аспект политической метафоры. Политическая лингвистика. Вып. 20. – Екатеринбург, 2006. С. 67–74).

² Anderson R.D., Jr. The Causal Power of Metaphor in Politics // www.sscnet.ucla.edu/polisci/faculty/anderson/MetaphorsCauses.htm. 2002 a.; Anderson R.D., Jr. The Discursive Origins of Russian Democratic Politics // <http://www.sscnet.ucla.edu/polisci/faculty/anderson/AFHChapter.htm> – 2001; Anderson R.D., Jr. Metaphors of Dictatorship and Democracy: Change in the Russian Po-litical Lexicon and the Transformation of Russian Politics // <http://www.sscnet.ucla.edu/polisci/faculty/anderson/Metaphor13.htm> - 2002b.

³ Будаев Э. В. Кўрсатилган асар.

йиллик маданияти эвазига шаклланган маънавият, маърифат, нутқ одоби, ахлоқ қоидалари, публицистик этика сингари талабларга сўзсиз риоя этиш миллат кадриятий манзарасининг пишиқ концепция эвазига шаклланганини исботлайди. Кўп сонли миллат вакилларидан иборат ижтимоий ҳамжамоа вакилларининг миллий-ментал хусусиятлари, диди, савияси уларнинг индивидуал кундалик нутқларида юзга чиқади: адресат онгидаги кадриятий, миллий лисоний олам манзараларининг концептуал чизгилари ижтимоий ҳаётнинг кўпроқ сиёсий алоқадор соҳаларида ёрқинлашади. Бинобарин, мамлакат сиёсатининг ўзига хос ойнаси саналган ОАВ нашрларининг мазмунан ўзбек халқини ташкил этувчи миллатларнинг миллий-кадриятий манзарасига фақат ижобий жиҳатдан таъсир кўрсатиши шартланади. Чунончи, бугунги кун нутқ маданиятидан пировард мақсад – миллатлараро алоқа-аралашувининг самарадор воситаларини қўллаган ҳолда, ички ва ташқи сиёсатнинг тинч, демократик тамойилларини илгари суриш, Ўзбекистоннинг ташқи ҳамкорлари билан истиқболли ва манфаатли алоқаларини мустаҳкамлашга эришишдир. Бу борада ўзбек сиёсий дискурсида Ғарб мамлакатларига хос кескинлик, пичинг ва кесатикнинг камдан-кам кузатилишини ҳам алоҳида қайд этиш зарур. Истисно тарзда сиёсий фаолликни эҳтимол килувчи сайловолди жараёнларни ёритувчи матнлар мисолида қўлланилган метафораларнинг умумга қаратилган, дидактик аҳамиятини пайкаш мумкин: *Ғапнинг очиги, сўнги уч йилда жамият бутунлай ўзгарди...; Оммавий ахборот воситалари “жонланиб” қолди...; Ва бу ҳали нимжон бўлган демократик жамиятни асраб-авайлаш масъулиятини пайдо қилди; Интернет сайтларида, телеканаллар ёки радиоканалларда жамиятдаги барча жараёнлар шаффоф ёритилмоқда; Тақиқланган мавзу, ёқанган оладиган кўлнинг ўзи йўқ; Вазирларнинг ҳам, ҳокимларнинг ҳам эртага сиёсий майдонда жавлон урмоқчи бўлаётган номзодларнинг ҳам салоҳияти бизни тўла қониқтира олмаяпти; Биз кечаги эмас, бугунги кун дарди билан яшашни ихтиёр этдик (“Ишонч”)*. Бу жиҳат публицистик дискурсининг хабар, танқид, мулоҳаза руҳидаги материалларида яққол кўзга ташланиб, миллий ижтимоий онгнинг метафорик моделини ифода этувчи қатор сарлавахалар ижтимоий-сиёсий, публицистик дискурсининг ўзига тегишли “клише” вазифасини ўтовчи бирликларига айланади. Мазкур бирликлар каторида метафорик қурилманинг негизи бўлиб хизмат килувчи паремнологик ифодадалар ҳам учрайди: *Олдимизда турган сиёсий жараён – парламент ва маҳаллий кенгашларга сайловларда илгаригидек аравани қуруқ олиб қочши билан овоз ололмаслигига ҳар қандайин номзоднинг ақли етяпти (“Ишонч”)*.

Хориж матбуотидан фарқли, ўзбек сиёсий дискурсида аниқ бир шахсни омма олдида очик қоралаш, унга салбий бўёқли кўчим орқали ҳосил бўлган номинативларни бириктириш, сиёсий ҳаётдаги танқидга молик воқеа-ҳодисаларни, алоҳида ҳолатларни салбий маънода персонификациялаш, бошқача айтганда, аниқ тимсоллар мисолида образлаштириш деярли учрамайди. Ўрганилган материаллар шуни кўрсатадики, мавжуд ҳар бир тилнинг сиёсий ҳамда публицистик дискурси ўз метафораларини “яратади”: *Миллатимиз бахтининг кафолати; “Ўзбекистон: 2020 йилга назар”; Президентимиз ташаббуслари бизга қанот бўлади; Юксак гамхўрлик шижоатга ундайди; Соғлом тан, ўткир ақл ва яхши ахлоқ қуролимиздир; Озод ва эркин ҳаётимизнинг мустаҳкам пойдевори; Замон билан ҳамқадам; Тараққиётнинг ёрқин жилолари; Миллат қалбини жо этган санъат; Жамоатчилик назорати шундай мезонга таянмоқда; Чарогон ҳаёт*

йўлида; Сўз мартабаси; Мардлик ва шижоат мактаби; Мангулик садолари; Тан ва жон мудофааси; Ёниқ қалб даъвати; Олтин ўлка (мукобиллари: *олтин воҳа; олтин водий*) ва ҳ.к. Марказий газеталар матнига доир юқоридаги мисолларнинг намуналари худудий тармок газеталарида ҳам кузатилиб, умумий ҳолатда ўзбек тили нутк маданиятининг бош талабларини акс эттиради. Ушбу сарлавҳалар ўзбек халқининг поэтик таафаккурини ифода этади; уларни таркиб топтирган метафоралар эса миллат тушунчавий тизимининг лингвокогнитив хоссаларидан андоза олган. Ушбу моделлар негизидаги манба соҳаси ва нишон соҳаси ўртасидаги алоқадорлик бирёқлама бўлиб, ҳар икки соҳадан бирининг бунгача мавҳум ҳисобланган хоссаси иккинчиси орқали очилади. Ҳар икки соҳанинг ўзига хос яхлит бутунлик, тугал қурилма экани назарда тутилса, манба соҳасининг таркибий қурилмаси нишон соҳасининг мазмун кўламини англашда муайян усул бўлиб хизмат қилади: *Миллий бог маънавий ҳаётимизнинг кўзуси:а айланди.*

Когнитив метафораларнинг дискурсив тадқиқи уларнинг айнан публицистик ҳамда сиёсий дискурсда алоҳида моделларни ҳосил қила олишдек имкониятга эғалигини исботлайди, холбуки, *метафорик модела* атамасини икки маънода шарҳлаш мумкин: 1) метафоранинг ўзи; 2) фреймли таҳлилга асосланган метафорик ифодаларнинг тизимли конструкцияси. Когнитив метафоралар – сиёсий-ижтимоий, публицистик дискурсда миллий онгнинг ўзига хос статик корреляти, мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий вазиятнинг ўзгаришини англашиб турувчи индикатордир⁴. Уларга бўлган дискурсив эҳтиёжнинг сабабини ўрганиш дискурсе таҳлилининг бош масалаларидандир. Хусусан, публицистик, сиёсий нуткда метафорага бўлган эҳтиёж унинг таъсирчанлигини ошириш билан белгиланади: негаки, ОАВнинг “еяро ноии” аксар холларда эътиборталаб сарлавҳаларга боғлиқ бўлади. Контекст номи унинг мазмунини тўлалигича акс эттириши лозим бўлган ифодаларга қурилади. Модомики, шундай экан, аксарият сарлавҳаларнинг фикрни қиска, тушунарли ва ихчам тарзда етказишнинг энг маъқул воситаси бўлган метафоралар орқали ифода топишига ҳайрон қолиб бўлмайди. Оммавий нутк ва матбуот нашрларида сиёсий-ижтимоий ҳодиса ва муаммолар, уларнинг халқ руҳиятига таъсирини ифода етвучи матлардаги киноя ҳамда кесатик руҳини кучайтиришга қаратилган атрибутив ва предикат-метафоралар маълум маънода миллат онгининг етилганлик даражасини акс эттиришга хизмат қилади: *Тил – миллат ДНКсидир; “Ўғай” муносабат қачонгача?; Биз қачон тараққий этамиз? Ёҳуд асрни қаритган савол; Коррупция – жамият қушандаси; Маънавиятга хиёнат ёҳуд қулдиришни билмасангиз, ҳеч бўлмаса, йиғлатманг...; Богимизда ўзга маданият “меvasи” ёҳуд ажнабий ёзувлар хусусида; “Оғу қўшилган таом” ёҳуд ёлгончи қомусларга ким заррабин тутади?; Миллий тафаккурга таҳдидлар ёҳуд савод, савия ва тил софлигига салбий таъсирлар ҳақида; Томдаги “дорбозлар” ёҳуд қурувчилар қачонгача ҳимоясиз меҳнат қилади?; Тилни бузиб пул топиш “санъати”; “Толстой ўзбекми?”. Қатордаги “Толстой ўзбекми? сарлавҳаси, гарчи метафорик кўчимдан холидек кўринса-да, синтактик қурилманинг риторик оҳангда келаётгани ҳамда бундай сўроқнинг жавоби ўзида сақланиб, аксар*

⁴ Б у д а е в Э. В. Политическая метафора в лингвокультурологическом аспекте. <http://www.analiculturolog.ru/journal/archive/item/1687-политическая-метафора-в-лингвокультурологическом-аспекте.html>.

холларда тасдиқ маъносини ифода этишини ҳисобга олсак, *Толстой* – ўзбек метафораси келиб чиқади.

Маълумки, оламнинг манзараси тилда тўғридан-тўғри акс этмайди, инсон учун эса олам кўзгуда кўринаётгандек, суратда тасвирлангандек тасаввур уйғотмайди. Ички оламдаги эврилиш лисоний интерпретация эвзига содир бўлади: тил орқали мазкур жараёнда реал воқеликдаги нарса ва ходисаларнинг фаркли белгилари сўзнинг (лисоний бирликнинг) предметли-тушунчавий мазмунига жойлашади. Бу жиҳат лисоний манзарани қайсидир маънода интерпретацион манзара ҳам деб аташга асос туғдиради⁵. Воқеликни қай тарзда англаш, тушуниш – индивиднинг ментал имкониятларига боғлиқ масала. Аммо шунга қарамай, публицистик контекстда интерпретацион йўналтирувчи ифодалар ҳам учрайди. Жумладан, *Алишер Исаев*: “*Мутахассис ўзини “сота билиши” керак!*” (“Soliq plus”) сарлавҳаси ўзини *сотмоқ* феълли бирикмасининг ҳар қандай вазиятда ҳам метафорик талқин этилишини талаб қилади. Гарчи “Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати” (Ш.Раҳматуллаев, 1978)да *сотмоқ* билан боғланган қурилма келтирилмаган бўлса-да, ўзини *сотмоқ* бирикмаси семантик жиҳатдан миллий ахлоқ қоидаларига зид тушунча экани аниқ. Демак, нутқ эгаси бўлмиш *Алишер Исаев* (ёхуд мақола муаллифи бўлмиш журналист) тадбиркорлик нуктаи назаридан ўз шахсини етук мутахассис сифатида иш берувчи олдида кўрсата билишни “ўзини “сота билиши” тарзида талқин қилмоқда. Мазкур ифода ўзбек лингвотаданиятига умуман хос эмас. Тўғрироғи, рус тилидаги “*умение подавать себя*” (ўзини намоён эта олиш, сўзма-сўз эса: *ўзини тақдим эта олиш*) иборасининг ноқоиз равишда “ўзбекчалаштирилган” бу варианты қибатда ноўрин ва нобоп метафоранинг юзага келишига сабаб бўлган. Шунингдек, *Мехр раиқи* (“Ишонч”) сингари семантик зидланишдан таркиб топувчи, ташки белгиларига кўра оксюморонни эслатувчи, бироқ маъновий қаршилигида мантиқийлик этишмаган сарлавҳаларни ҳам мазкур тоифадаги нобоп метафоралар таркибига киритиш мумкин.

Лисоний онгни тараккий эттирувчи грамматик қонуниятлардан бохабарлик оммабоп услубда таъсирчан, интерпретацион тўғри йўналиш берувчи метафораларни яшаш имконини беради. Бунинг акси бўлса, мантикий ва лисоний категорияларнинг зидланишидан иборат ифодалар шаклланади. Жумладан, Квинтилиан ҳам метафоранинг лингвостилистик ва эстетик функцияси ҳақида фикрларни баён қилади. Унингча, қуйидаги ноқисликлар беўхшов ва ноўрин метафорани “туғдиради”: муболағали метафоралар; мақомни пасайтирувчи метафоралар; беўхшов метафоралар; метафораларнинг хаддан ташқари кўп келтирилиши; жуда узоқ ўхшатиш асосида ясалган метафоралар (Квинтилиан таъбирича, “оғир метафоралар” (*durae translationes*)); фақат назм учун мўлжалланган метафораларнинг насрода қўлланиши; қуйи метафоралар (*humiles translationes*); ноўрин метафоралар (*sordidae translationes*); жирканч метафоралар (*deformes translationes*). Бундайин метафораларнинг вужудга келишида грамматик қонунларнинг кўпол тарзда бузилиши ҳам жиддий сабаб ҳисобланади. Такқослаймиз: *1705 йлда Рус императори Буюк Пётр эркакларни Фарбий Европадаги сингари қиртишланган, яъни соқолсиз кўринишига*

⁵ Ш а р а н д и н А.Л. Коннотация в аспекте отражательной и интерпретирующей функций языка. Исследование выполнено при финансовой поддержке РФНФ, проект № 15-04-00448 «Язык как интерпретирующий фактор познания». Материалы пленарного заседания.

мослаштириши умидида **соқолга солиқ солади** ("Soliq plus"): *Қадимги Мисрда овқат тайёрлаш учун ишлатилган мойга солиқ солинган* ("Soliq plus"); *Ўрта асрларда Европа ҳукуматлари совунга солиқ солган* ("Soliq plus") ва б. Жумланинг семантик манзарасида метафоранинг иштироки кўзда тутилган бўлмаса-да, субъект + объект муносабатини мантикка мос тўғри ифодалашда қайсидир семантик бирликнинг тушиб қолиши бу турдаги метафораларни келтириб чиқаради.

Бундан ташқари, дискурснинг рункларини белгиловчи **Кун нафаси**; **Маънавийт минбари**; **Озриқ тишилар**, **Дунё нигоҳи** сингари моделлар каторида **Кун саволи** бирикмасини ҳам метафорик асосли қурилма деб бўлмайди. Чунончи, **Кун нафаси** ва **Кун саволи** кўчимларининг семантик таҳлилида биринчи мисолдаги метафорик табиатдан фаркли, иккинчи вазиятдаги метонимик кўчишни **"Хуррият" ва "Китоб дунёси"** – **"Ишонч" меҳмони** ("Ишонч") қурилмасидаги маъновий алоқадорлик билан тенглаштира бўлади.

Хуллас, ўзбек сиёсий-ижтимоий, публицистик дискурси лингвокультурологик, лингвокогнитив, лисоний жиҳатдан кенг кўламда тадқиқ этилиши лозим бўлган ходиса бўлиб, унда когнитив метафораларнинг иштироки миллат тафаккурининг ноёб метафорик қобилиятдан дарак беради.

РЕЗЮМЕ Мақолада метафоранинг когнитив хусусиятлари ўзбек тили сиёсий-ижтимоий, публицистик дискурси мисолида ёритилади.

РЕЗЮМЕ В статье раскрываются свойства когнитивной метафоры на примере социально-политического, публицистического дискурса узбекского языка.

RESUME The article reveals the properties of cognitive metaphor on the example of political, journalistic discourse of the Uzbek language.

Таянч сўз ва иборалар: когнитив метафора, метафорик номинациянинг ўзбек тили сиёсий, ижтимоий, публицистик дискурсидаги ўзига хос хусусиятлари.

Ключевые слова и выражения: когнитивная метафора, свойства метафорической номинации в узбекском политическом и публицистическом дискурсе.

Key words and word expressions: cognitive metaphor, the properties of metaphorical nomination in the Uzbek political and journalistic discourse.

Султонмурод ОЛИМ

“ЛИСОН УТ-ТАЙР”: ҲАҚИҚАТ ВА МАЖОЗ СИНТЕЗИ

(Иккинчи мақола)

Маълумки, “Лисон ут-тайр” “Мантиқ ут-тайр”дан кўпроқ шакл жиҳатидан фарқ қилади, моҳият эътибори билан эса бу икки дoston бир-бирига ниҳоятда яқин асарлар ҳисобланади. Ҳолбуки, шўро адабиётшунослигида бу икки муштарак дostonни бир-бирига қарши кўйиш, ҳатто уларнинг “фалсафий концепцияси бир-бирига зиддир”¹ тарзида хулоса чиқариш ҳолатлари кўп бўлди. Лекин адолат нуқтаи назаридан айтиб ўтиш керакки, Н.Маллаев томонидан “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслигининг “Лисон ут-тайр” ва “Мантиқ ут-тайр” фаслида икки асар ўртасидаги бир нозик тафовут тўғри қайд этилган: “Аттор дostonида қушлар тўғридан-тўғри Симуруғни излаш йўлига тушсалар, Навоий дostonида қушлар ўрин талашиб, жанжаллашганидан кейин Симуруғни излаш йўлига тушадилар”².

“Лисон ут-тайр”нинг 94-бобида Худхуд бир қушнинг саволига жавоб қайтара туриб, *нафсониятини енгган киши пок ва вақтини шарафли ўтказган бўлади*, дейди:

*Улдур эрким, салб этиб нафсоният,
Ғолиб этгай зотиға руҳоният.*

*Ҳар кишида бу шараф биззот эрур,
Ул киши поку шариф авқот эрур*³.

Дostonда шоир нафсониятни енгандан кейин кишида руҳониятдан бошқа ҳеч нарса қолмаслигини ҳам айтади:

*Чун риёзат рафъ этиб руҳоният,
Салб бўлғоч кимсадин нафсоният,*

*Қолмагай руҳониятдин ўзга ҳеч,
Сен такалуфдин бу маъни ичра кеч.*

*Бордур инсон зотида онча шараф –
Ким, ямон ахлоқни этса бартараф,*

*Бўлмаса фиръавлигининг пайрави,
Қолмас ондин жуз сифоти мусавий (12, 269).*

Тангри таоло инсонга шунчалик бир улуғ шараф бахш айлаган эканки, агар у ўзидаги барча ёмон ахлоқни бартараф эта олса, Шайтоннинг гапига кириб, фиръавнлар йўлидан юрмаса, унда мусавий сифатлардан бошқа нарса қолмайди. “Мусавий сифатлар” дейилганда эса пайғамбар

¹ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб (XVII асргача). Қайта ишланган 3-нашри. Дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976, 380-бет.

² Ўша дарслик, 518-бет.

³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 12-жилд. – Тошкент: Фан, 1996, 151-бет. Бундан кейин мазкур нашрга мурожаат қилинганда жилди ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

Мусо(а.)даги гўзал, эзгу хислатлар кўзда тутиляпти. Демак, инсон ният қилиб, сидқидилдан интилса, пайғамбарлар даражасидаги инсоний фазилатларга эга бўлиши мумкин. “Рухоният” дейилганда айнан ана шу юксак маънавият кўзда тутиляпти.

Сўз санъатида тасаввуфдаги ана шу жисм тўла маҳв бўлгунига қадар юз берадиган жараён ҳам ишқи мажозий воситасида кўрсатилган. Бу эса мантиқан инсоннинг ҳаёти жараёнига мос келади. Демак, адабиётнинг умумийлиги шундаки, ана шу ишқи мажозий тасвири: “Ҳақиқий олий гўзаллик ёхуд эзгуликка интилган одам ўз ҳаётини қандай ўтказиши керак?” – деган саволга жавоб бўлади. Тасаввуф адабиётга шунинг учун керак. Адабиёт тасаввуфга шунинг учун керак.

Албатта, *инсон ҳаётни ишқ билан ўтказиши зарур*, деган ўта умумий жавоб келиб чиқади тасаввуфий адабиётдаги йирик асарларнинг деярли ҳаммасидан. Аммо ҳаётни ишқ билан ўтқаришнинг ҳам талай муайян йўлу йўсинлари бор. Тасаввуфий адабиётдаги ишқи мажозий тасвири асосида ёзилган асарларнинг ҳар бири – бу жиҳатдан ўзига хосликка эга. Айтайлик, бир қарашда, Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”ида ҳам, “Лайли ва Мажнун”ида ҳам ишқи мажозий, яъни Фарҳод билан Ширину Лайли билан Мажнун ўртасидаги севги-муҳаббат қаламга олинган. Лекин шоир уларнинг ҳар бирида тасаввуфий маънода ҳам, оддий ҳаётини нуқтаи назардан қараганда ҳам ўзига хос ва бир-биридан фарқ қиладиган масалалар ечимини беради. Аммо бу икки дoston тасаввуфий талқинларидаги ўзига хосликлару ўртадаги тафовутлар нималардан иборат экани навоийшунослик фанида ҳали тўлалигича ёритилгани йўқ. Шунинг учун мақолада ишқи ҳақиқий ва ишқи мажозий таҳлилга тўхталиб ўтамиз.

Навоий “Лайли ва Мажнун”нинг охирироғида айнан ишқнинг ана шу икки босқичи – ишқи ҳақиқий ва ишқи мажозийга ҳам аниқликлар киритиб ўтади. Достоннинг “*Ишқ таърифиди...*” дея бошланадиган 36-боби мана бундай бошланади:

*Э ишқ, гариб кимийсен,
Бал ойинайи жаҳоннамосен (9,293).*

Демак, ишқ ҳам кимёга ва ҳам ойинаи жаҳоннамо, яъни дунёни кўрсатадиган кўзгуга ўхшатиляпти. Бунинг ишқи ҳақиқий ва ишқи мажозийга алоқаси бор. Ишқнинг кимёлиги шундаки, кимё мисли олтинга айлантириш билан шуғуллангани каби, Худо инсонни тупроқдан яратади-ю, кимё билан унинг юзини, наинки юзи, бутун вужудини олтинга айлантиради. Одамзодда “*кўнгил*” деган буюк бир бойлик – бошқа ҳеч бир жонзотда йўқ бебаҳо сарват бор эканми, демак, кўнгилга эга вужуд ҳам – олтин. Бошқа томондан, ишқнинг кимёлиги яна шундаки, инсон яралган лаҳзасидан бошлаб Худодан айри тушади – ҳижрон, айрилиқ азобида қолади. Бирок Яратгувчига интилиш уни тупроқ ҳолатидан олтин даражасигача камолга етқаради.

Ишқнинг ойинайи жаҳоннамолиги шундаки, ишқ худди ойна каби, Еру кўкни кўрсатади, инсон бу кўзгунинг қаёнига боқмасин, ёрни кўраверади:

*Ким қилди санга назарни равшан,
Кўрди Еру кўкдагин муайян.*

*Чун боққали ихтиёр топти,
Ҳар сорики боқти – ёр топти (9,293).*

Лекин ишқнинг кимелигию ойинаи жаҳоннамолиги ўртасида фарқ бор: биринчиси инсонни фоний қилади, яъни унинг вужудини маҳв этади – ўлдиради, икинчиси эса – боқийлик бахш этади унга:

*Ҳам нақши вужудин этти фоний,
Ҳам топти бақойи жовидоний (9,293).*

М.Имомназаров ана шу икки ишқ талқинида адашади: “Демак, – деб ёзади олим, – “ойинаи жаҳоннамоӣ” бу – ишқ экан, Сукрот (“Фарход ва Ширин”да – С. О.) таъкид этган “ишқи мажозий”⁴. Ҳолбуки, Навоӣ бу ерда ана шу икки ишқни шарҳлаётганини “тан олади”, “кимё”лик билан “ойинаи жаҳоннамоӣ”ликнинг қай бири “ҳақиқий ишқ”ни ва қай бири “мажозий ишқ”ни англатаётганини аниқ қилиб айтади ва шундан “ойинаи жаҳоннамоӣ”да шоир “мажозий ишқ”ни эмас, аксинча, “ҳақиқий ишқ”ни кўзда тутганини билиб оламиз:

*Гарчи ики навъ ўтти рози,
Аввалгину англагил мажозии (9,295).*

“Аввалғи” деганда ўша “кимёлик” кўзда тутилаётибди. Ўз-ўзидан англашилиб турибдики, “ойинаи жаҳоннамоӣ”лик эса “ишқи ҳақиқий”ни билдиради. Аммо шу ерда бир нарсани эслатиб ўтайлик – мажозий ишқ тилга олинганда кўпинча поклик тушунчаси ҳам ёнма-ён келади:

*Ким дарду гудозу сўз бирла,
Юз шуълайи жонфурўз бирла,*

*Чун айлади покликка мавсуф,
Ул навъ қилур бировга машъуф –*

*Ким, ишқ аро фироқ ила дард,
Ўзлукдин этар тамом ани фард (9,295–296).*

Бу байтларда, покликдан ташқари, яна бир гап мавжуд: бу – ўзликдан кечиш. Мажозий ишқнинг шартларидан бири – шу.

“Лайли ва Мажнун”да шундан кейин “ишқи ҳақиқий” шарҳи келади:

*Бил сўнграги ишқни ҳақиқий –
Ким, давлат эрур анинг рафиқи.*

*Аввалги вужудни этса зойил,
Чун бўлса икинчисига мойил,*

*Йўқ-йўқки, икинчи они чекса,
Кўнелига висол тухмин экса,*

*Ул навъ кетурса турктози –
Ким, қолмаса сурати мажозии,*

*Мазҳардин кўрмайин нишоне,
Мазҳарда ўзини топса фоний,*

*Мақсуд будур ҳаётдин, бу,
Бал хилқати коинотдин бу (9,296).*

Маълум бўлиб турибдики, ҳаётдан асл мақсад, хаттоки, коинот хилқатини яратишдан ҳам мурод – ҳақиқий ишққа мушарраф бўлиш,

⁴ Имомназаров М. Ҳақиқат ва мажоз // Шарк юлдузи, 1990, 4-сон, 152-бет.

бокий висолга эришиш, абадий Худо билан бирлашиб, рухнинг бокий яшашига эришиш! Аммо бунинг учун мажозий ишк босқичидан ўтиш, жисмдану жондан кечиб, фоний бўлиш, сурати мажозийдан асар ҳам қолдирмаслик керак. “Лайли ва Мажнун”да Мажнун ана шу мажозий ишк йўлини ҳам босиб ўтиб, иккинчи – ҳақиқий ишкка ҳам мушарраф бўлган бахтли ошиқ, яъни комил инсон тимсоли. Буни биз ўз-ўзимизча эмас, Навоийнинг мана бу сўзларига суянган ҳолда айтаямиз:

Мажнунга бири бўлуб мусаллам,

Баҳра топти иккинчидин ҳам (9,296).

Бу ерда “бири” дейилганда ишк мажозий ва “иккинчи” дейилганда ишк ҳақиқий кўзда тутилаётгани. Демак, шундай хулоса келиб чиқадики, Лайли ва Мажнун, гарчи реал ҳаётда, яъни тирикликда бир-бирининг васлига етишмаган бўлса ҳам, шоир талқинида улар орзуси ушалган, яъни Оллоҳ васлига эришган, бир-бири билан рухан бирлашган ошиқ ва маъшук тарзида намоён бўлади. Чунки жисмоний бирлашувнигина “васл” деб билганимиз учун Лайли ва Мажнун бизда гўё ниятига етолмаган ошиқдек тасаввур уйғотади. Ишк мажозийнинг ўзини юлиб олиб қарасак, эҳтимол, шундай хулоса учун асос топилгандек бўлар. Асарнинг сюжетига воқеа ҳам, аслида, шундай тугайди. Бироқ Навоий дostonда ишкни ёритиш масаласини тасаввуфий асосда ялпи ҳолда кўяди. Шунинг учун, *китобхонда ноўрин тасаввур тугилиб қолмасин*, деган мақсадда шоир ниятини дoston сўнгида, мақоламизда кўриб ўтилгани янглиғ, махсус шарҳлаб кетади ҳам. Бу эса бизга тасаввуфий адабиётдаги ишк тушунчасини ўта нозик фаҳмлашимиз лозимлигини, ишк ҳақиқий билан ишк мажозий талқинларида чалкашиб кетмаслигимиз зарурлигини қайта-қайта уқтираётгандек бўлади.

Ишк ҳақиқийдан кўзда тутилган олий мақсад бор. Бу шундан иборатки, ишк агар комил бўлса, охир-оқибат, у маъшукнинг ўзини ошиққа айлантиради:

Ишк агар комилдурур, ошиқ қилур маъшукни,

Йўқса невчун айлади Маҳмудқа қуллук Аёз (3,182).

Бу: “Худони чин дилдан севсанг, охири Худо ҳам сени севади”, – дегани.

“Фавойид ул-кибар” девонининг 251-ғазалидаги мана бу байтда сўфийга мурожаат тарзида “ҳақиқат ишқи”га “ишқи мажоз” улуш, хамиртуруш (“чошини”) бўлиши таъкидланади:

Бало захрини чекмай зухдунг, эй сўфий, эрур борид,

Ҳақиқат ишқиға ҳам чошини ишқи мажоз эрмиш (6,175).

Яна шуни ҳам айтиш керакки, “ишқи ҳақиқий” ва “ишқи мажозий” тушунчалари тасаввуфдаги “фано” ва “бақо” тушунчалари аро муносабатни ҳам эслатади. Ҳар қандай мажозий ишкнинг охири ўлим билан тугар экан, демак, у – ўткинчи, бу ишк охири фанога юз тутади. Фоний бўлмай туриб, бақога, яъни ишк ҳақиқийга эришишнинг ҳеч иложи йўқ. Инсон фоний бўлганидан, яъни бу реал, тасаввуф нуктаи назаридан қараганда, ёлғончи дунёдан ўтганидан кейингина унга бақо файзи ета бошлайди. Бинобарин, “Фарҳод ва Ширин”нинг 52-бобида (асар жами 54-бобдан иборат) Фарҳод қабрида дўст учун жон фидо қилган Баҳром ҳамда Шопур ҳақида гапира туриб, Навоий бундай сатрларни битади:

Фано туйфроғига чун бўлдилар наст,

Бақо файзи ета бошлоди пайваст (8,460).

Шоирнинг фоний бўлган ўз қаҳрамонларига ҳаваси келади:

Навоий, фоний ўл, истар эсанг ком,
Нечукким, бўлдилар Фарҳоду Баҳром (8,460).

Тасаввуф таълимотида бу йўлга кирган солиқнинг пир кўрсатмалари асосида ўз руҳини секин-асталик билан, даражама-даража, босқичма-босқич тарбиялаб бориши кўзда тутилади. “Лисон ут-тайр”даги етти водий тасвирида худди шу нарса талкин этилган. Аммо, бир қарашда, оддий воқеий асар янглиг туюладиган “Фарход ва Ширин” билан “Лайли ва Мажнун” дostonларида ҳам руҳнинг камолга етиши учун зарур тасаввуфий босқичлар акс этирилган. Бу икки дostonнинг “Лисон ут-тайр”дан фарқи шундаки, ишқ йўлидаги босқичлар – энди воқеа-ҳодисалар замирида яширин. Навоийшунослиқнинг бундан буёнги вазифаси – ана шу воқеалар силсиласида пинҳон ётган ирфоний-фалсафий маънолар сирларини очиш, бошқача айтганда, қайси воқеа ошиқ кўнглида ёр акс этишининг айнан қайси даражасини кўрсатишини аниқлаб беришдан ҳамда бу талкинлардан шоир кўзлаган нафакат тасаввуфий, балки умуминсоний мақсадларни ҳам ёритишдан иборат.

РЕЗЮМЕ: Мақолада Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр”, “Фарход ва Ширин” ҳамда “Лайли ва Мажнун” дostonларига муносабатлар қиёсида ишқи ҳақиқий ва ишқи мажозий, фано ва бако, диний-мистик адабиёт ва дунёвий адабиёт масалалари таҳлил этилиб, нисбатан янги қарашлар илгари сурилади.

РЕЗЮМЕ: В статье на основе сравнительного анализа поэмы Алишера Навои “Язык птиц”, “Фархад и Ширин”, а также “Лейли и Меджнун” рассмотрены вопросы любви истинной (к богу) и любви земной, бытия и небытия, религиозно-мистической литературы и просветительской литературы, выдвинуты относительно новые размышления.

RESUME. The article analyzes Alisher Navoi's relations with the epics "Lison ut-tayr", "Farhod and Shirin" and "Layli and Majnun" and analyzes the issues of true and figurative love, decay and survival, religious and mystical literature and secular literature.

Таянч сўз ва иборалар: ишқ, ҳақиқий ишқ, мажозий ишқ, бако, фано, диний-мистик адабиёт, дунёвий адабиёт, “Лисон ут-тайр”, “Фарход ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”.

Ключевые слова и выражения: любовь, любовь истинная, любовь земная, бытие, небытие, религиозно-мистическая литература, просветительская литература, “Язык птиц”, “Фархад и Ширин”, “Лейли и Меджнун”.

Key words and word expressions: love, true love, figurative love, survival, decay, religious-mystical literature, secular literature, “Layson ut-tayr”, “Farhod and Shirin”, “Layli and Majnun”.

Адхамбек АЛИМБЕКОВ

XX АСР ТУРК ШЕЪРИЯТИГА БИР НАЗАР

XX аср турк шеърияти ҳақида сўз юритилар экан, бу шеъриятнинг илдизлари ниҳоятда қадимийлигини таъкидлаган ҳолда, XIX асрнинг сўнгги чораги – XX асрнинг биринчи ярмида шаклан ва мазмунан кескин ўзгаришлар бўлганлигига эътиборни қаратиш керак бўлади. Танзимот даврида {1860–1895} адабиётга олиб кирилган янгиликлар, хусусан, шеъриятнинг янги қиёфа касб этиши XX аср турк шеъриятининг тамал тошини қўйган эди. Тавфиқ Фикрат томонидан бу шеърият бир поғона юқори кўтарилди, Аҳмад Ҳошим, Яхё Камоллар ижодида муносиб давом эттирилиши XX асрдаги турк шеърияти ривожланишини янги ўзанга буриб юборди.

1923 йил 23 октябрда Туркия жумхуриятининг эълон қилиниши, даврдаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар адабиётга ҳам таъсир қилмай қолмади. Турк адабиётшунослари, жумладан, Хусайн Тунжер XX аср адабиётини муҳитдан ва адабиётдаги ўзгаришлардан келиб чиқиб, қуйидагича тасниф қилади:

1. 1923–1940 йиллар адабиёти.
2. 1940–1960 йиллар адабиёти.
3. 1960–1980 йиллар адабиёти.
4. 1980-йиллардан сўнгги давр.

XX аср турк шеърятининг ривожини қай тарзда кечди? Ундаги ўзига хосликлар нималарда кўринади? XX аср турк шеъряти ҳақида маълум бир тасаввур ҳосил қилиш учун бу саволларга қисқача жавоб беришга ҳаракат қилайлик. 20-йилларнинг иккинчи ярмидан бошланган янгиликларда Нозим Ҳикмат ижоди алоҳида аҳамиятга эга. Илғор жаҳон адабиёти ва халқ оғзаки ижодидан озикланган Нозим Ҳикмат шеърлари аср биринчи ярмидаги турк адабиётида улкан воқеа бўлди. Унинг 1929 йили нашр қилинган “835 сатр” шеърлар китоби турк шеърятини бир бомба каби портлади (Меҳмет Фуат таърифи). “Қуёшни ичганлар кўшиги”, “Оркестр”, “Ёнғин”, “Ёнартоғ”, “Родос ҳайкали” каби шеърлари шаклан ва мазмунан тамомила янгилик эди. Машҳур адиб Ёқуб Кодри бу тўплам ҳақида шундай ёзган: “835 сатр” турк шеърятини, ҳатто турк тилидаги инқилобнинг илк сатридир. У (Нозим Ҳикмат) фақатгина турк шеърятини йўл очган бир инқилобчи эмас, ҳеч билмаганимиз янги бир шоир типидир”.

Дарҳақиқат, Нозим Ҳикматнинг:

*Буюк инсонларнинг тупроғида соя йўқ
кўчасида чироқ
деразасида ойна...
Аммо умиди бор буюк инсонларнинг
умидсиз яшай олмас.*

(“Буюк инсонлик”. М.Аъзам таржимаси)

каби мисралари турк шеърятини учун шаклан ҳам, мазмунан ҳам янгилик эди.

30-йилларнинг охирида турк шеърятини яна бир янги тўлқин пайдо бўлди. 1937 йилдан “Борлик” журналида чоп қилина бошлаган Ўрхон Вали, Ўқтой Рифат, Мелиҳ Жавдат Ондай шеърлари 40-йиллар шеърятини тамомила янги руҳ олиб кирди. Уч шоир асос солган “Уч оёқ” гуруҳи 1940 йилда “Ғариб” тўпламини эълон қилади. Тўпламга ёзилган сўзбошида шоирлар шеърят ҳақидаги ўз қарашларини ҳам баён қилган. “Уч оёқ”ликлар учун асосий мақсад оддий инсоннинг ҳаёти, ички кечинмаларини тасвирлаш эди. Уларнинг шеърлари ўта тумтароқликдан қочиб, қисқа жумлаларда содда тил билан салмоқли фикр айтишнинг яхши намунаси эди. Жумладан, Ўрхон Вали ёзади:

*Нималар қилмадик шу ватан учун
Кимимиз ўлдик,
Кимимиз нутқ сўзладик.*

(“Ватан учун”. М.Аъзам таржимаси)

Ёки Ўқтой Рифатнинг бу гўзал сатрларини кўринг:

*Шоҳингизни силкитсак бизлар
Тўқилади ерга юлдузлар.*

(“Тут дарахти”. М.Аъзам таржимаси)

“Уч оёқ”ликлар анъаналарини Беҳжет Нажотигил, Нажоти Жумали, Сабоҳиддин Қудрат Ақсал каби забардаст шоирлар давом эттирди.

50-йилларда “Биринчи янги шеър” шоирлар гурухи пайдо бўлди. Бу гурух ўз вақтида шеърятга нимадир олиб кирган бўлса ҳам, ўта соддаликка интилиш, айрим шеърый компонентларни инкор қилиш уларнинг камчилиги эди. Бу оқимга қарши “Иккинчи янги шеър” оқими вужудга келди. Бу шоирлар шеърга фикр (англам) керак эмас шиори остида иш кўрдилар. Бу нарса, оқим вакилларида Жамол Сурайё таъкидлагандек, бадийликнинг пасайишига, тилнинг мураккаблашишига олиб келди.

60-йиллардаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар адабиётда ҳам ўз аксини топди. Жамиятдаги қусурлар ҳақида, омма ичидаги муаммолар хусусида кўпроқ ёзила бошлади. “Тўплумсал” оқими дея ном олган бу шоирларнинг йирик вакили Фозил Хусну Доғларжадир. XX аср турк шеърятини ўзига хос ўрни бўлган Ф.Х.Доғларжа жамиятдаги ишсизлик, зўравонлик, бошбошдоқликлар, Онадўли деҳқонларининг оғир турмуш тарзи ҳақида ёзди. Унинг шеърларида инсон эрки, руҳи, одамлар кадрини қуйлаш устувордир. Шоирнинг жамиятдаги ҳақсизликларни кўриб жим туришини Ф.Х.Доғларжа жиноят деб билган – шунинг учун унинг шеърларида инсонийлик пафоси кучли. Инсон ўз бахти, ватан равнақи учун курашчи бўлишини таъкидлаган шоир, “кўрлар каби қоронғидан кўркмас”ликни уқтиради. “Болам, кўшиқлар айтгин кўчаларда, овозинг гўзаллигини йўқотмасдан” сатрлари Ф.Х.Доғларжа дунёкарашини ифодаловчи шеърлардир.

Эй, қушча, сенинг ноланг

Қуёшга, юлдузга етсин

Эй қушча, сенинг ноланг

Кўнглимдан сира кетмас.

(“Ҳақиқат”. Т.Жўра таржимаси)

Чўлпон ва Ойбек шеърятини эслатувчи бу тўртликда Ф.Х.Доғларжа ижодида пинҳоний фикр, рамзнинг тағдорлиги яққол сезилади. XX асрнинг иккинчи ярмида калам тебратган турк шоирларига Ф.Х.Доғларжа ижодининг таъсири кучли бўлди. Умуман, XX аср турк шеърятини мавзу ва шакл жиҳатдан ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Бу шеърятда инсон кадри, руҳий эркинлик мотивлари юқори пардада қуйланиб, урушга қарши нафрат, ҳақсизлик, зўравонлик, инсоннинг камситишига исён руҳи сезилиб туради.

XX аср турк шеърятини модернизм руҳидаги сатрлар, умуман модернизм шеърлар турк адабиётида Ғарбнинг таъсирида, абсурд, символизм, экзистенциализм каби оқимлар таъсирида юзага келган бўлса, 80-йиллардан бошлаб турк шеърятини аънавий шеърятга эътибор кучайди. (Эслатиб ўтамиз: турклар замонавий шеърятини ҳам модернизм шеърят деб атайдилар). Шермурод Субҳоннинг ёзишича, “80-йиллар турк постмодерн шеърятини ўзидан олдинги салафларидан фарқли ўларок, ҳеч қандай Ғарб адабий оқимларига тобе бўлмаган, аксинча, ҳар қандай синфий ва сиёсий қарашлардан холи соф шеър тарафдорларининг шеърятидир. Бундай шеърятнинг постмодерн деб номланишининг ўзи ҳам моҳият эътибори билан маълум бир давр ёки мафкурага боғланиб қолмай, замонлар оша ўз жозибасини ва аҳамиятини йўқотмайдиган, шу билан бирга ўзи дахлдор маконнинг шонли тарихий-маданий ва мумтоз адабий аънаваларига янгича шакл ва мазмун олиб киришни кўзловчи шеърят ҳисобланади (Ш.Субҳон. Шеърят иқлими. Тошкент, 2005). Турк постмодерн шеърятининг йирик вакили Турғул Танёл ҳам турк шеърятининг аънаваларига янгича қарашни катта муваффақият деб атаганди.

Ўзбек китобхонлари кўплаб турк шеърляти намояндаларининг ижоди билан таниш. Масалан, М.Акиф, Н.Ҳикмат, Ў.Вали, Ў.Рифат, Ф.Доғларжа, Н.Ф.Кисакурак ва бошқа турк шоирларининг асарларидан намуналар тўпламларда, алоҳида китоб холида нашр қилинган. “Ҳозирги замон турк шеърляти” (1980), “Замонавий турк шеърляти” (2006), Мехмед Акифнинг “Сафаҳат” (2016) тўпламлари шулар жумласидандир. Мехмед Акиф Эрсўй, Яхё Камол, Аҳмад Ҳошим, Ошиқ Вайсал, Форук Нозиф Чамлибел, Ўрхон Сайфи, Аҳмад Ҳамди Танпинар, Жавдат Қудрат, Нажиб Фозил Кисакурак, Жохид Ситки Таранжи, Ўрхон Вали Қоник, Фозил Ҳусну Доғларжа, Мелих Жавдат Андай, Бехжет Нажатигил, Атилла Илхон, Жамол Сурайё, Исмад Ўзал ва бошқа ХХ аср турк шеърлятида ўз овозига, ўрнига эга шоирлар ижодидан намуналар матбуотда чоп этилиб турибди. Н.Фозил Кисакуракнинг куйидаги сатрларидаги фалсафий теранликка эътибор қилинг:

*Чаён нишларини руҳимга сўқир
Мавсумдан мавсумга ўтдим мен қанча...
Кўрдимки, оловнинг тафтида йўқдир
Фикр азобидан буюк исканжа...*

Ёки:

*Бу ёмғир, бу ёмғир, бу қилдай нозик
Нафасдан нафисроқ ёққан бу ёмғир.
Тиниб қолмасин деб оларман ҳадик,
Ойналар юзимни танимай қолур.*

(Абдулатиф Абдуллаев таржимаси)

Бу каби гўзал мисраларни ХХ –ХХІ аср турк шоирлари ижодида кўплаб топиш мумкин.

Янги шеърӣ таржималар турк шеърлятига кизикишининг ортиши, турли таржимонлар кўзи билан қарашга интилишдан далолат. Ҳар бир янги таржима турк шеърляти хақидаги тасаввуримизни тўлдириш, қарашимизни бойитишга хизмат қилади. “Оқшом... беғубор, яхши одам юзидай оқшом...”, “Ҳазон – япроқ жасади”, “Сочинг узун баҳор ёмғирин давомли хуш ранги”, “...Қалбим ишқимнинг сўнг мазоридир”, “Гўё гуноҳларим самога ёзмок учун, йўнилган қаламлардир узун-узун минорлар”, “Ичимни исминг билан иситаман”, “Улғайди ёлғизлик кўзингда” каби сатрларни ўқиганингизда дилингиз тўйинади.

Ошиқ Вайсалнинг халқона йўлдаги сатрларига эътибор қилинг:

*Гўзаллигинг арзимас
Мендаги бу ишқ бўлмаса.
Кўнгил очар жой топмасман
Кўнглимдаги кўшк бўлмаса*

Ёки Юсуф Зиё Ўртошнинг:

*Юрагим боғланди ҳар бир сўзгина
Қора қошларина, қора кўзгина
Сиёҳ зулфини ёймиш юзгина Т
олларин тор каби чаласим келди.*

(Йўлдош Эшбек таржимаси)

Ўзбек халқ кўшиқларини ёдингизга соладиган бундай шеърларни ўқиганда туркий халқлар ўртасидаги руҳий муштарақликни ҳис қиламиз. Гўзал ташбеҳларга бой шеърлар дунёга теранроқ қарашга, ҳар бир нарсадан нафислик излашга ундайди. Аҳмад Муҳийб Диронаснинг нозик кузатишлари фикримизга далил:

*Бир қуш саси келар дудоқларингдан;
Кўзларинг – кўнглимда очилган нарислар...*

Тўқилган бўсалар дудоқларингдан –
Оқ акасларда титраган саҳар.

(Йўлдош Эшбек таржимаси)

Шеърдаги оҳанг, бадий топилмалар руҳингизга инмаслигининг иложи йўқ.

Ниёзий Йилдирим Генчўсманўглининг “Куфр диёрини ювиб – поклаган Мовароуннаҳрнинг сели бўлдилар” мисралари ажодларимизга айтилган улуғ мадҳия, Ислом оламидаги ўрнига ишора ва таъкиддир.

Явуз Буланд Бокилар дунёдаги йўксил болаларни кўриб ёзган “Олинг бу кўзларни мендан, олинг бу юракни энди, Уяламан яшамоқдан” сўзлари қалбингизга оташ солади, шоирнинг яхшилик учун жавобгарлигига қўшиласиз, ҳар бир инсон шундай бўлиши керак деган ўйга борасиз.

Айрим шоирлар ижодини англаш бироз қийин кечар – бу адабиётнинг турфа хиллигидандир. Ўзга халқ адабиёти шунинг учун ҳам кизикарлики, унда китобхон ўзгача караш, янги образлар силсиласига дуч келади. Агар дунёдаги барча халқлар адабиёти бир хил бўлганида, эҳтимол, таржимага ҳам зарурат қолмаган бўларди.

РЕЗЮМЕ. Макола XX аср турк шеърятининг тараккиёт босқичлари, турли оқимлар ва уларнинг намоёндалари, янги давр турк шоирлари ижодидаги ўзига хосликлар таҳлиliga бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена анализу этапов развития турецкой поэзии XX века, различных течений и представителей этих течений, специфических особенностей творчества турецких поэтов новой эпохи.

RESUME. The article is devoted to the analysis of the stages of development of Turkish poetry in the twentieth century, different currents and their representatives, the peculiarities of the work of Turkish poets of the new period.

Таянч сўз ва иборалар: турк шеърят, Танзимот даври, янги шеър, анъана, таъсир, ўзига хослик, мотив, образ, таржима.

Ключевые слова и выражения: турецкая поэзия, эпоха Танзимата, новый стих, традиция, влияние, своеобразие, мотив, образ, перевод.

Key words and word expressions: Turkish poetry, the period of regulation, new poetry, tradition, influence, originality, motive, image, translation.

МУНИСА СОДОТ
(Афғонистон)

ЯНА “ГУЛ ВА НАВРЎЗ” ДОСТОНИ ҲАҚИДА

Шарқ адабиётида қадим ул-айёмдан бир неча ижодкор томонидан айна бир мавзуда асар ёзиш анъанаси бўлган. Қаҳрамонлик дostonларини ўз ичига олган шoҳномалар, романтик ишқ мавзуда ёзилган “Лайли ва Мажнун”, “Фарход ва Ширин”, “Юсуф ва Зулайхо” каби дostonлар шулар жумласидандир. Форсий-туркий адабиётда бир мавзуда ёзилган ана шундай асарлардан бири “Гул ва Наврўз” дostonларидир. Адабиёт тарихидан бизга маълум бўлишича, форсий ва туркий тилларда уч “Гул ва Наврўз” мавжуд. Улар XIV асрда ёзилган Жалол Табиб ва Хожу Кирмонийларнинг форсий, XV асрнинг биринчи ярмида назм риштасига тортилган туркигўй шоир Мавлоно Ҳайдар Хоразмийнинг туркий “Гул ва Наврўз”идир. Форс адабиётида Жалол Табибдан саккиз йил ўтиб, Хожу Кирмоний ўзининг “Гул ва Наврўз” маснавийсини яратди. Бу дoston Жалол Табибникидан ҳам ҳажм, ҳам мазмун ва мавзу жиҳатдан катта

фарқка эга¹. Шунинг учун биз ушбу мақолада Жалол Табиб билан Ҳайдар Хоразмийнинг “Гул ва Наврӯз” дostonларини ўзарo муқояса қилмоқчимиз.

Маълумки, узoқ йиллар давомида турк, ўзбек ва бошқа мамлакатлар олимлари томонидан ёзилган дарсликлар, тадқиқот ва мақолаларда Ҳайдар Хоразмийнинг “Гул ва Наврӯз” дostonи янглиш тарзда Лутфийга нисбат бериб келинган. Ҳолбуки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг “Муҳтасар” асарида, Фаҳрий Ҳиравий эса “Равзат ус-салотин” тазқирасида мазкур маснавий Ҳайдар Хоразмий қаламига оид эканлигини қайд этиб ўтган эдилар. Кейинчалик топишган Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асари ҳам буни тасдиқлади. Шунга қарамай, халигача бу фикр айрим манбаларда тақрорланиб келмоқда.

Баъзи бир муҳаққиклар томонидан Ҳайдар Хоразмийнинг “Гул ва Наврӯз”и Жалол Табибнинг шу номдаги асарининг таржимаси экани ҳақидаги фикр ҳам илгари сурилади. Айни шу нарсага ойдинлик киритиш мақсадида биз ушбу мақолада қиёсий адабиётшунослик методларига асосланиб, Ҳайдар Хоразмийнинг “Гул ва Наврӯз”ини Жалол Табиб номи билан шухрат қозонган шерозлик Мавлоно Жалолиддин Аҳмад бинни Юсуф Табиб Хавофий томонидан ундан олдинроқ шу ном билан ўхшаш мавзуда битилган дostonи билан қисқача муқояса қилиб ўтамыз.

Манбаларга кўра “Гул ва Наврӯз” номи билан илк бор Форс мамлақати ҳукмдори Шоҳ Шужо Музаффарий (1358–1384) саройининг машҳур олими, шоир, ёзувчиси ва табиби бўлган. Жалол Табиб 1333 йили форс тилида дoston ёзган. У XIV аср бошида Шерозда туғилиб, шу аср охирида вафот этган. Шеърлар девони, аруз ҳақидаги форсча ва арабча рисоалари, “Назҳат ул-арвоҳ” номли асари ва албатта “Гул ва Наврӯз” манзум дostonи бизга қадар етиб келган². “Гул ва Наврӯз” арузининг ҳазажи мусаддаси маҳзүф\максур (мафоилун мафоилун фаулун\мафоил) вазида ёзилган. Байтлари сони 1400 дан ортик деб тахмин этилади³.

Ўзбек тилидаги “Гул ва Наврӯз” XV аср биринчи ярми ўзбек адабиёти тараққиётида муҳим ўрин тутган қимматли адабий ёдгорликлардан биридир. Ушбу асар XIV асрнинг охирлари – XV асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган истеъдодли шоир Мавлоно Ҳайдар Хоразмий томонидан ёзилган. Ҳайдар Хоразмийнинг ҳаёти ҳақида маълумот жуда оз сақланган. Давлатшоҳ Самарқандий ўзининг “Тазқират уш-шуаро” асарида Ҳайдар Хоразмий ҳақида қуйидагича маълумот биради: “Султон Искандар ҳукмронлигида фозил кишилардин Мавлоно Муҳиддин Натанзий ва Мавлоно Ҳайдарлар бор экан. Мавлоно Ҳайдарнинг туркий ва форсий тилларида битган яхши шеърлари бор ва у Низомийнинг “Маҳзан ул-асрор”ига туркий тилда жавоб ёзиб, уни шахзода Искандар номига бағишлади”⁴.

¹ Х о ж у К и р м о н и й. Маснавийи Гул ва Наврӯз. Бо эҳтимом ва кўшиши К.Айний. – Техрон: Бунёди фарҳанги Эрон, 1971.

² М а в л о н о Л у т ф и й. Сенсар севарим. Девон. Гул ва Наврӯз. - Тошкент: Ғ.Ғулом номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987 (“Гул ва Наврӯз” 354–440 бетларни ташқил этади).

³ Т а б и б Ж а л о л и д д и н Ш е р о з и й. Гул ва Наврӯз. Бо тавшиҳ ва тавзеҳ ва муқаддиман Таҳлили Али Муҳаддис. – Суэден: Донишгоҳи Уппсала, 2001.

⁴ Д а в л а т ш о ҳ С а м а р қ а н д и й. Тазқират уш-шуаро. Бо эҳтимом ва ташиҳи Эдуард Броун. – Техрон: Асотир, 2003. С. 632.

Ҳайдар Хоразмий ҳақида маълумот берувчи манбалардан бири Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асаридир. У ўз таълиқининг 7-мажлисида “Туркиғўй Мавлоно Ҳайдар” ҳақида маълумот бериб, унинг “Махзан ул-асрор” (ёки “Гулшани асрор”) асаридан куйидаги байтни келтиради:

*Ҳиммат элидур яду байзо деган
Эр нафасидур дами Исо деган⁵.*

Мавлоно Ҳайдарнинг туркиғўй шоирлиги ва унинг хоразмлик эканлигини Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида ҳам айтиб ўтган: “Шоҳрух Султон замонининг охиригача турк тили билан шуаро пайдо бўлдилар ва ул хазратнинг авлод ва аҳволидин ҳам хуштабъ салотин зуҳурға келди: шуаро Саккокий ва Ҳайдар Хоразмий ва Отоий ва Муқимий ва Яқиний ва Амирий ва Гадоийдеклар...”⁶.

Ҳайдар Хоразмий темурийлардан Умаршайхнинг ўғли Искандар Мирзо ҳукмронлиги даврида (XV асрнинг бошларида) яшаб ижод этди. Бизга қадар Ҳайдар Хоразмийнинг Низомий Ганжавийнинг “Махзан ул-асрор” дostonидан фойз топиб яратган ахлоқий-таълимий мавзудаги “Гулшани асрор” маснавийси⁷ ҳамда 1411 йили ёзилган “Гул ва Наврўз” ишқий-саргузашт дostonи етиб келган.

“Гул ва Наврўз” ишқий-қахрамонлик дostonининг бошланиш қисмида унинг Шерозда ҳукумат қилган Амир Темур набираси Искандар Мирзо (Султон Искандар) номига ёзилганлиги билдирилади. Охирида эса асарнинг ёзиб тугатилган тарихи (1411 йил) қайд этилган. Ўзбек адабиётшунослигида “Гул ва Наврўз”нинг ёзилган давридан юз йил ўтгандан сўнг (1509 йилда) кўчирилган ва бизга қадар етиб келган нусха асарнинг энг қадимги нусхаси деб ҳисобланади. Мазкур нусха Мавлоно Лутфий девони билан бир жилда бўлиб, Муҳаммад б. Ҳасан Жамъон Ансорий деган қотиб тамонидан кўчирилгани билдирилади⁸. Бу нусха ҳозир Лондон шаҳрида, Британия музейи кутубхонасида сақланмоқда. Неча йил олдин бу асарнинг ягона нусхаси ҳисобланарди. Лекин сўнгги йилларда унинг ўнга яқин нусхалари адабиёт оламига маълум бўлди.

Жалол Табиб дostonи Оллоҳ таоло ҳамди, Пайгамбар (с.а.в.) наъти ва муножот билан бошланади. Сўнгра шоир дostonини назм риштасига тортиш сабаби унвони остида ушбу китобни ёзишни буюрган Шероз ҳукмдори Султон Гийсуддин Кайхусрав (вафоти – 1337) ва унинг укаси Амир Шайх Абулисхок (1321–1356) мадҳида бир неча байт ёзади. Улар жами 65 байтни ўз ичига олади. Шундан кейин дostonнинг асосий воқеалари бошланади. Дostonнинг бош қахрамонлари – Навшод ўлкаси подшоҳи Фаррухшоҳнинг ўғли Наврўз ва Фархор подшоҳи

⁵ Амир Низомиддин Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Нашрга тайёрловчи: Абдуллоҳ Ройин. – Мозори Шариф: Султоний матбааси, 2008, 213-бет.

⁶ Амир Низомиддин Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Нашрга тайёрловчи: Тошқин Баҳойи. Ношир: Турон маданият уюшмаси. Қобул: Афғон-Пресс, 2009, 52-бет.

⁷ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб (XVII асргача). – Тошкент: Ўқитувчи, 1976, 286–296; 336–348 бетлар.

⁸ Мавлоно Лутфий. Девон. Профессор Исмоил Ҳикмат Эртоғлоннинг “Лутфий Чағатойи” унвонли муқаддимаси билан. – Истанбул: Адабиёт факультети Басим Уйи, 1960.

Мушкиншоҳнинг кизи Гулдан иборат. Фаррухшоҳ хонадониди Наврӯз пайтида бир ўғил туғилади ва унинг номини Наврӯз кўядилар:

Ба соли хуррам он моҳи дилафрӯз

Зи модар дар вужуд омад ба Наврӯз (4).

Наврӯз яхши таълим олиб, барча илмларда билимдон бўлиб етишади. Кейин ов билан шуғулланади, қурол-аслаҳани яхши ишлатишни билган моҳир овчи бўлади. У бир кеча тушида бир соҳибжамол кизни кўриб, унга ғойибона ошиқ бўлади. У гўзал ўзининг Фархор мулкидан эканини айтиб, исмини Гул деб танитади.

Жавобаш дод он сарв аз сари ноз,

Ки: эй шоҳи жавонбахти сарафроз!

Гулам хонанду дар Фархор бошам

Дар ин бўстон гули бехор бошам (5).

Мазмуни: “Эй юсак мартабали саодатли шоҳ, – дея у сарв каби гўзал ноз билан жавоб қайтарди, – Менинг исмим Гул, ўзим Фархор деган юртданман. Бу бўстонда бир тикансиз гулман”.

Наврӯз Гулни излаб юрар экан, бир куни бир карвонга дуч келади. У карвонда исми Булбул бўлган фархорлик бир чиройли йигит билан танишади. Наврӯз ундан Гул хақида сўраб билиб олади. Гулга бир нома ёзиб, Булбул орқали юборади. Гул дояси Сусанни Булбулнинг ёнига юборади. Ниҳоят Булбул билан учрашиб, Наврӯзнинг аҳволидан огоҳ бўлади. Бошқа томонда, Фаррухшоҳ ўғли Наврӯзнинг ҳолидан хабардор бўлиб, унга насиҳат қилади. Аммо Наврӯз Фархор мулкига кетиш учун рухсат сўрайди. Отаси охири уни Баҳман отли бир кекса саркардага кўшиб, чопарлар, навкарлар ва қимматли совғалар билан Фархорга жўнатади. Аммо йўлда Баҳман унга хиёнат қилиб, чопарлар ва бойликларни олиб, Наврӯзни ёлғиз ташлаб, ўз ватани бўлмиш Гургонга кетади. Наврӯзнинг ўзи ёлғиз кўп машаққатларни тортиб Фархорга етиб боради. Булбулни топиб, у орқали Гул билан кўришади. Гул ҳам Наврӯзнинг мактубини ўқиб, сифатларини эшитиб, кўрмай туриб унга ошиқ бўлган эди. Аммо отаси Гулни Чин (Хитой) хоқонига ҳадя қилган эди. Шу пайт ҳожиблар Гулни олиб кетгани келиб қоладилар. Гул ва Наврӯз нима қилишларини билмай қоладилар, аммо Гул доянинг тавсиясига кўра Наврӯзни ўзи билан олиб кетишга қарор қилади. Кечаси улар йўлда бўлган пайтда қаттиқ бўрон туриб, навкарлар йўлдан адашади ва Гул билан Наврӯз йўлда қоладилар. Улар иккови тоғ ва чўллари кезиб, ҳолдан тойиб бир ерда ётганларида Ялдо номли қора танли уларни тутиб олиб, Хитой хоқонига сотади. Аммо хоқон уларни танимайди, эъзоз билан бутхонага юборади. Бу орада ҳожиблар келиб, хоқонга Гулнинг йўқолганидан хабар берадилар. Хоқон ғам ва ҳасратдан жон беради. Бутпарастлар шоҳнинг ўлими туфайли ўзи билан ўзи овора бўлиб қолганидан фойдаланган Гул ва Наврӯз бутхонадан қочадилар. Биёбонда сув излаб юрганларида уларнинг олдида бир уй чиқади. Уйга бориб, хирка кийган бир фирибгарни кўрадилар ва бошларидан ўтган воқеаларни унга ҳикоя қилдилар. У эса ошиқ-маъшукларни Шайх Наждий деган бир риёкор зоҳиднинг ёнига олиб боради. Зоҳид уларни меҳмон қилиб, дастурхон ёзади. Каромат кўрсатаман деб, дуо қилиб ва тумор бериб, қўлларидаги зару зеварларни олиб қолади. Аммо Наврӯз билан Гул буларнинг фирибгарлигини билиб қолиб, кечаси қочиб кетадилар. Кундузи дарёдан ўтиш мақсадида кемага минадилар. Лекин бахтга қарши бўрон кўзголиб, кема синади ва Гул билан Наврӯз икки тахта пора устида ҳушдан кетган ҳолда, ҳар қайси бир бошқа томондаги қирғоққа чиқади.

Жавҳар деган бир хизматчи Гулни топиб олиб, Адан подшоҳи Рабиъшоҳга тортик қилади. Подшоҳ фарзандсиз бўлгани сабабли, хурсанд бўлиб Гулни ўзига фарзанд қилиб олади ва Гул саройда яшай бошлайди. Тўлқин кирғокка чиқариб ташлаган Наврўзни эса Шурга номли бир кекса баликчи топиб олади. Наврўз бемор эди. Уни бир неча муроқабатдан кейин Яман подшоҳи Бадиъшоҳга сотади. Подшоҳ уни даволаб, ўзига суҳбатдош қилиб олади.

Наврўз билан Гулнинг оталари – Шох Фаррух ва Шох Мушкин фарзандларини ахтариб чиққан ҳолда \ бир-бирларига дуч келиб, танишадилар ҳамда ғам ва кайгуларини унутиш учун ҳаж қилгани Маккага қараб йўл оладилар.

Адан ва Яман подшоҳлари аро хусумат бор эди. Шунинг учун Адан шоҳи Рабиъ лашкар йиғиб Яман подшоҳи билан урушга отланади. Яман подшоҳи Бадиъ ҳам лашкар тортиб мудофаага чиқади. Яманлик пахлавон Баҳром қўлида Адан лашкари муборизларидан бир неча киши ҳалок бўлганидан сўнг, ночор Гул майдонга чиқиб, Баҳромни ўлдиради ва бошқа ҳеч мубориз унга тенг кела олмаганидан Яман лашкари томонидан Наврўз Гул билан жанг майдонига чиқади. Икковлари кўп олишгандан кейин бир-бирларини таниб, хушдан кетадилар. Икки подшоҳ уларнинг саргузаштидан хабардор бўлиб, урушдан қўл тортиб, сулҳ тузадилар ва ҳаж мавсуми бўлгани учун Гул ва Наврўз билан бирга ҳаммалари Каъба зиёратига йўл оладилар. Ҳаж маросимида Гул ва Наврўз фарзандларини тилаб дуо қилиб турган оталарини қўриб қоладилар. Улар фарзандларига етишганларидан ниҳоятда шодмон бўладилар. Кейин Яман ва Адан подшоҳлари билан ҳам танишадилар ва Каъбани тавоф қилгандан кейин Мадинага борадилар ва Пайғамбар (с.а.в.) равзасини ҳам зиёрат қиладилар. Тўрт подшоҳ Маккада Гул ва Наврўзнинг никоҳини ўтказадилар. Сўнг ҳаммалари ўз юртларига қайтиб келиб, бахт ва саодатда ҳаёт кечиришга бошлайдилар:

Ба як сол ин ҳама заҳмат кашиданд

Ба вақти гул ба жои худ расиданд... (65).

“Бу воқеаларнинг барчаси бир йил ичида бўлиб ўтиб, баҳор мавсумида барчаси ниҳоясига етди”.

Мавлоно Ҳайдар Хоразмийнинг “Гул ва Наврўз” достони ҳам мавзу жиҳатидан Жалол Табибнинг асари билан бир хил. Шунинг учун ҳам тадқиқотчилар туркий “Гул ва Наврўз”ни мазкур форсча “Гул ва Наврўз”-нинг таржимаси деб ҳисоблайдилар. Жумладан, 1960 йилда Мавлоно Лутфий девонининг бир қўлёзма нусхасини батафсил муқаддима билан Истанбул Билим юрти адабиёт факультетида нашр этган профессор Исмоил Ҳикмат Эртойлон Жалол Табиб каламига мансуб форсча “Гул ва Наврўз” достони Мавлоно Лутфий томонидан туркий тилга таржима қилинган деб ёзади⁹.

Туркий “Гул ва Наврўз”нинг фаркли ўринлари ҳам бор. Масалан, “Наврўз ўзига ошиқ бўлгани” деган фасл форсий “Гул ва Наврўз”да учрамайди. Яна бу икки асарни бугунги таржимашунослик нуқтаи назаридан мисрама-мисра таржима деб бўлмайди. Албатта, бу дostonда ҳам худди Жалол Табибнинг асаридагидек, навшодлик шахзода Наврўз билан фархорлик малика Гулнинг саргузашти ҳикоя қилинади. Улар икки ошиқ-маъшукнинг саргузашти бўлиши билан бирга, турли хил ёвузликлар ва қаршиликларни енгиб, ғалаба қозонган қаҳрамонлар ва ўз

⁹ Қаранг: Мавлоно Лутфий. Девон, 10-бет.

мамлакатларини ўзаро феодал урушлардан сақлаб қолиб, марказлашган йирик давлат вужудга келтирган тадбирли давлат арбобларининг саргузашти ҳамдир.

Хайдар Хоразмийнинг “Гул ва Наврўзи”да Навшод мамлакатининг подшохи Фаррух умрини фарзандсизлик билан ўтказмокда эди, бироқ кексаликда ўғил кўради. Бу ўғил Наврўз чоғида туғилгани учун отини “Наврўз” кўядилар.

*Янги йилнинг бошида рўзи Наврўз
Садафдин чиқди бир дурри шабафрўз.*

*Чу Наврўз ўлди Наврўз ичра фирўз,
Ота ўглининг отин қўйди Наврўз... (355–356).*

Наврўз ақли, билимдон ва хунарманд йигит бўлиб улғаяди. У бир кеча тушида Фархор подшохи Мушкиннинг Гул номли кизини кўриб, унга ғойибона ошиқ бўлади. Кўп машаққатлар чекиб, Фархорга боради. Гул ҳам Наврўзнинг сифатларини Булбулдан эшитиб, ўзини кўрмасдан кўнгил берган эди. Наврўзнинг ўзини кўриб эса муҳаббати аввалгидан ҳам зиёда бўлади. Бироқ Гулнинг отаси Мушкин уни Хитой хоқонига тортиқ қилиб юборади. Аммо ўзаро ваъдалашган Гул билан Наврўз йўлда тил бириктириб қочадилар. Лекин Ялдо занги кўлига тушиб, қайтадан Хоқон саройига юборилдилар. У ерда хибсада сакланадилар. Аммо иккинчи марта қочишга муваффақ бўладилар. Гурбат ва мусофирлик йўлида азоб ва машаққат чекиб, қандайдир бир дарё кирғоғига етиб борадилар. Дарёдан кечаси ўтиш пайтида даҳшатли тўлқинга дуч келиб, кемалари парчаланади. Севишганларнинг ҳар бири алоҳида тахталарда сузиб, турли томонларга чиқадилар. Натижада бир-бирларидан ажраладилар. Гул Адан, Наврўз эса Яман мулкига тушади. Иккови ҳам бу ўлкаларнинг шоҳлари хузурига йўл топади. Яман подшохи Рафиъ билан Адан шоҳи Бадий ўрталарида душманлик ва адоват мавжуд бўлиб, шу сабабли Адан подшохи Гулни саркарда қилиб Яман мулкига катта қўшин тортади. Яман подшохи эса Наврўзни лашкарбоши қилиб мудофаага чиқади.

Икки лашкар бир-бири билан тўқнашади. Яккама-якка жангда Гул яманлик пахлавон Баҳромни енгади. Жанг майдонига Наврўз чиқади. У ғолиб қахрамон Гул билан олишиши керак эди. Бироқ жанг пайтида Наврўз билан Гул бир-бирларини таниб қолиб, бир-бирининг кучоғига отилади. Икки подшоҳ ўртасидаги уруш сулҳ ва ярашувга, мусибат эса шодийнага айланади. Шу маҳалда ўз фарзандларини излаб чиккан Фаррух билан Мушкин буларга дуч келишади. Уларни кўриб ниҳоятда хурсанд бўлишади. Энди Гул билан Наврўзнинг қайси бир юртда яшаш масаласи ўртага ташланади. Чунки тўрт подшоҳнинг ҳеч бири ҳам уларни ўзларидан узоклаштиришга рози эмас. Фаррух, Мушкин, Бадий ва Рафиъ узок тортишиб маслахатлашганларидан сўнг ўз мулкларини бирлаштириб, унга Наврўзни подшоҳликка кўтаришга қарор қиладилар. Шундай қилиб, Наврўз бирлашган тўрт мамлакат (Навшод, Фархор, Адан ва Яман)нинг адолатли ва маърифатпарвар подшохи бўлиб, ўз севгили ёри Гул билан бахт ва саодатда умр ўтказди.

Икки асарни шакл ва мазмун жиҳатдан киёслаб, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Жалол Табибнинг “Гул ва Наврўз” асари шу мавзуда ёзилган биринчи манзум дoston бўлиб, у 1333 йили яратилган. У янглиш тарзда Мавлоно Лутфийга нисбат берилиб келган. Аслида Мавлоно Хайдар Хоразмийнинг қаламига мансуб бўлган туркий “Гул ва Наврўз” эса 1411 йили ёзилган.

2. Иккала дoston ҳам ҳажм жиҳатдан бир-бирига яқин: Жалол Табибнинг “Гул ва Наврӯз”и асосий воқеалар ва мулҳикоти (ҳамд, наът ва мамдуҳлар мадҳи, дostonнинг ёзилиш сабаби) билан биргаликда 1404 байтдан иборат бўлса, Ҳайдар Хоразмийнинг айни номдаги асари ҳам мулҳикоти билан бирга 1307 байтни ташкил этади. Иккала асарда ҳам воқеалар матида берилган кичик сарлавҳалар остида ҳикоя қилинади. Сарлавҳалар сони юздан ошқироқдир. Бирок иккала асарда барча сарлавҳалар бир-бирига тўла мос келмайди.

3. Иккала “Гул ва Наврӯз” дostonи ҳам арузнинг ҳазажи мусаддаси максур ё махзуф баҳри (мафоилун мафоилун мафоил/фаулун)да назм риштасига тизилган.

4. Иккала “Гул ва Наврӯз” ҳам мавзу, характерлар ва қаҳрамонлар, жойлар номи ва мазмун жиҳатдан бир хил. Аммо айрим эпизодлар ва дostonнинг умумий яқуни жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Мисол сифатида, туркий “Гул ва Наврӯз”даги Навшод мамлакати подшоҳи Фарруҳ фарзандсизликда кексайиб, фарзандга зор бўлиб, қаригандан кейин ўғил кўргани, Наврӯз ўзига ошиқ бўлгани каби эпизодлар форсий “Гул ва Наврӯз”да учрамайди.

5. Жалол Табибнинг дostonи “Гул ва Наврӯз”нинг никоҳлари билан тугайди. Тўрт подшоҳ (Наврӯзнинг отаси Навшод шоҳи Фарруҳ, Гулнинг отаси Фарҳор шоҳи Мушкин, Яман шоҳи Бадий ва Адан шоҳи Рабий/Рафий) ҳаж маросимини ўтказиб, Наврӯз билан Гулни никоҳлаганларидан кейин ўз мамлакатларига қайтадилар. Табиийки, Наврӯз билан Гул ҳам Навшод юртига кетадилар. Аммо туркий “Гул ва Наврӯз”да дoston бошқача яқунланади. Ушбу тўрт мамлакат подшолари Наврӯз билан Гулни севганларидан ҳар бири уларни ўз мамлакатига олиб кетмокчи бўлади, лекин бунинг иложи йўқ. Шунинг учун улар Фарруҳнинг таклифи билан, тўртала мамлакатни бирлаштирадилар ва бу бирлашган муаззам мамлакатта Наврӯз подшоҳ бўлиб тахтга ўлтиради.

6. Туркий “Гул ва Наврӯз”нинг бундай яқунланиши шоирнинг бадий-ғоявий тафаккурини намоян этиб, туркий “Гул ва Наврӯз” дostonи бадий-ғоявий жиҳатдан нақадар катта аҳамиятга эга эканлигини яққол кўрсатади. Чунки Ҳайдар Хоразмийнинг “Гул ва Наврӯз” дostonи ёзилган даврда – XV аср биринчи ярмида теурийлар салтанати парчаланиб, ҳар минтақада бир ҳукмдор пайдо бўлган ва улар ўртасидаги ўзаро урушлар халқ ҳаётини оғирлаштирган эди. Шунинг учун шоир мазкур ҳукмдорлар ўртасидаги тортишувларга қарши фикр билдиради ва марказлашган давлатни орзу қилади. Бу эса асар ёзилган замоннинг талабларидан келиб чиққан мутараккий ғоя эди.

РЕЗЮМЕ. Мақолада форс шоири Жалол Табиб ва ўзбек шоири Ҳайдар Хоразмийнинг “Гул ва Наврӯз” дostonлари ўзаро қиёсланиб, улар орасидаги муштарак ва фарқли жиҳатлар кўрсатиб берилди.

РЕЗЮМЕ. В статье приведён сравнительный анализ одноимённых дастанов персидского поэта Джалола Табиба и узбекского поэта Хайдара Хорезми “Гул и Навруз”, приведены их общие и отличительные особенности.

RESUME. The article compares the stories of the Persian poet Jalal Tabib and the Uzbek poet Haidar Khorezmi “Flowers and Navruz” and shows the commonalities and differences between them.

Таянч сўз ва иборалар: Жалол Табиб, Ҳайдар Хоразмий, “Гул ва Наврӯз”, дoston, мавзу, сюжет, ғоя, ўзига хослик.

Ключевые слова и выражения: Жалол Табиб, Ҳайдар Хорезми, дастан “Гул и Навруз”, дастан, тема, сюжет, идея, своеобразие.

Key words and word expressions: Jalal Tabib, Haidar Khorezmi, “Flowers and Navruz”, story, theme, plot, idea, originality.

«БОБУРНОМА»ДА НАВОИЙ СИЙМОСИ

Темурийлар Ренессансининг улуғ шоири, буюк мутафаккири, таникли давлат ҳамда жамоат арбоби, «ўз даврининг энг маданий кишиси»¹ бўлмиш Алишер Навоий шоҳ ва шоир Бобурнинг ҳаёт ҳамда ижод йўлида алоҳида ўрин тутади. «Бобурнома»да у ҳақда келтирилган ўн икки битик фикримизнинг ёркин далили. Биринчидан, муаллиф ўз китобида даҳо сўз санъаткори билан мактуб орқали мулоқот қилганини фахр билан эслаган. Иккинчидан, Ҳиротда маълум муддат бўлган даврида унинг «Унсия» номи билан машҳур бўлган уйда йигирма кун яшаганини ва у ерда жамланган бой архив фонди, кутубхонаси орқали гениал шоирнинг ҳаёти ва ижоди билан яқиндан танишганини, макбарасини зиёрат қилганини, улуғ амирнинг йирик мулкдор сифатида ўз маблағлари ҳисобига қурдирган монументал ва ижтимоий характердаги биноларни бориб кўрганини айтиб, «Мунча биноий хайрким, ул қилди, кам киши мудокқа муваффақ бўлмиш бўлғай»², деб тўлқинланиб эътироф этган. Учинчидан эса мемуарида у ҳақида Мир Алишер Навоий, Алишербек, Алишер Навоий номлари ва *бек* нисбаси билан келтирилган ўн иккита қимматли маълумот ва тарихий лавҳа, чизгиларда хайратини изҳор қилиб, айрим адабий асарлари юзасидан маълум маънода ўзининг адабий-танкидий фикрларини ҳам ёзиб қолдирган. Тўртинчидан, асарда Бобур Алишер Навоий ижодини вақти-вақти билан мутолаа қилиб турганига доир чизгилар ҳам берилган. Бешинчидан, «Бобурнома»да Алишер Навоий ҳақидаги маълумотларда унинг тақдири туташган манзиллар сифатида асосан Ҳирот, Самарқанд, Марв, Астробод шаҳарлари топонимлар сифатида тилга олинган. Бу шаҳарлар тасвирида темурийлар Уйғониш даврининг ўзига хос бунёдкорлик, шаҳарсозлик маданияти, илмий, ижодий муҳит билан боғлиқ манзаралар ҳам яхши ёритилган.

Маълумки, Шоҳрух Мирзо вафотидан кейин мамлакатда ҳукмдор алмашуви рўй беради ва пойтахт Ҳиротда ҳукумат ўзгариши билан боғлиқ сиёсий жараёнда маълум маънода нотинчлик, бекарорлик бошланади. Бу сиёсий жараён тўғрисида Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»нинг «Шарафиддин Али Яздий» фикрасида битиб қолдирган. Алишерлар оиласи қарвон билан маълум муддатга Ҳиротдан чиқиб кетади. Қарвон йўл-йўлакай Тафт шаҳрининг қарвонсаройларидан бирида тўхтайтиди. Шунда бола Алишер билан темурийлар Уйғониш даврининг мумтоз муаррихи Шарафиддин Али Яздий ўртасида марокли, бир умр эсда қоладиган ибратли суҳбат бўлиб ўтган. Бу суҳбат сабаб Тафт шаҳри ҳам унинг умр манзилларидан бирига айланган. Аммо, Тафт шаҳри билан боғлиқ бу воқеа «Бобурнома»да акс этмаган. Хуллас, Алишерлар оиласи

¹ Ш а й х з о д а М. Ғазал мулкнинг султони // Асарлар. Олти жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 78-бет.

² З а х и р и д д и н М у х а м м а д Б о б у р. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ, 2002, 133-бет. Бундан кейинги иктибослар ҳам шу нашрдан олинди, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади. – Б.Р.

карвон аҳли билан маълум муддат қайси шаҳарда истикомат қилгани ҳам ҳамон навоийшуносликда ўз жавобини тошган эмас.

«Бобурнома»да Алишер Навоий сиймосининг ёритилишини илк марта каламга олган атокли шоир, адиб, драматург, етук навоийшунос олим Максуд Шайхзода бўлади. У 1940 йилда «Бобурнома»нинг Қозон басмасини ўқиб-ўрганиб, «Бобур ва Навоий» номли хабар характеридаги мақола ёзган ва у шу йили «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 26 декабрь сонидида нашр қилинган.

Ушбу мақоламизда биз «Бобурнома»да ёдга олинган теурийлар Уйғониш даврининг улуғ сиймоси, адабиёт, маданият оламида, теурийлар давлат бошқарувида, салоҳиятли кадрлар тайёрлаш масаласида, дипломатик муносабатлар ривожидида катта таъсир ва мавқега эга бўлган йирик мулкдор, улуғ амир, гениал шоир, «маданий кўтаринкилик чўкқиларидан»³ бири улуғ амир Алишер Навоий ҳақида сўз юритамиз.

Қизиғи шундаки, мемуарни варақласак, унда биринчи бўлиб Алишер Навоийнинг табаррук номини ўқиймиз ва беихтиёр «Бобурнома» Алишер Навоийнинг улуғ номи билан бошланган, деган фикрга келамиз. Агар асарнинг мемуар асарларга хос тузилиши, сюжет чизиғи, воқеалар баёни, образлар оламига диққат қилсак, у вожиб ул-тасниф⁴ одобидаги биноян қисқа характеридаги басмала, Оллоҳга ҳамд, Муҳаммад с.а.в.га наът каби анъанавий қисмлар билан бошланган. Шундан кейин Фарғона вилояти таърифи келтирилган. Фарғона вилоятининг пойтахти ҳисобланган Андижон шаҳри (қасабаси) тўғрисида, хусусан, эли, тили ҳақида муаллиф бебаҳо маълумотларни битар экан, улуғ шоир асарларининг тили хусусида гап бошлаган ва унинг шарафли номини эсга олган. Демак, муаллиф мухташам асарида илк каламга олган атокли шахс, теурийлар Уйғониш даврининг улуғ сиймоси Алишер Навоий номи бўлиб чиқади. Яъни: «Эли туркдур. Шаҳри ва бозорида туркий билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била росттур. Анинг учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Ҳирида нашъу намо топибдур, бу тил биладур» (34).

Бобур китобнинг Султон Аҳмад Мирзонинг «Умароси» номли фаслида ушбу теурий ҳукмдорнинг саккиз нафар умароларидан бири фозил инсон сифатида тарихда қолган, Ҳиротда ўн йил ва Самарқандда ҳам маълум муддат ҳокимлик қилган Аҳмад Ҳожибек эканлиги ҳақида алоҳида лавҳа ёзган ва ушбу лавҳада ҳам Алишер Навоий номини зикр қилган, унинг Самарқандда 1466 – 1469 йилларда кечган ҳаётини шарҳлар экан, ўша вақтда теурийлар давлати тасарруфида бўлган Мовароуннаҳр пойтахти Самарқанд шаҳрининг ҳокими бўлган ва Вафойи тахаллуси билан яхши шеърлар битган соҳибдегон шоирнинг унга ўз вақтида «мураббий ва муқаввий» бўлганлигини эсга олган. Мазкур хабар ва ишора асарнинг Алишер Навоий фаолияти ёритилган яна бошқа икки лавҳасида хабар ичида хабар тарзида тамсил қилинган. Чунончи: «Мир Алишер Навоий Ҳиридин Самарқандга келган фурсатларда Аҳмад Ҳожибек била бўлур эди. Султон Ҳусайн Мирзо подшоҳ бўлғондин сўнгра Ҳирига келди. Асру улуғ риоят топди» (45). Агар мазкур сиқа маълумотга диққат қилсак,

³ Хайруллаев М. Ўрта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти. – Тошкент: Фан, 1994, 13-бет.

⁴ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014, 39-бет.

унда бир катор тарихий воқеалар баёни борлигини кўриш мумкин. Яъни, биринчидан, йигирма беш ёшлардаги шоир йигитнинг Хуросон давлатининг пойтахти Ҳиротдан Мовароуннаҳр давлатининг пойтахти Самарқандга келиши, маълум муддат яшashi, мадраса таҳсили, темурийлар Уйғониш даврининг машҳур фақиҳи Абуллайс Самарқандийдан унинг хонахоҳида икки йил давомида фикх, ҳадис илмлари бўйича олган хусусий дарслари, бағрикенг устози томонидан унинг одоби, иқтидори, илмий, адабий иқтидори юксак кадрланиб, «фарзанд» мақомида кўрилиши. Иккинчидан, фозил шаҳар ҳокими Аҳмад Ҳожибек билан унинг дўстона муносабатлари асида пойтахт Ҳиротдан бошланиб, пойтахт Самарқандда давом қилгани. Учинчидан, Султон Ҳусайн Бойқаро 1469 йилда Хуросон давлатининг ҳукмдори сифатида дор ус-салтанат Ҳирот тахтига ўтирар экан, қосид⁵ – расмий чопар оркали расмий мактуб жўнатиб, мусоҳиби Алишер Навоийни ўз хузурига чақириб олиши. Тўртинчидан, Султон Ҳусайн Бойқаронинг Хуросон ҳукмдори сифатида тахтга ўтириш маросимида Алишер Навоийнинг қутлов сифатида машҳур «Ҳилолия»⁶ қасидасини ёзиб, тақдим қилиши ва унга аввал муҳдорлик, кейинчалик эса улуг амир (навоийшунос олим Қ.Эргашевнинг фикрларига кўра, тарихчилар соҳибхитой деб ҳам ёзишади – Б.Р.) лавозимларининг берилиши. Бешинчидан, Бобур маълумотда ҳукмдор дўстидан «Асру улуг риоят топди», деб Алишер Навоийнинг ўттиз беш йиллик саройдаги кизгин фаолияти, серкира ижодига урғу бериши. Олтинчидан, унинг ҳам ўз навбатида Султон Ҳусайн Бойқарога, хонадонига, хусусан, темурийлар давлати бошқарувининг барқарорлашувига садокат билан қилган фидокорона хизматлари, кўрсатган сиёсий иродасига ҳамда эришган обрўси, темурийлар Уйғониш даврининг «Шамс ул-миллат»и ва «Мақорим ул-ахлоқ»и деб топилишига, шон-шарафга тўла мазмунли, ибратли ва шонли ҳаёт йўлига ишора қилиши. Еттинчидан эса у ўзининг «Тарихи мулуки Ажам» асарида «Агар бўлса умрумга муҳлатфизой»⁷, яъни агар умрим вафо қилса, Султон Ҳусайн Бойқаро тарихига бағишлаб тарихий асар ёзаман, деб улуг ният қилиши.

Бобурнинг улуг шоир ҳақидаги ушбу қисқа маълумотларининг айрим тарихий изоҳ, тафсилотлари Алишер Навоийнинг «Хамса», «Мажолис ун-нафоис», «Насоийм ул-муҳаббат», «Вақфия», «Тарихи мулуки Ажам», «Лисон ут-тайр» ҳамда ҳасби ҳол характеридаги дурдона асарлари, шеърларида ҳам санъаткорлик билан баён қилинганини кўриш мумкин. Масалан, «Мажолис ун-нафоис»да темурийлар Уйғониш даврининг фозил шаҳарлари ҳисобланмиш Ҳирот, Самарқанднинг фозил ҳокими ва ўзининг «мураббий, мукаввий»си Аҳмад Ҳожибек ҳақида шундай ёзади: «Аҳмад Ҳожибек – Султон Малик Кошғарийнингким, замонининг бебадалларидин эрди, ўғлидур. «Вафойи» таҳаллус қилур. Сурати хуш ва сийрати дилқаш, ахлоқи ҳамида ва атвори писандида йигитдур. Хуросонда тарбият топти. Ҳирот дор ус-салтанатида ўн йилга яқин ҳукумат қилди. Самарқанд маҳфузасида ҳам муддате ҳоким эрди. Ва

⁵ Алишер Навоий. Вақфия Мукамал асарлар тўплами. 14 - жилд. – Тошкент: Фан, 1998, 248-бет.

⁶ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат \ Мукамал асарлар тўплами. 5- жилд. – Тошкент: Фан, 1990, 477-487-бетлар.

⁷ Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам \ Мукамал асарлар тўплами. 16-жилд. – Тошкент: Фан, 2000, 256-бет.

бир қари бўла бордиким, истиклол била аморат ва истикрор била подшоҳга наёбат қиладурким ҳеч киши андин бир номулойим нимаким, мужиби эътироз бўла олғай, накл килмайдур. Бовужуди бу Бекнинг сипоҳийликда жалодат ва баҳодурлугун ҳар кишиким танир, мусаллам тутар. Ва таъби бағоят хуб воқеъ бўлубтур ва назмға кўп илтифот килур. Бу матлаъ анингдурким:

*Гурифти жони ман аз тан, ба зулфи пуришкан басти,
Қушода парда аз руҳсори хушу чашим ман басти*⁸.

(Таржимаси: “Танимдан жонимни олиб, кўп занжирли сочинг билан боғладинг, юзингдан пардани олиб, бу билан кўзимни боғладинг”).

Биринчидан, Алишер Навоий ва Бобур ёзган тарихий маълумотларда ўзаро муштарақликни кўрамыз, иккинчидан, Бобурнинг «Мир Алишер Навоий Ҳиридин Самарқандга келган фурсатларда Аҳмад Ҳожибек била бўлур эди», деб айтган изоҳининг моҳиятини тўлиқроқ англаймиз, учинчидан, улуғ шоирнинг фозил ҳокимнинг ҳасби ҳоли билан боғлиқ ишончли маълумотлари билан танишамиз, тўртинчидан, унинг ўз замонида ўта маданиятли шахс, муомала одоби юксак ва маънавиятли раҳбар бўлганини ифодаловчи «Сурати хуш ва сийрати дилкаш, ахлоки ҳамида ва атвори писандида йигитдур», деб битган эътирофидан хабардор бўламиз, бешинчидан эса унинг лирикасидан намуна сифатида тазкирада келтирилган форс тилида битган бир гўзал ва ниҳоятда мазмунли матласи билан танишамиз. Хуллас, юқорида айтган фикрларимизни устод Максуд Шайхзоданинг «Навоийнинг Самарқандда кечирган кунлари» номли мақоласи билан мустаҳкамласак ва куйидаги шарҳини тамсил қилиб келтирсак: «Умуман, буюк шоиримизнинг Самарқандда кечирган кунлари унинг дунёкарашининг кенгайишига, халқ ҳаёти ва маишатини яқиндан ўрганишга кўп ёрдам берди. Бу икки йиллик ҳаёт Алишер Навоийнинг буюк ижодиди ҳам ўзининг чуқур изларини қолдирди. Ўзининг энг кучли ва реалистик асарларидан бири бўлмиш «Мажолис ун-нафоис»ни ёзarkan, Навоий Самарқандда текширган ва тўплаган материалларидан фойдаланди ва ўз «тазкира»сини юзлаб фактлар ҳамда номлар билан бойитди. «Фарҳод ва Ширин» достонининг охирида Улуғбек ҳақида Навоий зўр ихлос билан ёзган мадҳиясига, шу машҳур олимнинг ўлмас хизматиға бағишлаб яратган таърифиға, албатта, шоирнинг Самарқанддан олган таассуроти қатта илҳом берган эди»⁹.

«Бобурнома»да Алишер Навоий номи тилга олинган учинчи хабар ҳам ўзига хос бўлиб, у «Темурбекнинг юрти» бўлган Хуросоннинг сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан давлат аҳамиятиға молик Астробод ва Балх шаҳарлари бошқаруви учун шох ота ҳамда валиаҳд ўғил ўртасида кечган низоли вазиятни сулҳу саломатлик йўли билан ҳал қилишға ҳаракат қилган элчи образида намоён бўлади: «Ушбу йил Султон Ҳусайн Мирзо била Бадиуззамон Мирзо орасидаги нифоклар урушға тортти. Тафсили будурким, ўтган йил Балхни ва Астрободни Бадиуззамон Мирзоға бериб юкундуриб эдилар, нечунким мазкур бўлди, ўшал муддаттин бу муддаткача ғалаба элчилар бордилар ва келдилар. Охир Алишербек ҳам элчиликка келди. Ҳарчанд саъй қилдилар, Астрободни инисига бермакка ризо бўлмади. Дедиким, менинг ўғлум Муҳаммад Мўмин Мирзо хатно қилғонда Мирзо анга бағишлабтур» (56).

⁸ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис \ Мукамал асарлар тўплами. 13-жилд. – Тошкент: Фан, 1997, 151-бет.

⁹ Шайхзода М. Ғазал мулкнинг султони, 119–122-бетлар.

Мемуарда битилган Алишер Навоийнинг нузли сиймоси гавдаланган тўртинчи тарихий лавҳа ниҳоятда ибратли ва жуда таъсирли бўлиб, унда улуғ шоирнинг оддий, «кичкина» одамлардек ўқиб, ўқиниб, сикилиб узок йиғлагани айtilган. XV аср ҳаёти, улуғ шоирнинг мулк иши ва кўнгул ишининг бир парчаси акс этган ушбу ибратли тасвирда икки улуғ сиймонинг тарихда жуда камдан-кам учраши мумкин бўлган ўзаро мулоқотлари битилган. Диалог усулига қурилган мулоқотда ростлик, ҳолислик ифодалангани, сир сақлаш, аҳд ва шарт талкин қилингани билан ҳам ажралиб туради. Ушбу таъсирли лавҳада давлат раҳбари Султон Хусайн Бойқаро ва давлат арбоби улуғ амир Алишер Навоийнинг бир-бирини нафақат ижодда, давлат бошқаруви билан боғлиқ мулку миллат ишларида, балки қалбан, руҳан ҳам яқдил, ҳаммаслақ эканлиги чин маънода очиб берилган. Агар буюқларнинг ўзаро муносабатларидаги нозик, махфий нуқталарни рамзий маънода тушуниб баҳоласак, «муҳри ихфо» (маҳкамлаш муҳри)¹⁰ ҳолати акс этганини кўрамиз. Бу ибратли «муҳри ихфо» ҳолатини «салтанат дағдағаси», «мулкгирилик дояиси»ни бошидан кўп бора ўтказган, юракдан қайта-қайта хис қилган шох ва шоир Бобур ҳам таъсирланиб ёзганга ўхшайди. Чунончи: «Бир кун Алишербек била Мирзонинг орасида бир суҳбат ўттиким, Мирзонинг тез фаҳмлилига ва Алишербекнинг риққати қалбига долдур. Алишербек сиррий (борий) сўзларни Мирзога гўшаки ғалаба (килиб) айтти. Доғи дедиким: «Бу сўзларни унутинг!» Мирзо филфол айттиким: «Қайси сўзларни?» Алишербек бисёр мутаассир бўлуб, кўп йиғлади» (56–57).

«Бобурнома»да битилган Алишер Навоий тўғрисидаги бешинчи маълумот ҳам ўзига хос бўлиб, унда иккинчи марта Самарқанд тахтига қайта ўтирган Бобурга доврўғи оламга кетган улуғ амир, машҳур шоирдан мактуб келиши ва унинг фахр билан жавоб ёзиб йўллаши тўғрисидадир. Хабарда, биринчидан, ўзаро адабий алоқа ва адабий таъсир масаласи қисқа тарзда ифодаланган бўлса, иккинчидан эса бизга қайсидир маънода Алишер Навоийнинг темурийлар давлатининг истеъдодли кадрлар захираси учун ташаббус кўрсатиб, истеъдодли ёшларни излаб топиши, уларга ҳомийлик қилиши, ҳар томонлама қўллаб-қувватлаши каби муҳим масалаларни ҳам эслатгандек бўлади. Шайхзода таъбири билан айтганда: «Шундан кўриладики, Навоий ўз умрининг сўнгги йилида ғойибона равишда Бобурни эшитиб, унга кизикади ва мактуб билан алоқа боғлаш ташаббусини ўзи бошлади. Ўн тўққиз яшар фарғоналик (Фарғона давлати назарда тутилмоқда – Б.Р.) ёш шоирнинг кўтарилаётган юлдузини узок Ҳиротдан кўра олган Навоий ҳамма гениал шоирларга ўхшаб бир ажойиб хусусиятга эга эди, у ҳам бўлса ҳақиқий талантни топа ва кўра билишдир»¹¹. Умуман, Навоийдай улуғ зотнинг «Ул фурсатларда бирар-иккирар байт айтур эрдим. Вале ғазал тугатмайдур эрдим деб» илк ижод намуналарини ёза бошлаган ёш шоир, сиёсий майдонга чиқаётган жасур темурийзода, шижотли тахт вориси Бобурни таниб, унга ўзининг катта умидини боғлаб ва кизикишини билдириб мактуб йўллаши каби тасвир ҳар қандай ёш қаламкашда ёки ўқувчида ҳавас уйғотиши табиий. Бобурнинг Самарқанд тахтига иккинчи бор ўтириб топган хаяжони, илк ижод завқига йўғрилган бахтли даври, илҳомий онлари акс этган лавҳага

¹⁰ Ҳ а к и м о в М. Шарқ манбашунослиги дўғати. – Тошкент: DAVR PRESS НМУ, 2013, 254-бет.

¹¹ Ш а й х з о д а М. Ғазал мулкнинг султони, 21-бет.

муружаат килсак: «Бу иккинчи навбат Самарқандни олгонда, Алишербек тирик эди. Бир навбат менга китобати ҳам келиб эди.

Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, оркасида туркий байт айтиб, битиб йибориб эдим. Жавоб келгунча тафрика ва ғавго бўлди» (81). Бу хабар унинг ўзига хос бобурана услубидан далолат беради. Яъни «Бобурнома»да битилган яна учта лавҳада у кимгадир юборган тухфа ёки жўнатмасининг оркасига адресат учун йўллаган саломи, қутлуг дуоси, эзгу тилаги, нек ниятини, дўстона ёки дипломатик муносабатларини, бобурана гинасини ҳам бадиий тарзда ифодалаб, рубоий, қитъа ёки ғазалидан бир байт ёзиб юборгани хақида бебаҳо тасвирлар ҳам учрайди.

Хулоса шуки, аслида Бобур «Бобурнома»да битган Алишер Навоий хақидаги маълумотларнинг ҳар бирида, биринчидан, гениал шоир, улуг амирнинг бетакрор олами, ҳаёт ва ижоддаги ўзига хос навоиёна услуби ўз аксини топган. Иккинчидан, теурийлар Уйғониш даврига хос таракқиёт, уйғониш, қизғин ҳаёт ҳамда бир қатор тарихий характердаги адабий, илмий, маланий-маърифий, ижтимоий-сиёсий жараёнлар ҳам тасвирланган. Учинчидан, эса Бобур Алишер Навоий мактабининг улуг давомчисидир.

РЕЗЮМЕ. Мақола Алишер Навоийнинг забардаст сўз санъаткори ва йирик давлат арбоби сифатидаги ўзига хос бетакрор сиймосининг шох ва шоир Захриддин Мухаммад Бобурнинг “Бобурнома” мемуарида кенг ва ҳаққоний ёритилиши тахлилига бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена анализу широкого и объективного освещения неповторимого образа великого гения слова и крупного государственного деятеля Алишера Навои в мемуарах поэта и правителя Захриддина Мухаммада Бабура “Бабур-наме”.

RESUME. The article is devoted to the analysis of the wide and truthful coverage of Alisher Navoi's unique image as a great artist and statesman in the memoir "Boburnoma" by the king and poet Zahiriddin Muhammad Babur.

Таянч сўз ва иборалар: Навоий, Бобур, “Бобурнома”, лавҳа, тасвир, услуб, маҳорат.

Ключевые слова и выражения: Навои, Бабур, “Бабур-наме”, фрагмент, описание, стиль, мастерство.

Key words and word expressions: Navoi, Bobur, “Boburnoma”, plaque, image, style, skill.

Хусниддин ЭШОНҚУЛОВ

НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИДА ШУҲУДИЙ ТАВҲИД ТАЛҚИНИ

Тасаввуф аҳли тавҳидни ақл орқали эмас, ваҳий, илхом ва сезги қуввати билан англаш мумкинлигини эътироф этадилар. Бироқ бунда мушоҳада ва муруқабанинг алоҳида аҳамият касб этишини унутмаслик лозим. “Иккинчи минг йилликнинг янгиловчиси”¹ дея эътироф этилган Шайх Аҳмад Фарук Сарвандий – Имоми Раббоний ўзининг “Мактубот” асарида тавҳид хусусида фикр юритар экан, унинг икки қисм: шухудий ва вужудий тавҳиддан иборатлигига эътиборни қаратади. Унинг тасаввуфий

¹ Kısakürek N.F. Mektubat'ı Takdim \ Müceddin-i Elf-i Sani Şeyh Ahmed-i Faruk-i Servendi İmam-i Rabbani. Mektubat. Hazırlayan Necip Fazıl Kısakürek. – İstanbul, 1995, 5-6er

карашларига кўра, шухудий тавҳид шуки, модда ва маъно кўзига кўринган ҳар нарса мавжуд бўлган муассир – Бирдан иборатдир. Вужудий тавҳид эса бор бўлган фақат Бир – мавжудни танимоқ ва Ундан бошқасини йўқ ҳисоблаш ва кўрмасликдир².

Имом Раббоний вужудий тавҳиднинг ўзига энг маҳрам тажаллийлари билан намоён бўлганини баён қилади. Мухйиддин Арабийнинг табиати ва қарашлари билан алоқадор бир нозик жиҳат ва тажаллий баёни бундан мустасно эканлигини таъкидлайди. Унингча, Оллоҳ бутун оламлардан муназзах ва мужарраддир. У оламни зоти билан эмас, илми билан ихота этган ва унга яқинлашган. Олам сифати камолларнинг ойналаридан иборатдир ва илохий исмларнинг зухуридир. Энг муҳими, Имом Раббоний тавҳид ҳақидаги қарашларини нақшбандийлик тариқатига таяниб баён қилади. Жумладан, у: “Валийлик доирасининг кутби бўлган Шоҳи Нақшбанд ҳазратлари кўзга, қулоққа, ҳисга ва бутун идрок воситаларига тажаллий этган ҳар нарсанинг Ундан эканлигини, фақат буларнинг У эмаслигини баён қилганлар. Бу ҳикмат – тавҳид баҳсининг руҳидир”³, – дейди. Эътиборли жиҳати шундаки, Имом Раббоний вужудий тавҳидни илм ул-яқин, шухудий тавҳидни эса айн ул-яқин сифатида баҳолайди. Аини чоқда у шухудий тавҳид тарафдори эканлигини ўринли қўлланган тамсил билан ишончли изоҳлайди: “...бир киши куёшнинг вужудини кўрса, бу кўринишда ўзини хаёлга келтириши бошқа юлдузларнинг бўлмаслигини билдирмайди. Фақат куёшни кўрган киши, албатта, юлдузларни кўришни истамайди ва кўрмайди. Аммо биладики, юлдузлар йўқ эмас, улар мавжуддир, фақат яширинган ва куёшнинг порлоқ нурлари остида мағлуб ҳолга келиб қолишган. Шундай бир пайтда юлдузларнинг вужудини йўқ ҳисоблаш инкор мақомида қолишдан бошқа бир нарса эмасдир. Шундай қилиб, Оллоҳнинг мосивосини йўқ ҳисоблашдан иборат бўлган вужудий тавҳид ақлга ва шариятга муҳолифдир”⁴. Имом Раббоний маънавий сархушлик ҳолида бўлган Мансур Ҳалложнинг “*Мен Ҳақман*”, Боязид Бистомийнинг “*Мен Субҳонман*” тарзидаги шатҳиётларига ишора қилиб, уларнинг хайрат мақомида қолганликларини, хайрат ва илм бир ерда ҳозир бўлмаслигини билмаганликларини таъкидлайди. Маълум бўладики, вужудий тавҳид соҳиби айн ул-яқиндан ҳисса ололмайди. Ҳолбуки, шухудий тавҳид соҳиби хайрат мақомидан тараккий этиб, маърифат мақоми бўлган айн ул-яқинга эришгач, у ерда хайрат билан илмнинг бир жойда пайдо бўлганини кўради⁵. Алишер Навоийнинг ошиқона ғазаллари мисолида ҳам маърифат мақоми бўлган айн ул-яқиндан ҳисса олган ориф шоирларга хос тажаллийда улкан улғуворлик борлигини ҳис этишнинг бадий талкинларига гувоҳ бўлиш мумкин:

*Боқма, эй зоҳид, ҳақорат билра ашё сориқим,
Бўлмаган онинг сифоти мазҳари йўқ ҳеч зот⁶.*

Ушбу байтда шоир барча мавжудот Оллоҳ сифатининг инъикоси бўлмаганида, аини ҳолда бўлмаслигини зоҳидга уқтириш билан шухудий

² Ўша китоб, 144-бет.

³ Ўша китоб, 106.

⁴ Ўша китоб, 115.

⁵ Ўша китоб, 115–116-бетлар.

⁶ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. Ингирма жилдлик. Наводир уш-шабоб. 4-жилд. –Тошкент: Фан, 1989, 56-бет (Бундан кейин ушбу нашрга мурожаат этилганда, қавс ичида жилди ва саҳифаси кўрсатилади).

тавҳид ғоясини бадий ифодалашга эришади. Зоҳидни *ашё сари* ҳақоратомуз бокишдан тийилишга чақириш билан эса ундаги дунё гўзалликларини керагидан ортик ҳолатда инкор этиш майлини танкид қилган бўлади. Навоийга ашё тимсоли ҳар бир нарсадан ҳикмат излаш билан алоқадор орифона ғояни бадийлаштириш имконини беради. Бу билан у кишиларни ҳаётдан мумкин қадар гўзаллик излашга даъват этади ҳамда борлиқдаги энг кичик ашёда ҳам Ҳаққи мутлақнинг сифати зухур топганлигини эслатади. Мутасаввиф ижодкорнинг шундай мазмундаги ошиқона ғазалиётини улуғ салафи Хожа Ҳофиз Шерозий ғазаллари билан киёсий ўрганиш муҳим хулосаларга келишга асос бўлади. Навоий назмида кузатилган адабий манзара Ҳофиз Шерозийнинг “Айби риндон макун, эй зоҳиди покизасиришт” сатри билан бошланувчи ғазалида ҳам учрайди:

Ҳама кас толиби ёранд, чи хушёру чи маст,

Ҳама жо хонаи ишқ аст, чи масҷид, чи қуништ⁷.

Мазмуни: “Барча инсон – қай бири хушёру қай бири маст бўлмасин, ёрнинг талабгоридир. Қай бири масжиду қай бири қуништ – яҳудийлар ибодатхонаси бўлмасин, барча ер ишқ хонасидир”.

Покизасиришт – ўзини пок тутувчи зоҳиднинг риндларни майхўрликда айблашига танбех сифатида ёзилган ушбу ғазалнинг юқорида кўчирилган байтида инсонларнинг маслагу муқаддас масканларининг фарқлилиги уларнинг Ёр – Оллоҳга талабгорликларида тўсиқ бўлмаганидек, борлиқнинг барча ўрни масжиду қуништ бўлишидан қатъи назар, бари ишқ хонаси саналишига мантикий урғу берилади. Байтдаги “барча ернинг ишқ хонаси” тарзида эътироф этилишида шухудий тавҳид ғоясининг ўзига хос образли ифодаси намоён бўлади. Аёнлашадик, тасаввуф шеърлятида Оллоҳга хос сифатлар шухудий тавҳид ғояларига таянилган ҳолда борлиқдан изланади ва моддий оламга муҳаббат билан муносабатда бўлинади. Айни ҳолат ошиқона ғазалларда турли ижтимоий-сиёсий, илоҳий-ирфоний, ахлоқий-таълимий моҳият касб этувчи ғояларни бадийлаштиришга имкон бериб, ишқ мавзуси кўламининг кенгайишига, унинг ирфоний моҳият касб этишига омил бўлади. Айни ҳолатни Навоийнинг ошиқона ғазалиётдаги ватан, ҳаж сафари мотивлари мисолида кўриш мумкин. Улардаги борлиқ ва унинг муайян қисми билан боғлиқ қарашлар бадий ифодасида тажаллий ва шухудий тавҳид ғояларидан санъаткорона фойдаланилганлиги кузатилади.

Таъкидлаш лозимки, улуғ шоир ғазалиётда “ватан” сўзи аксарият ўринларда туғилиб ўсган жой маъносида эмас, яшаш учун танланган масканни ифодалашга кўпроқ хизмат қилдирилган. Шоирнинг ошиқона ғазалларида “ватан”нинг айрим ўринлардагина туғилиб ўсган жой маъносида қўлланганлиги кузатилади:

Кўнгил то водийи ишқига тушти, қилмади бир ҳам

Ватанин ёд ул оворайи бехонумон ҳаргиз (3.179).

Байтда тасвирланишича, ишқ водийсига боришни майл қилган “оворайи бехонумон”, яъни уй-жойсиз, дарбадар кезишни ихтиёр этган кўнгил бир мартагина бўлса-да, ўз ватанини ёдига келтирмайди. Табиийки, кўнгилнинг ватани ошиқнинг кўкси саналади. У шу ерда туғилди, камол топди. Бироқ у ишққа мубтало бўлгани боис тан чекаётган

⁷ Ҳ о ф и з и Ш е р о з и й. Куллиёт. – Душанбе: “Ирфон”, 1983. С.120 (Бундау кейин ушбу манбага мурожаат этилганда, қавс ичида саҳифаси кўрсатилади).

кийинчиликлар билан ҳисоблашмай қўйди. Ҳофиз ғазалиётида ҳам кўнгил – дилнинг ўз ватанига қайтишга қарор қилмаганлигидан ёзғириш кузатилади:

*То дили ҳарзагарди ман рафт ба чини зулфи ў,
3-он сафари дарози худ азми ватан намекунад (247).*

Мазмуни: “Кўп вақтдан бери девона дилим унинг зулфи чинига боғланиб кетди. Ўзининг бу узок сафаридан ватанига қайтишни ният қилмайди”.

Қиёсланадиган байтларнинг яна бир муҳим жиҳати шуки, улардаги яқранг мазмундан ҳар иккала шоир ғазалиётида чинакам ошиқ учун ватан тушунчаси бирмунча нисбий моҳият касб этиб қолиши ойдинлашиб қолади. Ошиқнинг кўнгли ишқ ўтида ўртанаётган экан, энди ундан Навоийнинг қуйидаги байтида тасвирланганидек, ёрининг кимлигинию, сарманзили –ватани каер эканлигини сўрашга зарурат қолмайди. Негаки, фироқда тобланаётган ошиқ севиклиси хажрини ўзига ёр, “қунжи меҳнатхона”ни эса ватан деб билади:

*Сўрма ҳажринда Навоий ёрину сарманзилин,
Ёр анга дардинг, ватан бир қунжи меҳнатхонадур (3.139).*

“Меҳнат” сўзи мумтоз шоирларимиз ижодида машаққат, оғирлик маъноларида қўлланишини назарда тутадиган бўлсак, улуғ шоир “қунжи меҳнатхона” деганда, шундай сифатларни ўзида мужассам этган дунё, Ер юзининг муайян бир гўшасини назарда тутайди. Аёнлашадики, ҳижрон изтиробларида ўртанаётган чинакам ошиқ учун бу “меҳнатхона”нинг қай бурчини маскан тутиш ёинки қай гўшасида туғилиб, униб-ўсиш муҳим аҳамият касб этмайди. Негаки, унинг ҳар гўшасида Ёр сифатларининг зухуроти бирдек аксланади. Бирок бу инъикос Ундан бўлса-да, табиийки, У эмас. Шу боис Алишер Навоийнинг анъанавий руҳда битилган ошиқона ғазалларида “ватан” сўзи мисолида она-юртни васф этиш ғояси ярқ этиб кўзга ташланмайди. Улуғ шоир шундай адабий ниятини ғазал бағрига сингдиришда “Ҳирот”, “Хуросон” сингари жой номлари ва уларга алоқадор сўзлардан ўрни билан фойдаланади. Ошиқона ғазаллар таркибидаги улуғ шоирнинг туғилиб ўсган юртини ифодаловчи ҳамда эътиқодий қарашларга кўра муқаддас маскан саналган жой номлари тилга олинган байтларда мутафаккир ижодкорнинг Она Ватанга бўлган чеқсиз самимий муҳабати навоиёна услубда авж пардаларда бадий ифодаланганлигига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Бунинг учун у ишқ билан алоқадор шухудий тавҳид ғояларини бадий ифодалаб, ошиқона ғазалга ватан мотивини олиб қиради:

*Чу ёр айлар эмиш барча ерда жилвайи ҳусн,
Тенг бўлди Каъба била дайри Сўмнот манга.*

*Навоиё, чу эмас нася нақд бирла тенг,
Биҳишт воизи пурғугаву Ҳирот манга (4.15).*

Байтларнинг дастлабкисида ошиқ учун ватан тушунчаси, юқорида таъкидланганидек, бирмунча нисбий моҳият касб этиши теран бадий ифодасини топган. Унда тасвирланишича, ёрнинг гўзал ҳусну жамоли барча ерда жилваланади экан, ошиқ учун мусулмонларнинг муқаддас зиёратгоҳи Каъба ҳам, Сўмнот дея аталувчи бут номи билан алоқадор бутхона ҳам моҳият эътибори билан бир-бирдан фаркли эмас. Байтда қўлланган “Каъба” ва “дайри Сўмнот” сингари жой номлари эътиқодий тушунчалар билан алоқадор муқаддас ошёнлар бўлиши билан бир қаторда, умумийлик, жамлик маъноларини ҳам ўзида ифода этган. Аёнлашадики, борлик Ҳаққи мутлакнинг тажаллийгоҳи экан, унинг барча гўшаси ошиқ

учун бирдек муқаддаслик касб этади. Улуғ шоир ошикона ғазалиётида борликни тахлил жараёнига тортилган байтда кузатилганидек, айрича муҳаббат билан улуғлар экан, она-юртининг васфини ундан-да бир поғона юқорига кўтариш билан ўзининг самимиятини бадиий ифодалайди. Олдинги байтда Каъба ва бутхона ўзаро киёсланган бўлса, кейинги байтда Ҳирот билан сергап воиз томонидан жуда кўп васф этилган биҳишт, яъни жаннат муқояса этилиб, улар орасида тенглик кўрилади. Каъба ва Сўмнот дайри зиёратидан мақсад мусулмон ва бутпараст учун жаннатга ноил бўлиш истаги эканлигини назарда тутадиган бўлсак, шоир Ҳиротни бениҳоя улуғлаганлиги ойдинлашиб қолади. Ҳофиз ғазалларида эса риндликни улуғлаш ниятида шухудий тавҳид ғоясидан салоҳиятли ижодкорнинг мутафаккирона фойдаланганлиги кузатилади:

Ғараз аз масжиду майхонаам висоли шумост,

Ҷуз ин хаёл надорам, Худо гувоҳи ман аст (93).

Мазмуни: “Масжиду майхонадан мақсад висолингиздир, Худо шохидки, бундан бошқа гуноҳим йўк”.

Шу билан бир каторда Ҳофиз “ҳақиқат асрорига мажоз тарикин махсул қил” (14, 22)ган улуғ шоирлардан бири сифатида шухудий тавҳид ғоясига таяниб, Оллоҳнинг мосивосини ҳам улуғлайди:

Ғарчи жои Ҳофиз андар хилвати васли ту нест,

Эй ҳама жои ту хуш, неши ҳама жо мирамат (132).

Мазмуни: “Ғарчи васлинг хилвати Ҳофиз турган жой эмас, аммо ҳар еринг хуш, ҳар ерда сенга қурбон бўлай”.

Алишер Навоий ўз эътиқодий қарашларидан келиб чиқиб, Каъбатуллоҳни зиёрат этишни орзу қилганлиги ҳам айна ҳақиқат. Бу муқаддас ният унинг кўнглига анча эрта туғилганлигини “Ғаройиб ус-сиғар” девонидан ўрин олган ошикона ғазаллари таркибидаги қатор байтлар ҳам далиллайди. Улар орасида ватани мадҳ этиш нуқтани назаридан қуйида кўчирилган байт алоҳида аҳамиятга эга:

Навоий ўлмасига озими Ироқу Ҳижоз

Магар назоҳати мулки Ҳирий эрур боис (3.93).

Байтдан англашилган мазмунга кўра, Навоий Ҳирот мамлакатининг тозаю софлиги боис Ироқу Ҳижозга йўл олишга ният қилади. Ҳижоз – Арабистоннинг ғарби шимолий, Макка ва Мадина шаҳарлари жойлашган худуди бўлиб, мусулмонлар бу муқаддас шаҳарларга ҳаж ва умра зиёратларини адо этиш учун йўл олишади. Ироқда жойлашган Бағдод шаҳри эса араб халифалигининг пойтахти сифатида донг таратган. Табиийки, бу пойтахт шаҳар илму маърифат, маданият маркази сифатида ўз даврида гуллаб-яшнаган. Аёнлашадик, улуғ шоир Ироқу Ҳижоздангина Ҳиротга тенглаша оладиган шаҳарларни топиш мумкин, деган ғояни байт бағрига сингдиради. Бу билан у она шаҳри гўзаллигидан бениҳоя фахрланишини бадиий ифодалашга муваффақ бўлади.

Маълум бўладики, Навоий ва Ҳофизнинг ошикона ғазалиётида шухудий тавҳид ғоясига таянилган ҳолда борликка айрича бир тажаллиёт маскани сифатида қаралади. Ҳар иккала шоир айна мантиқдан келиб чиқиб, борликка нисбатан зоҳидона қарашларни ёқламайди ва бу Навоийда кўпроқ ошиғу зоҳид зидлигини ҳосил қилса, Ҳофизда ринду зоҳид қарама-қаршилигини пайдо қилиб, Оллоҳга хос сифатлар шухудий тавҳид ғояларига таянилган ҳолда борликдан изланади ҳамда моддий оламга муҳаббат билан муносабатда бўлинади. Борликнинг ўзгача муқаддаслик касб этиши бу улуғ шоирлар ғазалиётида шеърда ифодаланган муайян тасвирнинг моҳиятини аниқлаштириш учун борликдан тамсиллар танлашга ундайди. Бу тамсиллар ирфоний ғояларни

муайянлаштиришга қаратилгани боис ишқ мавзусининг кўлами кенгайиб боради.

РЕЗЮМЕ. Мақолада шухудий тавҳиднинг ишқ мавзуси кўлами кенгайишининг таянч ирфоний асоси эканлиги Навоий ва Ҳофиз ғазалларининг киёсий таҳлили мисолида тадқиқ этилган.

РЕЗЮМЕ. В статье на примере сравнительного анализа газелей Навои и Хафиза исследуется шухудий тавхид (что все во вселенной от Аллаха) как основа расширения темы любви.

RESUME. It is explored in this article the fact that shuhite tawhid (that everything in the universe is from Allah) is the base of the expansion of the scope of the theme love in ghazals of Navoi and Hafiz

Таянч сўз ва иборалар: шухудий тавҳид, тажаллий, ишқ, борлик, ватан, ҳаж.

Ключевые слова и выражения: шухудий тавхид (что все во вселенной от Аллаха), тажаллий (существо является отражением Аллаха), любовь, вселенная, родина, хадж (паломничество в священные города мусульман Мекку и Медину).

Key words and word expressions: shuhite tawhid (that everything in the universe is from Allah), tajalli (the universe is the reflection of the attribute of Allah), love, universe, motherland, hadj (pilgrimage to the sacred cities of Mecca and Medina).

Гулрухбегим РАВШАНОВА

АБДУЛЛА ОРИПОВНИНГ ҲАЖВНАВИСЛИК МАҲОРАТИ

XX асрнинг иккинчи ярмида ўзининг серкира ижоди билан ажралиб турувчи Абдулла Орипов қатор ҳажвий асарлар ҳам яратиб, ҳажвнавислик ривожига катта ҳисса қўшди. Шоир аксар шеърларида сарлавҳадан кейин “ҳазил” деган аниқликни келтириб ўтади. Масалан, “Эриган булут”, “Икки шоир”, “Турмуш ташвишлари”, “Танишлар”, “Сафардошлар” ва бошқа қатор шеърларида шу хусусият кўзга ташланади. Табиийки, ҳазил замирида энгил ва беозор кулги ётиб, “ҳазил”лар шоирнинг энгил тасвирий ифодасидир:

*Пайдо бўлганида замин бир замон,
Аввал яралгандир дарахт ва ҳайвон.
Бул икки соддани алдамоқ учун,
Ақлини пеш қилиб чиққан сўнг Инсон¹.*

Шоир ижодидаги кўплаб шеърларни “ҳазил” омуз тарзда тақдим этади. Ушбу шеърларни ўқиганда инсонда энгил, нимтабассум пайдо бўлади. Баъзи шеърларда ҳазил билан бирга, киноя, пичинг, мутойиба, мазах, латиғалар уйғунлашиб кетади. Лекин уларда ғоя билан мавзу ўзаро яхлитлик касб этгани боис ўқувчи кўнглидан мустаҳкам жой олган. Жумладан, шоирнинг “Ҳангома” сарлавҳали шеъри фикримизнинг ёрқин далилидир.

*Қора совуқ тиш қайраб,
Қовургани эзарди.
Кенг сайҳонда икки чол,
Йўл ахтариб кезарди (1, 208).*

¹ Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жиллик. 2-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001, 250-бет (Бундан кейин мақорур нашрга мурожаат қилинганда жилди ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

Ушбу банддаги юмористик пафос – кулгили вазият шу даражада куюк, шу даражада кучлики, бу жихатдан уни ҳазил ёки ҳангома жанрларига оид мустақил кулгили асарлар билан тенглаштириш мумкин. Шеър худди шундай кўтаринки юмористик пафосда якунланади:

– *Ҳой, сенми бу, ер ютқур,
Имонингдан кечдингми?
Алжирайсан ё тўйда
Ароқ-пароқ ичдингми?*” (1, 210).

Шоирнинг 1988 йилда ёзилган “Ранжком” драматик достони ўз мавзуси ва ҳаётда учрайдиган айрим “ташкилот”лар аъзоларининг халққа кўрсатаётган зулм-зўрликлари, кулгили ва жирканч ташки қиёфалари очиб ташланади:

*Биз маънавий ташкилотмиз – “Ранжком” миз, яъни
Ўзгаларни ранжитмоқлик бизнинг ишимиз.
Баб-барбар “сийла” гаймиз барча-барчани,
Дуч келганга қадалади ўтқир нишимиз* (2, 346).

Ушбу ташкилот раиси ва аъзоларининг “юмуши” ўз номидан маълум, яъни асосий ғоя оддий халқми, бемор ёки соғми, амалдор ёхуд ёш болами, бой ёки камбағал – барча-барчасини ўз номидан келиб чиқиб ранжитиш, уларнинг “огрикли нукта”ларини топиб, бутунлай яқсон этишдир. Улар камбағал, чоригини зўрға судраб юрган кишини кўрса, бойликдан гап очишни, кўзи ожиз кимсага эса, куёш ва олам гўзаллигини тавсифлашни ният қилишади. Ташкилот аъзоларининг олдига қўйган мақсади:

*Турли сийқа туйғуларни этгайсиз унут,
Номуссизлик бизга – номус, орсизликдир – ор...
Ота-она, дўсту ёрон деган гаплар ҳам,
Манфаатга ярамаса, пуч гап албатта* (2, 347).

Бундай манфур кимсаларнинг жамиятда бўлиши жуда катта зиёндр. Бу каби иллатларни фош этишда адиб ўзининг қалам кучига таянади ва кўзлаган мақсадига эришади. Ташкилот аъзолари ўз мақсадларини амалга оширишда ғўр ёшлардан фойдаланишни афзал кўради. Уларнинг шиори сурбетлик бўлиб, ранжитиш руҳида яшаш ғоясини олға суришади. Ўз шахсий адовати туфайли ташкилот раиси амалдор бир кимсанинг беморлигидан фойдаланиб, ҳар хил шубҳали гаплар билан юрагига ғулғула солиб кўяди:

*Кўнгил сўраб кўз ёш қилдим, тўлдим аламга
Ва шу аснода жиддий туриб дедим: – Алҳазар!
Бу дунёда шунақанги дардлар бор, ҳайҳот,
Ўшалардан асрасин, ҳа, рақдан асрасин* (2, 349).

Шу тарика шоир ташкилот раисининг аъзоларга халойиқ юрагини беомон тиглаш, уларни қандай қилиб ранжитиш, ваҳима ва шубҳага солиш, азаларда қаҳ-қаҳ уриб, тўйларда дабдурустан ўқириб йиғлаш, писиб ниш уриш, қайта қуриш душмани ва ҳаттоки, кишиларнинг ўз исмларидан кечиб юбориш саҳналарини маҳорат билан тасвирлайди. Шоир айниқса ташкилот раиси образини зўр маҳорат билан чизади. Ушбу сатирада келтирилган эпизодлар ғоятда характерли ва ўринли: одамлар юрагига ғулғула солиш, ҳалол ва покдомон кишиларга туҳмат қилиш, ўз манфаати йўлида ҳеч нарсадан қайтмаслик, бировнинг ҳаққидан ҳазар қилмаслик – раис образини яққол кўрсатиш учун хизмат қилади. Ушбу сатира ғоявий-бадий жихатдан мукамал ва композицион тузилиши жиҳатидан тугалланган асардир. Шоир тасвирлаган ушбу образ жамиятдаги маълум ижтимоий гуруҳнинг кирдикорларини очиб берувчи

ижтимоий типдир. У қайта қуриш даврида кенг тарқалган ва жамиятнинг ажралмас қисми бўлган бир қатор иллатларни ўзида гавдалантиради.

А.Орипов ҳажвиётида қатга ўрин тутган масалалардан бири қайта қуришнинг моҳиятини очишдир:

*Кўчамизда бир лектор бор, Худойкул оти,
Ўзгучи деб тегар эди гашимга нуқул.
Сен – диндор деб эълон қилдим ўша заҳоти,
Чунки дедим, сенинг исминг айнан Худойкул (2, 355).*

Кайфи учиб, нима дейишни билмай қолган Худойкул исмини кўйган аждодларини бирма-бир сўкиб, аслида, исмидан ўзининг ҳам кўнгли тўлмаслигини баён қилади ва ихтиёрий равишда исмининг “Худой” қисмидан воз кечиб, ярим исми қолса ҳам “кул” бўлишга рози бўлади. Аммо, ташкилот аъзоси жамиятда қул йўқлиги, қулдорлик синфлари йўқолиб кетганини таъкидлаб, “кул” исмининг ҳам сиёсий ҳатолигини айтади:

*Шундай қилиб, бир фуқаро куппа-қундузи,
Ўз исмидан ихтиёрий қолди айрилиб (2, 355).*

Асар давомида ташкилот аъзолари диккатидан фаррош хотин ҳам четда қолмайди. Фаррош кампир образи А.Орипов асарларида кўп учрайди. Шоир бу образни оддий, меҳнатқаш халқ вакили сифатида гавдалантиради. Лекин фаррош аёл ҳеч кўркмасдан, иккиланмай уларнинг асл башараларини очиб ташлайди:

*Сизлар безбет кимсаларсиз, манфаат учун
Зарур бўлса Регистонни бориб йиқасиз.
Тор келганда тегирмондан чиқай деб бутун,
Отангизни тириклайин гўрга тиқасиз (2, 368).*

“Сатира фаол даволаш, юмор касалнинг олдини олиш”² бўлиб, сатиранинг бош компоненти қулги, унинг маъзи танқиддир. Зеро, танқидсиз, қораловсиз сатира бўлмайди. Шу орқали жамиятдаги иллатлар фош этилиб, улар бир қадар тозаланади. А.Орипов ҳам ўз ҳажвиёти олдига кўйган мақсадларига тамомила эриша олди, албатта.

РЕЗЮМЕ. Мақола таникли шоир Абдулла Орипов ҳажвнавислик маҳоратининг айрим қирраларини очишга қаратилган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена некоторым особенностям юмористического и сатирического мастерства известного поэта Абдуллы Орипова.

RESUME. The article is aimed at revealing some aspects of the famous poet Abdulla Oripov's comedy skills.

Таянч сўз ва иборалар: ҳажвия, гоё, мавзу, тасвир, талқин, маҳорат.

Ключевые слова и выражения: юмор и сатира, тема, изображение, толкование, мастерство.

Key words and word expressions: humor, idea, theme, description, interpretation, skill.

² В у л и с А. Советский сатирический роман. – М.: Наука, 1965. С. 10.

“ОЛТИН ЗАНГЛАМАС” РОМАНИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР ХУСУСИДА

Миллий адабиётимиз тарихида шов-шувга сабаб бўлган асарлар талайгина. Шулардан бири Шухратнинг “Олтин зангламас” романи эди. Асарда кўтаришган қалтис мавзу – катагон мавзуси бунга бош сабаб бўлди, албатта. Адабиётшунос Умарали Норматов бу ҳақда шундай хотирлайди: “Асар 1965 йилнинг илк баҳор кунларида Ёзувчилар уюшмасида муҳокамага қўйилди. Қатагон воқеалари, лагерь кийноқлари ҳақида бу қадар ошқора ва мардона битилган асар қандай баҳоланар экан, деган ваҳм муҳокама қатнашчилари, хусусан, биз каби ёшлар кўнгилни ғаш қилиб турарди”¹.

У.Норматов қўрққан ҳодиса юз берди. “Олтин зангламас” муҳокамада яхшилаб элакдан ўтказилгач, қийинчилик билан бўлса-да, орадан уч йил ўтгач нашр юзини кўрди. Асосийси бу эмас, муҳими роман ўтган қисқа муддатда ва нашр йўлида пайдо бўлган тўсиқлар туфайли қандай йўқотишларга дуч келди?

ЎЗР ФА Давлат Адабиёт музейи Ёзувчи ва шоирлар архиви фондида сақланаётган “Олтин зангламас” романининг дастхат-автограф нусхаси билан танишиш натижасида романининг бизга маълум бўлган вариантлари билан архивдаги муаллиф дастхати билан битилган асл матни орасида анчагина тафовутлар борлигини аниқладик. Биз бу ҳақда дастлаб устозимиз Наим Каримовга хабар берганимизда домла “роман вариантлари орасидаги фарқ асарнинг аҳамиятини оширадиган бўлса, уни юзага чиқариш керак”, деган таклифни киритди. Кейинчалик биз бу ғояни ёзувчининг фарзанди Бобур Алимовга билдирганимизда бу гап унга ҳам маъқул тушди. Фарқларнинг кўплиги бизда романининг илмий-танкидий матнини тайёрлаш ва шу матн асосида оммабоп нашрини яратиш ниятини пайдо қилди.

“Олтин зангламас” романи матнини илмий таснифлаш давомида романининг бир нечта вариантларини кўриб чиқишга тўғри келди. Улар орасидан тўрттасини илмий-танкидий матн яратиш учун танладик: 1. “Олтин зангламас” романи кўлөзмаси (дастхат-автограф) нусхаси. 1963–1964 йиллар. 2. Романининг журнал (“Шарқ юлдузи” журнали, 1965 йил 7-сон, 16–76-бетлар; 8-сон, 38–89-бетлар; 12-сон, 10–111-бетлар) варианты. 3. Романининг муаллиф ҳаётлигида чоп этилган илк нашири (Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Бадиий адабиёт нашриёти, 1967. – 407 бет). 4. Романининг муаллиф вафотидан сўнг чоп этилган варианты (Тошкент: “Шарқ”, 1999. – 399 бет).

“Илмий-танкидий матн тузишда муаллиф нусхаси (автограф) бўлмаган тақдирда асарнинг қадимий, ишончли нусхаси таянч нусха сифатида олиниб, бошқа нусхалардан ёрдамчи манба сифатида фойдаланилади”². Матншуносликдаги ана шу қоидага асосланиб, биз “Олтин зангламас”нинг илмий-танкидий матни учун романининг

¹ Шухрат замондошлари хотирасида. – Тошкент: O‘zbekiston, 2008, 304-бет.

² Сирожиддинов С., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Тошкент:

кўлёмасини танладик. Қолган учта вариантлардан ёрдамчи манба сифатида фойдаландик.

Роман кўлёмаси ягона нусхада сақланган бўлиб, у Адабиёт музейи Ёзувчи ва шоирлар архиви Шухрат фондида Ф.16.37, Ф.16.38 инвентарь рақамлари остида сақланади. Кўлёманинг умумий ҳажми 705 бет. Кўлёмза оқ қоғозга бинафшаранг сиёҳда кирилл алифбосида ёзилган бўлиб, икки папкада бўлиб сақланади. Ўтган давр мобайнида қоғоз сарғайган. Кўлёманинг биринчи ва охириги варақлари (жами тўрт варақ) нам тортиб қорайган. Кўлёманинг 26-, 27-, 28-саҳифалари йўқ. Биринчи саҳифа юқорисига муаллиф томонидан бағишлов ёзиб қўйилган. Кўлёмза майда ёзув билан битилган. 705 саҳифалик кўлёмза компьютерда 14 кегель, 1,5 интервалда саҳифалаганимизда 514 саҳифа кўринишига келди. Ўқишда кийинчилик туғдирмайди. Ёзиш жараёнида муаллиф томонидан сатрлар ўчирилиб тузатишлар, таҳрир қилинган. Масалан, биринчи бобга дастлаб “Севгининг туғилиши” деб сарлавҳа қўйилган бўлса, кейинчалик муаллиф томонидан “Атлас қўйлакли киз” тарзида ўзгартирилиб, бадиийлаштирилган (Адиб ёзуви эринмасдан гажак қилиб бўяган, лекин ўқиш мумкин). Бу эса ўз навбатида муаллифнинг таҳририни оқлаган. Романнинг 9 та ўрнида (41-,52-,141-,161-,185-,225-,249-,401-,430-бетлар) кўшимча саҳифа (вставка) қўшилган. Бу кўшимчаларнинг ҳажми ҳар хил бўлиб, 4 катордан 15 каторгача. Бир ўрнида (634-бет) саҳифанинг охириги 4 катори ўчирилиб, ўчирилган каторнинг устидан варақча ёпиштирилиб, саҳифа узун кўринишга келган. Варақнинг охирига кўшимча ёзилиб, кейинга варақча ўтганда ушбу варақ бошқа саҳифаларга тенглашиб буклаб қўйилган.

Биз тадқиқот давомида роман вариантларида юзага келган тафовутларни бир неча турга бўлиб ўрганишни маъқул кўрдик. Булар: 1) имловий хатолар; 2) услубий фарқлар; 3) композицион ўзгаришга олиб келган фарқлар; 4) таҳрир қилинган жойлар.

Имловий хатолар унчалик кўп эмас. Услубий фарқлар анчагинани ташкил этади. Жумладан, «ҳавли», «сипоҳ» (сипо маъносига. – М.Ё), «бора берди», «кела берди», «қолаберса», «мўйлаб», «ихтимол», «дарбоза», «кенайи» сингари. Романнинг оммавий нашрини тайёрлашда «сипоҳ», «мўйлаб», «кенайи» каби сўзларда ёзувчи услубини сақлаб, қолган сўзларни ҳозирги имломиз қодаларига тўғриладик.

Романда катта йўқотишларга композицион ўзгаришлар олиб келган. Бу ўзгаришларни икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчиси, роман матнидан қиркиб олиниб, барча нашрлардан тушириб қолдирилган жойлар. Иккинчиси, романга ташқаридан қўшилган эпизодлар.

а) Асарда кўлёмзадан нашрга чиқмасдан қиркиб ташланган ўринлар романдаги ўзгаришларнинг энг катта қисмини ташкил қилади. Романнинг “Ўғри мушук”, “Икки тилли, икки дилли одам”, “Жаннатнинг кўз ёшлари”, “Мирсалим кўнглига тугиб қўйди”, “Кек”, “Қайғу тизгинидаги севинч”, “Тирноқ остидан қир кидириб”, “Кўнгилсизликлар”, “Қутилмаган қора кун”, “Айбсиз айбдор”, “Ишончга қирган тухматчилар”, “Юзма-юз”, “Ўлганнинг устига тепган”, “Мушаррафнинг хирси”, “Қутилмаган учрашув”, “Олижаноблик”, “Соғиниб”, “Ёвуз ниятли киши”, “Эътиқоди бутун киши”, “Хоин ва жосус”, “Яна шубҳа, яна ташвишлар”, “Ҳақ жойига қарор топади” боблари қискартиришлардан анча заҳа еган. “Мушаррафнинг хирси” боби эса романнинг журнал вариантдан негадир тушиб қолган. Энг асосийси, романдан бутун бошли образ – Ҳожар образи олиб ташланган. Бундай қискартиришлар романнинг журнал вариантыда китоб нашридагидан кўра камроқ. Яъни, китобга қўшилмаган кўплаб

эпизодлар озроқ қирқилган ва бироз силликланган ҳолатда журналда берилган.

Романнинг оммавий наشريни тайёрлашда имкон қадар бу йўқотишларнинг ўрнини тўлдиришга ҳаракат қилдик. Бунда, асосан, романнинг 1964 йил Ёзувчилар уюшмасида бўлиб ўтган муҳокамада айтилган мулоҳазалар ҳамда роман матнини бугунги ўқувчига мослаш принциpidан келиб чиқдик. Масалан, муҳокамада Абдулла Қаҳҳор сўзга чиқиб, "...Боласизлик", "ёш хотин яхши" деган бобларда чўзиқлик бор. Умуман, ёзувчи баъзи бобларни "қовоқарига чакдириб", шишириб юборган. Ихчамлаштириш керак..."³, деган. Дарҳақиқат, роман кўлёмасида, айниқса, биринчи бўлимда эзмаланиб кетган жойлари бор. Кейин ортиқча мақоллар, афоризмлар ҳам талайгина. Биз романи нашрга тайёрлашда буларни имкон қадар қисқартиришга ҳаракат қилдик. Бундан ташқари, романнинг "Қочоқлар" бобида Богуннинг қабри тепасида Диловархўжанинг Қуръон ўқиши эпизоди бор. Биз, насроний динидаги кишининг ўлими муносабати билан Қуръон тиловат қилиш ҳаёт мантикига мос келмайди, деган мулоҳазага бордик ва шу эпизодни романнинг янги нашридан тушириб қолдиришга қарор қилдик.

б) Романга ташқаридан қўшилган эпизодлар. Бундай лавҳалар ҳам талайгина бўлиб, улар ҳам икки хил сабаб билан романга қўшилган. Булар: муҳокамадаги таклифлар сабабли ҳамда қирқиб ташланган эпизодларнинг ўрнини тўлдириш учун. Мисол учун, муҳокамада Асқад Мухтор ҳам сўзлаб, "Қодир образини роман тўқимасига кенгрок киритиш керак. Азизага бўлган муҳаббати, иккисининг суҳбати чуқурлаштирилсин. Қодир Мирсалим билан тўқнашса яхши бўларди" (стенограмма, 2-бет), деган. Пировардида, романга Азизанинг кўричак касалигига дучор бўлиши эпизоди қўшилган. Биз романнинг янги наشريни тайёрлашда бу эпизодни матнга қўшмадик. Биринчидан, бу эпизод роман кўлёмасида йўқ, иккинчидан, Азизанинг кўричак бўлиши романнинг асосий сюжет линиясини ҳам, асарда кўтарилган муаммони ҳам ёритмайди. Учинчидан, А.Мухтор айтмиш Қодирнинг Азизага муҳаббати ортса, Азизанинг отаси Мирсалим ҳам Қодир учун кадрли кишига айланиши керак эмасми?!

Умуман, романнинг ўн бешта ўрнига ташқаридан қўшимча қўшилган. Биз шу "мехмон" эпизодлардан учтасинигина янги нашрга қўшдик. Бунда асосий эътиборни асарнинг умумсюжет окимидан келиб чиқиб, ва, энг асосийси, ҳужжатга таянган ҳолда ёзувчининг иродасига қарши бормасликка ҳаракат қилдик. Шуҳрат архивидаги Ф.16.50 инвентарь рақами остида сақланаётган биргина варақдан иборат ҳужжатда шундай дейилган. Ҳужжатни айнан келтирамыз:

"Эсдалик учун

1) I бўлимдаги 12–15-бетлар (хотин арзи) олиниб, 9-боб охирига, яъни 104-бетга қўшимча ёнига қўшимча қилиб келтирилди. Бироз ишланди. Фахриддин Шукуров исми берилди. Шу муносабат билан 10-бетда Қодирга тааллуқли жумлалар олиб ташланди.

³ "Олтин зангламас" романи муҳокамаси стенограммаси. Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейи. Ёзувчи ва шоирлар архиви. Шуҳрат фонди. Ф.16.39 инвентарь рақамли ҳужжат, 5-бет.

2) 134-бетга кирадиган кўшимча бош воқеага мослаб тахрир қилинди (органга ёзиш)⁴.

Дарҳақиқат, “хотин арзи” эпизоди ромanning барча нашрларида 9-бобга тахрирдан ўтказиб кўчирилган. Ромanning нашрга тайёрлашда биз ана шу кейинги ўзгаришни маъқул деб билдик. Шунинг учун бу эпизодни шу ҳолича келтирдик. Илмий-танкидий матнда эса, шу жойга матн остида изох бердик. Биринчи кўшимча худди шу жойда бўлиб, эпизодни бир бобдан бошқа бобга кўчирганда муаллиф сюжетни бир-бирига улаш учун “Содикнинг ўз кабинетига хаёл суриб ўтириши” лавҳасини киритган. Ва бу киритма жуда жойига тушган. Биз ҳам шу жойда киритмани айнан олиб кўшдик. Иккинчи кўшимча “хотин арзи” эпизоднинг мантикий давоми бўлиб, “Тирноқ остидан кир кидириб” бобига кўшилган Мирсалимнинг учлик тузиб Содик устидан КГБга аноним хат ёзиш эпизодидир. Шу жойда “арзчи хотин”нинг ношуд эрига Фахриддин Шукуров номи берилган. Бу эпизод олдинги эпизодга мантикий боғланиб, кўшимча ўзини оқлаган.

Шу ўринда яна бир маълумот: Шухрат “Олтин зангламас” романини 1963 йил 13 мартда “Бефарзанд” (бу боб номи “Тирноққа зор оила” тарзида тахрирга учраган) боби билан ёзишни бошлаган. Бироқ боб ниҳоясига етмасдан бурун иш тўхтатилиб, 14 март куни “Атлас қўйлакли киз” боби ёзилган. Ёзувчи “Бефарзанд” бобига сўнгги нуктани 15 март куни қўйган. Шу тарих “Атлас қўйлакли киз” боби биринчи, “Бефарзанд” боби эса роман композициясида иккинчи ўринда жойлашган. Фикримизча, юқоридаги ҳужжатда муаллиф онг ости хотирадан келиб чиқиб, “хотин арзи” эпизодини ёза туриб, уни “биринчи бобдаги” эпизод деб ўйлаган бўлса керак.

Романга кўшилган учинчи кўшимча биттагина гапдан иборат бўлиб, “Синов дақиқалари” бобида Қодирнинг Гитлер концлагерига карцерга ташланиши билан боғлиқ жойида. Яқка камерага ташланган Қодир девор тешигидан номаълум аскарнинг ўлими олдида қони билан ёзиб кетган хатини топиб олади. “Ўлим камераси”да ётган Қодирга бу хат жуда катта таъсир кўрсатади. Шу жойда адиб хат матнидан сўнг “*Бу хат унга бир олам куч-қувват баҳи этди*”⁵ сўзларини қўшган. Бу кўшимча хатни ўқиганидан кейин Қодирда рўй берган рухий ўзгаришни кўрсатишга хизмат қилган. Биз шу мулоҳазадан келиб чиқиб, бу гапни янги нашрга қўшдик. Бошқа кўшимчаларни, аввал айтганимиздек, ромanning янги нашри учун кераксиз деб билдик ва уларга янги вариантдан жой ажратмадик.

3) Тахрир қилинган жойлар. Романда тахрирга учраган жойлар анчагина бўлиб, илмий-танкидий матнни тузишда тахрирга учраган жойлар қирқилган ва кўшилган жойлар билан бирга ҳисоблаганда вариантлараро фарқ икки ярим мингдан ошиб кетади. Маълумот учун айтишимиз мумкинки, ромanning журнал вариантини А.Мухтор, 1967 йилда китоб бўлиб нашрдан чиққан вариантини эса Ҳибзиддин Муҳаммадхонов тахрир қилган (Ромanning кейинги нашрлари учун 1967 йилги нашр асос бўлиб хизмат қилган). Роман матни муаллиф вафотидан

⁴ Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейи. Ёзувчи ва шоирлар архиви. Шухрат фонди. Ф.16.50 инвентарь рақамли ҳужжат. Автор томонидан ёзилган эслатма, 1 бет.

⁵ Ш у х р а т. Олтин зангламас. – Тошкент: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967, 365-бет.

кейин яна ўзгаришга учраган. Биз бу ўзгаришнинг сабаби фақат муаллиф вафоти бўлмай, юртимиз Муस्ताқилликка чиқиши билан ҳам боғлиқ бўлса керак деган фикрга келдик.

Биз “Олтин зангламас”нинг мукаммал матнини туздик, деган даъводан йироқмиз, албатта. Мақсадимиз романнинг аслига яқин нусхасини тиклаш эди. Нисбатан мукаммал матни тиклаш учун романнинг илмий-танқидий матнини яратиш нафақат матншунослик, балки адабиётшунослик учун ҳам муҳимдир.

РЕЗЮМЕ. Мақолада таникли адиб Шухратнинг “Олтин зангламас” романининг яратилиши ва ундаги матний ўзгаришлар хусусида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена истории создания романа “Золото не ржавеет” известного писателя Шухрата и внесения редакционных изменений в текст романа.

RESUME. The article discusses the creation of the famous writer Shuhrat's novel "Oltin zanglamas" and the textual changes in it.

Таянч сўз ва иборалар: Шухрат, “Олтин зангламас”, роман, мавзу, дастхат, нусха, матн, тахрир, эпизод.

Ключевые слова и выражения: Шухрат, “Золото не ржавеет”, роман, тема, автографический почерк, вариант, текст, редакция, эпизод.

Key words and word expressions: Fame, “Oltin zanglamas”, novel, theme, manuscript, copy, text, editing, episode.

Илхом САЙИТҚУЛОВ

“ТЕМУРНОМА”ДА СОҲИБҚИРОНЛИК ТАСАВВУРИ ТАЛҚИНИ

Барча тарихий ва адабий манбалар халқ тасаввурида соҳибқиронлик мақомининг маълум хоссаларга эга эканлиги хақида маълумотлар беради ва “Темурнома” жангномаси бадий концепцияси ўзагида турувчи бу тасаввурлар тизими нафақат жангномадаги, балки бутун Шарқ халқлари бадий, фалсафий, тарихий тафаккуридаги соҳибқиронлик тизимида оидинлик киритади. Куйида соҳибқиронлик тасаввурлари тизимининг халқ эпик тафаккуридаги асосий хоссаларининг бадий талқинларини “Темурнома” кассаси таҳлили орқали кўриб чиқамиз.

1. Бўлажак қаҳрамоннинг қирон вақтида туғилишининг қаромат қилиниши. Илми нужум(астрология)да ва афсоналарда Зухра (Венера) – дўстлик ва меҳру муҳаббатни инъом этувчи, Муштарий (Юпитер) – иқбол, омад, музаффарлик шодиёналари сайёраси деб таърифланади. Шу икки сайёранинг бир буржда учрашган вақти саодатли лаҳза – қирон дейилади. Шундай вақтда туғилган бола ўша қирон соҳиби ҳисобланади. Бундай боланинг бахтли, улуғ мартабалар эгаси бўлиши олдиндан башорат этилади¹. “Темурнома”да ҳам Амир Темурнинг

¹ А л и М. Амир Темур солномаси. – Тошкент: ЎМЭ, 2008, 8-бет.

тарихда эришган ютуклари ва амалга оширган буюк ишларига кирон вақтида туғилганлиги сабаб қилиб кўрсатилади².

2. Соҳибкироннинг туғилишини аввалги Соҳибкироннинг пирининг қаромат қилиши ва белги қолдириши. Асарда аввал ўтган Соҳибкирон пирининг маълум давр ўтгандан сўнг туғилажак янги соҳибкирон ҳақида маълумот қолдириши бу тизимнинг инсоният тарихида ўз миссиясига эга шахсларнинг маълум белгиланган даврлар ора узлуксиз келиб туриши илоҳий қудрат соҳибининг ихтиёри билан бўлувчи қадар эканлигига ишонч натижасида пайдо бўлганлигидан далолат беради. “Темурнома” жангномасида ушбу анъанавий қолип шаклини олган ишонч-эътиқод *“Достон: Етти ҳақим етти иқлимдин элчи бўлиб келур Амир Темур Соҳибқирон қатли учун. Анинг баёнида”*(49–54) бобида ўз даврининг тарихий воқеалари ва шахслари ҳаёти мисолида бадиий шаклда ифодалаб берилган.

3. Қаҳрамоннинг дунёга келиши хусусидаги белгиларнинг намён бўлиши, унинг ғойиб эранлар томонидан танланиши. “Темурнома”да бу ҳолат *“Ҳазрат Амир Темур Соҳибқиронни оналаридин туғулмоқчиқлари баёни”* бобида ўз аксини тошган. Жумладан, унда Тегина бегим таърифини Садр аш-шариа³ Тарағай Баходирга унинг чўпони орқали туш воситасида билдиради (43–44). Тегина бегимнинг соҳибкиронни дунёга келтириши ҳам асарда башорат шаклида айтилади (43). Амир Темурнинг хали туғилмасдан, ота-онасининг тўйидан аввал *“жаҳонгир ва соҳибкирон”* дея ғайб олами вакиллари томонидан танланган шахс сифатида башорат қилинади. Соҳибкиронлар реал тарихий шахс бўлганлиги сабабли, уларга хомийлик қилувчи пир ва эранлар ҳам тарихий шахслар ёки жамиятда маълум бир рутбага эга инсонлар тимсолида гавдалантирилади.

4. Соҳибкироннинг туғилишига рақибларнинг қаршилиқ қилиши. “Темурнома”да Соҳибкироннинг туғилиши ҳақида муқаддас китоблар, азиз авлиёлар ва тарихий манбаалар, мунажжимлар тақвимларида хабар қилинади, деб тасвирланади. Шунингдек, рақиблар ҳам бу муждадан турли воситалар орқали хабардор бўлади ва Соҳибкироннинг туғилишига қаршилиқ қилишади. Хусусан, асарда Тегина бегимнинг кундоши – Тарағай Баходирнинг биринчи хотини Йўқун хоним Соҳибқиронга билвосита рақиб сифатида тасвирланади. Аввало, Амир Темурнинг дунёга келиши Йўқун хонимнинг тушида қуйидагича аён бўлгани айтилади: *“Тегина бегим моҳ этакидин қуёш тулуғ қилиб, Машиқдин Мағрибга боруб тамом оламни олди. Андин Ҳиндистон сарига майл қилди”* (47). Йўқун хоним кўрган тушини таъбир қилдириш учун қули Мойдунни Самарқанддаги машхур таъбирчи, Сабулак ота олдига юборади. Сабулак ота бу тушни: *“Тарихнинг етти юз ўттиз бешиди бир ўғули Соҳибқирон вужудга келаду. Гумон қилурман, тулуғи кавқабнинг вақтига қарагонда яқиндурким, ул ўғул онадин ер юзига туғулур Соҳибқирон бўлуб, етти иқлимни олғай, анинг авлоди саккиз юз йил салтанат сурғай”* (48), – дея

² Темурнома. Амир Темур Кўрагон жангномаси. – Тошкент: Чўлпон, 1990, 49-бет. Кейинги ўринларда айни нашрдан олинган иктибосларнинг саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

³ Бу шайх тарихда Амир Темурга она томондан бобо ҳисобланиб, “Темурнома”да бу образга халқ дostonларидаги пир ва эранлар зиммасидаги вазифа юклатилган.

таъбир қилади. Йўқун хоним Тегина бегимни батнида улғаяётган хомиласи билан бирга ўлдириш режасини тузади. Ғайб эранлар аралашуви сабабли бу иш амалга ошмайди ва ёлланган котил ҳалок қилинади.

5. Соҳибқироннинг ҳали дунёга келмай, сўнгра туғилиб, улғайиб камол топишида доимий равишда пир ва эранлар назарида бўлиши. “Темурнома”да Соҳибқирон фаолияти бевосита пирлар (эранлар, хомийлар) билан боғлиқ ҳолда тасвирланган. Салоҳиддин Тошкандий Соҳибқироннинг устозлари ҳақида: *“аввал Амир Темур Соҳибқиронни Шайх ул-аълам тарбият қилдилар. Иккинчи шайх Шамсиддин Кулол тарбият қилдилар. Учунчи Шайх Ҳасан Бохурзий тарбият қилдилар. Тўртинчи Нақиббанд пирим тарбият қилдилар. Оламдин интиқол қилгунарича тўрт вали тарбият қилур эрдилар”* (95), – дея таъкидлаб ўтади. Бевосита жангномада эса Соҳибқирон ҳаётининг маълум даврларида унга хомий сифатида Шайх Сайфиддин (Шайх ул-аълам), Хожа Баҳо ул-Ҳақ вад-дин (Баҳоуддин), Шайх Ҳасан Кулол, Қаландар Хожа Камол Хўжандий, Шайх Шамс Кулол, Оқсоқол киши (азиз), Қазодин, Ғойиб эранлари, Мавлоно Саъиддин, Ҳазрат Саййид ота, Маст қаландар каби пирлар тасвирланади. Лекин “Темурнома”да соҳибқиронга асосий хомий сифатида Шайх Сайфиддин (Шайх ул-аълам) ва Хожа Баҳо ул-Ҳақ вад-дин (Баҳоуддин)га кенг урғу берилади.

6. Қахрамоннинг соҳибқиронлик белгилари билан ота уйда эмас, бегона юртда дунёга келиши ва тарбия топиши. Асарда етти иклим султонлари Соҳибқироннинг Мовароуннаҳрда туғилганлигидан хабар топади ва уни йўқ қилиш учун Бухорога ўз ҳакимларини элчи қилиб юборади. Элчилар Амир Темурни соҳибқиронлик белгилари асосида кидиради. Буни эшитган Тегина бегим *“Нишонини аломат менинг ўғлумдадур”, деб ҳайрону саросима бўлуб эрди, ярим кечада туш кўрди. Тушида ҳазрат Шайх ул-аъламни кўрди. Шайх ул-аълам айдилар: “Бухорога келгил, мани қабрим ичида тургул, тақяни Худой таолога қилиб, яратганга сизингил. Бу ўғлунга қазои муаллақ юзланибуур”* (52), – дея мазкур вазиятдан кутулиш йўлини кўрсатади. Шунингдек, “Темурнома”да Йўқун хоним кундошлик вајидан фитна қилиб, Тегина бегим хомиласи олти ойлик вақтида уни Тарағай Баҳодир юртидан кетказиши тасвирланган. Шу сабабли, бола ўзга элда туғилиб, ўн икки ёшга киргунга қадар Амир Чоку тарбиясини олади. Бу тасвирлар жангноманинг *“Энди Амир Темур Соҳибқиронни онадин туғулмоқи воқеасини эшитунг”* (47–49) ва *“Етти ҳаким етти иқлимдин элчи бўлиб келур Амир Темур Соҳибқирон қатли учун. Анинг баёнида”* (49–54) номли боб ва фаслларда ўз аксини топган.

7. Рақибларнинг Соҳибқирон туғилганлигидан турли воситалар орқали хабар топиши ва уни йўқ қилишга ҳаракат қилиши. Асарда етти иклим подшолари Соҳибқироннинг туғилганлигидан турли воситалар орқали хабар топишгани аке этади. Бу воқеалар “Темурнома”нинг *“Достон: Етти ҳаким етти иқлимдин элчи бўлиб келур Амир Темур Соҳибқирон қатли учун. Анинг баёнида”* (49–54) бобида баён этилади. Жумладан, ўша пайтда Рум мамлакатлари халифаси Елдириш султон Боязидга Амир Темурнинг туғилганлиги ғордаги лавҳадан аён бўлади. Қахрамон туғилганидан сўнг у ҳақида иккинчи бўлиб Боғдод маликаси Дилшод хотунга Чакимний (51) ҳаким Соҳибқироннинг туғилганлиги ва бир кун келиб малика юртини эгаллаши ҳақида башорат қилади. Бу воқеа учинчи бўлиб, Шоҳ Шужоёга тушида аён бўлади (51).

Қаҳрамоннинг туғилганлигини тўртинчи бўлиб Ҳиндистон, бешинчи Фаранг, олтинчи Хитой ва еттинчи Тотору Ўрис подшолари ҳаба топади ва ўз ҳақимларини болани ўлдириш учун Бухорога юборади.

“Темурнома”да Соҳибқироннинг туғилганлиги ҳақида етти мамлакат подшоларининг ҳаба топиб, уни йўқ қилиш чорасини кўрганлари анъанавий еттилик тизимига уйғун тасвир топаётганини кўрамиз. Бунда етти мамлакатни етти иқлим сифатида талқин қилсак бўлади. Чунки, ер юзининг етти иқлимидаги мавжуд тартибнинг бузилиши натижасида Ғойиб эранлари томонидан тартиб ўрнатувчи Соҳибқироннинг танланиши қаҳрамон ҳақидаги халқ тасавурларининг ҳосиласи ўлароқ юзага чиқади. Асарда бўлажак Соҳибқиронни йўқ қилиш учун етти иқлим ёвуз кучларининг ҳамкорлик қилишини эзгулик ва ёвузлик кучлари ўртасидаги азалий курашнинг бадий талқини ҳосиласи сифатида баҳолаш мумкин.

8. Бўлажак соҳибқиронда ғайритабиий хатти-ҳаракатлар, маълум сир-синаотларнинг намойиш бўлиши. Соҳибқирон сифатида танланган қаҳрамон, албатта, тенг-тўшларидан, атрофдагилардан фарқли хислатга эга бўлиши шарт. “Темурнома”да ҳам Соҳибқироннинг ўн икки ёшлигида ўзгача хислатларини намойиш этиши ва халқ томонидан Соҳибқирон сифатида тан олиниши ҳолати тасвирланган. Асарда у кўрсатган куйидаги тўрт ғайритабиий хислат баён қилинади: 1) қирк киши тортадиган қовгани ўзи тортиши; 2) бир қўли билан тўла аробани кўтариши; 3) аждаҳ бошини тиши билан юлиб олиши; 4) кўтур уйўз бўлиб, етти йилгача ўзини қашимаганлиги (54).

9. Қаҳрамоннинг эранлар томонидан синовдан ўтказилиши, унга Соҳибқирон мақомининг берилиши ва соҳибқиронлик фаолиятини бошлаши. “Темурнома”да Амир Темурнинг пири Шайх Кулол уни Рижол ул-Ғойиб (Ғойиб эранлари) хузурига олиб бориши ва унинг Соҳибқирон сифатида танланиш воқеалари тасвирланади (59). Шундан сўнг, Амир Темур ғойиб эранлари маконидан етти иқлим амири сифатида қайтади ва соҳибқиронлик фаолиятини бошлайди.

10. Қаҳрамоннинг маънавий ва жисмоний рақибларига эга бўлиши, курашда улардан ғолиб қилиши. Жангномадаги воқеалар ривожидида жанг сахналари етакчилик қилгани боис, қаҳрамоннинг ўз ғайрикутби, душман ва рақибларининг бўлмаслиги мумкин эмас. Шу нуқтаи назардан асарда соҳибқироннинг ғайрикутби, душман ва рақибларни икки гуруҳга ажратамиз.

10.1. Маънавий рақиблар. “Темурнома”да Соҳибқиронга Носир Хусрав (60–72), Мансур (151–154), Ҳақим Низорий (259–267) ва Салосил қаззоблар (269–273) маънавий рақиб сифатида тасвирланади. Асарда уларнинг ўзларини Пайғамбар, Амир Темурни эса Дажжол дея эълон қилиши, бу даввосига ишонтирган оломон воситасида ҳукмронликка интилиши воқеалари бадий талқин қилинади. Асарда тасвирланган бу воқеаларни Соҳибқироннинг халқ орасида нафақат маълумлар, балки дин ҳимоячиси сифатида улуғланишининг бадий талқини сифатида баҳолашимиз мумкин.

10.2. Ҳарбий-сиёсий рақиблар. “Темурнома”да Амир Темурнинг маълум ҳудудларини эгаллаши, жанг майдонларида рақиблар билан олиб борган кураши кенг ёритилган. Хусусан, асарда Бароқхон, Дўнбой баҳодур, Амир Ҳожибек, Оқтемурухон, Шох Мансур, Жаён Чашм, Тўктемурухон, Тўктемур аскарлари Зафарбек, Шох Шужоъ, Муслимбек, Золотус, Окшайх, Қутулмишбек, Елдириш Боязид, Султон Аҳмад, Халил ота каби образлар Соҳибқирон билан жанг майдонларида юзма-юз қелади.

Бу жараёнда эса соҳибкироннинг мардлиги, мохир саркарда ва энгилмас жангчи сифатидаги қиёфаси яққол намоён бўлади.

11. Соҳибкиронга тегишли тухфанинг сирли равишда сақланиши, қўриқланиши. Соҳибкироннинг Ҳиндистон сафари чоғида кўшин олдида баланд тоғ кўринади, ундан ўтиш учун биргина сўкмок бўлади. Сўкмок ёнидаги ғорда бир бўйи чинордек, йўғонлиги минордек, икки кўзи машғалдек ёниб, нафасининг захри оламни хароб қиладиган бир ранги қора аждарҳо чиқади. Унинг бўйнида ниҳоятда чиройли, боши кизил, қуйруғи яшилга ўхшаш, орқаси билан қорни оқ бир илон бор эди. У барча аждарҳо ва илонларнинг султони бўлади. У Соҳибкиронга келиб салом беради. Ва Сулаймон пайғамбар алайҳиссаломнинг Соҳибкиронга қолдирган тухфасини ўз эгасига топширади (159). Мазмун-моҳиятига кўра сеҳрли эртақларга хос услубга эга бу тасвир усули “Темурнома”нинг бошқа ўринлари ва воқеалар тасвирида ҳам кенг учрайди. Булар халқ эпик тафаккуридаги соҳибкиронлик тасаввурларининг яхлит қолишда шаклланганлигини кўрсатади.

12. Соҳибкироннинг ер юзининг тўрт томони, осмон ва ер ости билан жисмоний-руҳий алоқа ўрнатиши. Соҳибкиронлик тасаввурларининг асосий хоссаси бу қахрамоннинг ер юзининг тўрт томони, осмон ва ер ости билан жисмоний-руҳий алоқа боғлашидир. “Темурнома”да бу хосса талқинига кенг ўрин берилган бўлиб, Соҳибкирон ер юзининг ғарб (313–321), жануб (154–164) томонлари ва осмон (273–281) билан ўзи, шимол ва ер ости билан ўғли Шоҳрух Мирзо (228–236), шарқ (211–221) билан эса набираси Муҳаммад Мирзо воситасида алоқа ўрнатади.

13. Душман юрт қоҳинларининг Соҳибкироннинг ўлими ҳақида башорат қилиши. “Темурнома”да Амир Темурнинг Истанбулдалигидан фойдаланиб, қалмоқлар Самарқанд қалъасини қамал қилиши ва қари бир қалмоқ кишининг (321) Соҳибкирон ўлими яқинлашганлиги аломатларини Хожа Исматуллога баён қилганлиги тасвирланади. Бу ҳолатнинг соҳибкиронлик ҳақидаги тасаввурларда мавжудлиги Соҳибкирон тимсоли асоси реал тарихий шахс эканлиги билан асосланади.

Демак, Соҳибкирон ҳақидаги халқ китоблари асосини халқнинг салтанат соҳиби бўлмиш илоҳий танланган шахс – юлдузлар қирониди туғилган Соҳибкирон ҳақидаги тасаввурлар ташкил этади. “Темурнома” жангномаси бадий концепцияси ўзағида турувчи соҳибкиронлик тушунчасининг бадий талқинлари ушбу шаклда мукамал кўриниш олади. Айни тасаввурлар нафакат “Темурнома” жангномаси, балки бутун Шарқ халқлари бадий, фалсафий, тарихий тафаккуридаги соҳибкиронлик тизимини ойдинлаштиради.

РЕЗЮМЕ. Мақолада “Темурнома” жангномасидаги соҳибкиронлик тасаввурлари тизими хоссаларининг бадий талқинлари таҳлилга тортилган.

РЕЗЮМЕ. В статье проанализированы поэтические толкования представлений о владычестве в сказании “Темур-наме”.

RESUME. The article analyzes the artistic interpretations of the features of the system of entrepreneurial ideas in Temurnoma.

Таянч сўз ва иборалар: фольклор, образ, халқ китоби, соҳибкиронлик тизими, эпик тафаккур.

Ключевые слова и выражения: фольклор, образ, народная книга, система владычества, эпическое мышление.

Key words and word expressions: folklore, image, folk book, system of entrepreneurship, epic thinking.

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК РОМАНЛАРИДА БАДИИЙ МОДИФИКАЦИЯ

Янги ўзбек романчилиги жаҳон адабиётида рўй бераётган шакл ва мазмун ўзгаришларини ўзида акс эттираётгани билан характерлидир. Бу жиҳат 80-йиллар охири – 90-йиллардан кейинги янги романларнинг модификацион табиати билан белгиланади.

М.М.Дўстга келиб бадий модификациянинг тамомила қутилмаган ва оригинал шакли кўзга ташланади. Унинг “Лолазор” романи бошқа романлардан сюжет, ривоя услуби, образлар дунёси, воқеликни полифоник талқин қилиши нуқтаи назаридан туб фарқи томонларини намоён этди. У европа ва америка романчилиги усулларини бир роман катламига сиғдиришга эришди. Асар бош қаҳрамонлари Назар Яхшибоев ва Ошна ҳаёти биографик тарзда асар сюжети учун асос қилиб олинган. Бунда биз уларнинг болалигини, йигитлигини, ўрта ёшлиги ва умрининг сўнгги йилларини ҳам кўрамиз. Бундаги воқеаларнинг аксарияти Назар Яхшибоев полифоник дунёси призмасида қабул қилинади. Шу билан биргаликда Яхшибоевга тескари руҳда бўлган яна бир одам – Саидкул Мардоннинг ҳам ўз полифоник дунёси бор. Улар дунёни икки хил кифада кўрадилар. Аммо полифоник қабул қилиш борасида бир-бирларига анча яқин турадилар.

“Лолазор”даги ривоя услуби ҳам ўзига хос. Унда биз муаллиф ривоя йўлини қаҳрамонлар ривоя йўлидан бемалол фарқлай оламиз. М.Бахтин айтидики, полифоник романда ўз ички диалоги, идеяси ва шу асосда шаклланидиган ўзини англашига кўра ҳар бир образ алоҳидалик касб этади. Ҳатто бу борада муаллифнинг ўзи билан ҳам баҳслаша олади¹.

Бир қарашда романдаги Назар Яхшибоев образи билан Саидкул Мардон образлари антиподдек туюлади. Аммо полифоник роман талабидан келиб чиқиб ёндашадиган бўлсак, Саидкул Мардон Назар Яхшибоевнинг эгизаги эканлигини аниқ сезамиз. Назар Яхшибоевда фольклор ёки анъанавий ўзбек романчилигидаги образларга хос бирон хусусият кузатилмайди. У том маънодаги совет даври ижтимоий турмуши етиштирган “замонавий одам” образи. Ўз замонасининг оғир-енгил томонларини кўриб улғайган. Даврнинг мураккаб интригалари ичида шаклланган, элитар доираларга киришга уринган, шу жамиятнинг биринчи одамлари билан бирга кадам ташлаб, ўз мавқе-мартабаси, ижтимоий мақомига эришган. Шу сабабли Яхшибоевнинг бир эмас, икки кифаси бор: бири – идеал совет одами, ёзувчи, иккинчиси – Булдурук кишлоғининг фуқароси, ўтмишдаги ўсмир. Чунки Яхшибоев ҳали ўсмирлик пайтида Ошна билан бирга шу кишлоқдан Ўзбекистон пойтахтига келган. Мақсади илм олиб, одам бўлиб кишлоққа қайтиш эди. Булдурукнинг ўша вақтдаги раиси Ҳотам шўро ҳам уларни шундай “топширик” билан шаҳарга жўнатган. Ҳаёт эса уларга бошқа сценарий тузиб қўйган эди. Улар эндиликда кишлоқнинг эмас, бутун Ўзбекистоннинг биринчи одамларига айланадилар. Аммо бундай ютуқ Яхшибоевни кониктирмайди. У ўзининг Яхшибоев кифасини сунъий тарзда шакллантирган. Кўнглида эса тамомила бошқа одам. Унинг ички

¹ Қараган: Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: СП, 1963. С. 360.

дунёси ўзи билан. Бу асл қиёфа бўлиб, уни ҳеч кимга кўрсатмайди. Яхшибоев ўзининг ичидаги эгизагига маслакдош дўстни яқинлари орасидан топа олмайди. “Дўстлар аслида дўст ҳам эмасди. Яхшибоевдан кўркишарди холос”, деб ифодалайди буни ёзувчи².

Ҳақиқатдан ҳам, Ошна ижтимоий ҳаёт йўлларида илдамлаб кетади, советча турмушнинг олдинги жабҳаларида тугал ишонч билан қадам ташлайди. Яхшибоевни ҳам ўз ортидан эргаштиришга уринади. Яхшибоевга эса Ошнанинг мутлоқ соясига айланиши учун ичидаги эгизаги халал беради. У Ошна уёқда турсин, ҳатто Яхшибоевнинг ўзига ҳам бўйсунмайди. Яхшибоев учун хотини, бола-чакаси ҳам бегона. Унинг сезишича, улар Яхшибоевга ўз манфаатлари учун, сунъий, зўрма-зўраки муносабат қиладилар. Шогирдларини эса Яхшибоев ҳатто бир-биридан ажратолмайди ҳам. Уларнинг ҳаммасига бир хил – “Чоршанби” деган исм қўйиб олган. Буларнинг ҳаммаси М.М.Дўстнинг полифоник романида Яхшибоевнинг эгизаги борлиги билан изоҳланади. Саидкул Мардон эса Яхшибоевга ўша ўсмирлиги, ёшлигини эслатади. Яхшибоев унинг йўқолган укасини топиб беради. Булдуруқдан боғ қилиш учун бошқа ҳеч кимни эмас, ўзи билан айнан Саидкул Мардонни олиб кетади. Уни калбининг тўрида асраб юрган болалик, ўсмирлик дунёсига яқин кўради. Аммо вақти-вақти билан унда қари Яхшибоев феъли бош кўтариб қолади. Шунинг учун Саидкул Мардонни бир томондан ўзи – ўсмир Назарга яқин олади, бошқа томондан Яхшибоев ўларок унинг устидан кулади. Барибир асар сўнгигача ҳам Яхшибоев ўзининг асл “мен”ини топа олмайди. Топганда ҳам энди Назар бўлиб яшай олмаслигига кўзи етади. Оқибатда Яхшибоевлигича вафот этади.

Маълум бўлмоқдаки, “Лолазор” – ўзбек романчилигига оид тамомила янги ходиса. Полифониклиги нуктаи назаридан Ф.Достоевский романларига ҳос айрим шаклий хусусиятлар воситасида миллий роман дунёсига муайян ўзгариш қилган бўлса-да, мохиятига кўра янги миллий роман ҳисобланади. “Лолазор” совет даври ўзбек кишиси образини совет мафқураси таъсиридан холи тарзда, холис тасвирлаган биринчи романдир.

Мана шундай бадний модификация жараёнларини ўзида аниқ акс эттирган яна бир роман Тоғай Мурод каламига мансуб “Отамдан қолган далалар” ҳисобланади. У ҳам ўзбек романчилиги тарихида жанрнинг янги шаклини тақдим этган асар сифатида алоҳида аҳамиятга эга. Т.Мурод бу романи билан ўзбек романчилигига уч муҳим янгилик олиб келди. Биринчидан, Дехқонкул образида мустамлака даврида яратилган дехқонларга ўхшаб сунъийлик, юзакилик, кўзбўямачилик йўқ. Бу образда совет даври ўзбек дехқони қандай бўлган бўлса, бор иқир-чикирлари, кучли оғир томонлари, қувончу ташвишлари, қулгили томонларию фожиалари билан бир бутунликда тасвирланган. Иккинчидан, айнан шу романда биринчи бўлиб содда, танги, меҳнаткаш дехқон нигоҳи билан ўзининг икки авлоди ҳаёти ва ўз даврининг маиший ва ижтимоий муаммолари сўзлаб берилган. Дехқон бу романда ровий образи даражасига кўтарилган. Ёзувчи эса гўё тингловчига айланган, Дехқонкулнинг ўзбек дехқони қисмати ҳақидаги сўзларини жимгина тинглаган, холос. Учинчидан, ўзбек романчилиги тарихида илк бор роман тили роман қахрамони яшаётган ҳудуд (Сурхондарё) диалекти, фольклор асарлари (“Алпомиш”) тили ва ёзувчининг бадний маҳорати муштарақлигида ўз ифодасини топган. Натижада воқеликни бадний

² Мухаммад Дўст М. Лолазор. – Тошкент: Шарк, 1998, 5-бет.

тасвирашнинг тамомила янги бир шакли вужудга келган. Жамолиддин кетмон, Акраб ва Дехқонкулдан иборат уч авлод ҳаётининг ёритиб берилиши билан Т.Мурод ўзбек халқининг юз йиллик тарихини қамраб олди. Ундаги ўзбек кишиси, унинг нуқтаи назари, воқелик радиусидаги ҳаракат дастури ўзгарди. Реал ҳаёт, фольклор, жаҳон модернизм адабиётига хос образларни муштараклаб, янги модификациялашган бадий кифа касб этди.

Совет даври ўзбек халқи ҳаётини модификациялаштирилган шакл-шамойилда тасвир этиш аънъанаси яна икки романда ўз аксини топди. Буларнинг бири Н.Эшонқулнинг “Гўрўғли”, иккинчиси Л.Бўрихоннинг “Жазирамадаги одамлар” романларидир. Н.Эшонқул совет тузумининг ботиний моҳияти, мақсад-муддаolari, антигуманистик сиёсати, унинг ичидаги ёлғон-алдовлар, лоқайдликлар, ноҳақлик, адолатсизликларни рамзий усулда тасвирлаш йўлидан боради. Бош қаҳрамон Н.нинг кўрган-кечирганлари, қисмати, тақдири, босиб ўтган интригаларга тўлиб-тошган йўл-чизиклари, воқеалар давомида бошини урган идораю ташкилотлари – буларнинг ҳамма-ҳаммаси рамзий маънода тоталитар тузумнинг муайян чегаралари, модернизм усулида модификациялаштирилган тасвирлари эди. Н.Эшонқул асари ташқаридан қараганда модернистик рамзлар билан ўраб ташланган, модернистик рамзлар коришмасидан иборат кафкаёна бадий қурилма бўлиб кўринади. Аммо рамзлар тўғри ечиладиган бўлса, унинг ички ғояси, мазмун-моҳиятида Т.Муродникидан кам бўлмаган ижтимоий, миллий дард яширинлиги маълум бўлади. Шундагина биз асар қаҳрамони Н.нинг том маънода советлар тузumi ичида ўзлигини йўкотаёзган миллат вакили эканлигини теран англаймиз. Муҳими, Н.Эшонқул мана шу бир образ, кўпчизикли сюжет (ёки модернистик) воситасида совет даври ўзбек кишиси – унинг барча тоифа ва табақаларини қамраб олган типик образни тақдим этди³.

Л.Бўрихоннинг “Жазирамадаги одамлар” романи ҳам собиқ совет тузumi исканжасида ҳаёт кечирган ўзбек халқи турмуши, ундаги мураккабликлар, фожиаларни кўрсатишга қаратилган. Асар мазмуни А.Ориповнинг “Аёл” шеърисидаги мазмунга бадий антирезани намoён этади. Агар шеърда урушда ҳалок бўлган ёри учун умрини қурбон этган ўн тўққиз ёшли дилбар бир аёлнинг қарори, қатъияти, садокати мадҳ этилса, эри Афғон урушида нобуд бўлган Лолахон қисматини бошқачарoқ ракурсда бадий тасвирлаш роман бадий ғояси ҳисобланади. Аммо бу асарда аёлнинг нақадар нозик ва ҳимояга муҳтож яратик эканлиги, унинг устига оғир ижтимоий вазифаларни юклаш алал-оқибатда фожиага олиб келиши мумкинлиги ҳақида сўз боради. Муаллиф талқинича, аёлнинг бахт-саодати оила билан. Ижтимоий ҳаётнинг фаол жабҳаларига кўтарилган аёл ташқаридан қанчалик бахтли кўринмасин, қалби ўксик бўлади. У юкори минбарлардан туриб ҳам ўз жуфтини, ёрсиз ҳазон бўлган ёшлиги, ўтиб кетаётган гулдек умрини ўйлаб эзилади.

Совет даврининг мудҳиш мустамлакаси даврида ўзбек халқи бир эмас, икки жафоли урушни бошдан ўтказди. Дастлабкиси – Иккинчи жаҳон уруши, иккинчиси – Афғон уруши. Афғон урушида ҳам бу халқ кам жафо чекмади. Нордек ўғилларини қурбон берди, уларнинг айрилигига қуйик кўкси билан бардош берди. “Жазирамадаги одамлар”да ўзининг

³ Қаранг: Эшонқул Н. Гўрўғли. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018.

сўлим гўшасидан, киндик кони тўкилган тоғли диёридан кўчирилган аҳолининг чўлу биёбонда жон саклаш ва айниқса совет давлати елкасига юклаган пахта режасини уддалаш учун чеккан азоб-укубатлари хақида гап боради. Юзаки қараганда, бир кичик посёлкада бўлиб ўтгандек тасаввур берувчи роман воқеалари теран мазмунига кўра бутун ўзбек халқи турмушини рамзий ифодалайди. Ҳақиқатдан ҳам, бобою бобокалонлари анъанасига кўра сўлим боғларда, маънан *юксак бир муҳитда яшаб келаётган ўзбек халқи мустамлака сиёсати, кейинги советлар инқилоби натижасида ҳам маънавий, ҳам моддий нукта назардан советлар кашф этган чўлу биёбонга ташланди. Жазирама ҳаётга маҳкум қилинди. Бу шундай бир жазирама эдики, унда барча маънавий кадрларнинг бой берилиши эҳтимоли бор эди. Аёл, она кадрияти эса мислсиз хавф остида – жони узилди арафасида хилвираб турарди. Асардаги Лолахоннинг ўз қайниси, ўз қавмининг эркаги томонидан ўлдирилиши воқеаси шунчаки тасодиф бўлмай, кадрларини унутиб, “манкурт”га айланаёзган халқ муаммосини бадий талкин этади⁴. Мана шу жиҳатлари билан “Жазирамадаги одамлар” романи “умуман халқ тарихи янгича талкин этил”ган асарлар сирасидан жой эгаллайди.

Т.Рустамовнинг “Капалаклар ўйини” номли романи ҳам модернистик рамзлар орқали ўзбек халқи турмуш тарзининг умумий манзарасини бериши нукта назаридан шу умумий сирага қиради. Тўғри, асардаги умумий киноя руҳи, образларнинг модернлаштирилган портретлари ва характерлари, модернча услуб ўзгачароқ ракурсада намоен бўлиши масала моҳиятини мураккаблаштиради. Аммо асардаги рамзлар тўғри ечилса, муаллифнинг европа модернистик романини модификациялаш йўли билан миллий ижтимоий ҳаётга хос руҳий, маънавий, иқтисодий, сиёсий муаммоларни бадийлаштириб талкин этгани аниқ бўлади. Ёзувчи ўзи тасвирлаган маконни “Бақаховуз” деб атади: “Бақаховуз вақти билан соат роппа-роса ўн олтиро кирк тўртда тайёрагоҳ биқинидаги гавжум бекатга троллейбус пишиллаб келиб тўхтади. Тўхтади-ю, эшигини “шарк” эткизиб очиб, ҳаммадан бурун ташқарига зироат ва зирavorшунослик куллиётининг толиби Бадал Армонни итқитди”⁵.

Биринчи жумлалардаги киноя, рамзлар уйғунлиги, образлар метафориклиги асарнинг сўнгги жумласигача кизил ип бўлиб тизилиб боради. Ёзувчи Бақаховуз рамзи орқали совет тузумининг биқик, нафас олиб бўлмас даражада диққинафас муҳитига ишора қилади. Унингча бутун Ўзбекистон мана шу советлар ташкил этган “лойка ховуз” (А.Орипов)да яшашга маҳкум этилган. Асарда роман воқеалари содир бўладиган тарихий вақт очик тасвир этилмаган бўлса-да, ундаги баъзи ишоралардан 70-йилларнинг охири – 80-йилларнинг бошидаги совет даври руҳи сезилиб туради. Асар бош қахрамонининг исми ҳам рамзий маъно ташийди. Бадал Армон ғайрининсоний тузум бадалига миллий армонга айланган тоза хаво, эрк ва озодликни ифодалайди. Унинг бир издан чиқмай юрадиган техника воситаси – троллейбусда тасвирланиши ҳам яқранг совет турмушига репликани билдиради. Бадал Армон “зироат ва зирavorшунослик куллиётининг толиби” ҳисобланади. Бу эса миллий илм толиби – миллат келажакнинг майда-чуйда, ўткинчи мақсадларга

⁴ Б ў р и х о н Л. Жазирамадаги одамлар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2004.

⁵ Р у с т а м Т. Капалаклар ўйини. – Тошкент: Шарк, 2000, 3-бет.

банд қилиб қўйилганини билдиради. Асар сўнгида муаллиф Бадал Армон тилидан шундай жумлани беради: “Барибир бош олиб чиқиб кетаман”⁶. Бу жумла уйғоқ қалби миллатнинг бундай муҳитда яшай олмаслиги, мукаррар ҳолатда озодликка интилавериши, бир кун келиб эркака эга бўлишини бадий ифодалайди.

Хуллас, М.М.Дўстга келиб ўзбек романчилигида бадий модификациянинг тамомила қутилмаган ва оригинал шакли кўзга ташланади. Унинг “Лозор” романи бошқа анъанадаги романлардан сюжет, ривоя услуби, образлар олами, вокеликни полифоник талкин қилиши нуктаи назаридан туб фарқли томонларини намоён этди. Т.Мурод, Э.Аъзам, Н.Эшонкул, Л.Бўрихон, Т.Рустамов, У.Ҳамдам романларида эса бадий модификациянинг турли кўринишлари бўй кўрсатди.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ҳозирги ўзбек романларида модификациянинг ўзига хослиги М.М.Дўст, Т.Мурод, Н.Эшонкул, Л.Бўрихон, Т.Рустамов романлари мисолида таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье на примере анализа романов М.М.Дуста, Т.Мурода, Н.Эшонкула, Л.Бурихона, Т.Рустамова рассмотрена специфика модификации в современных узбекских романах.

RESUME. The article analyzes the peculiarities of modification in modern Uzbek novels on the example of novels by M.M. Dust, T. Murod, N. Eshokul, L. Burikhon, T. Rustamov.

Таянч сўз ва иборалар: бадий модификация, роман, полифоник талкин, сюжет, образлар олами.

Ключевые слова и выражения: поэтическая модификация, роман, полифоническое толкование, сюжет, система образов.

Key words and word expressions: artistic modification, novel, polyphonic interpretation, plot, world of images.

⁶ Ўша асар, 255-бет.

Гуландом ҚУРАМБОЕВА

“ҚИРҚ ҚИЗ” ЭПОСИ МИРТЕМИР ТАРЖИМАСИДА

Миртемирнинг таржимонлик фаолиятида машхур қорақалпоқ эпоси “Қирқ қиз” таржимасининг алоҳида ўрни бор. Лекин эпос таржимаси тўғрисида ҳозиргача ўзбек ёки қорақалпоқ таржимашунослигида қўламдорроқ, назарий ва амалий аҳамиятга эга тадқиқот яратилганича йўқ. Тўғри, ўтган асрнинг етмишинчи йилларида З.Салимованинг “Қирқ қиз” – ўзбекча оҳангларда”¹ номли тақриз характеридаги ихчам мақоласи босилди. Агар мақола эпос таржимаси билан ўзбек китобхонларини дастлабки таништириш мақсадида ёзилганини назарда тутсак, у атрофлича қиёсий таҳлилга асосланган тадқиқот макomini даъво қилмаса керак. Мавзуга қўл уришимиздан мақсад, Миртемирнинг қорақалпоқ адабиётидан қилган таржималари мундарижаси кенг ва хилма-хиллигини асослашдан иборат. Қолаверса, З.Салимова мақоласида Миртемир таржималаридан

¹ Таржима санъати (Мақолалар тўплами). 3-китоб. – Тошкент: Ф.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976, 244–254-бетлар.

кўра, Уйғун каламига тегишли таржималарга кўпроқ тўхтаган. Биз фақат Миртемир таржималари хусусида сўз юритамиз.

Ўтган асрнинг қиркинчи йилларида эпос қўлёзма нусхасида дастлаб Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига келиб тушган. У мухокамдан ўтказилиб, ўзбек тилига ўгириш вазифаси Миртемир билан Уйғунга топширилган. Бунда ҳар икки адибнинг, айниқса, Миртемирнинг қорақалпоқ адабиёти ва тилини яхши билиши ҳисобга олинган, аини пайтда, шоирларнинг истеъдоди ҳам назарда тутилган. Таржимонлар эпоснинг 1938–1944 йилларда Курбонбой жирова Тожибоевдан А.Бегимов, Ш.Хўжаниёзов, С.Мавленовлар ёзиб олган вариантини таржимага асос қилиб олганлар. Уйғун эпоснинг биринчи кўшиғидан ўн иккинчи кўшиғигача, Миртемир эса ўн иккинчи кўшиқдан йигирманчи кўшиқкача қисмини ўгиришган. Миртемир жўшқин илҳом билан таржимага киришади. “Достоннинг менга берилган қисмини ўқидиму, асарнинг мазмуни мени эритди, илҳом берди, – деб ёзди Миртемир кейинчалик хотираларида. – Шундан сўнг бош қисмини ҳам олиб ўқиб чиқдим. Гулолим ва Арслон образлари таниш образларга ўхшаб кетди. Таржима қилишга киришдим. Шеърят чизигидан, воқеа йўналишидан чиқиб кетган, жуда кўп такрорланадиган жойларини қискартиришга тўғри келди”².

Таржима ўзбек тилида икки марта (1948 ва 1956 йиллар) чоп этилган. “Қирк қиз” достони қорақалпоқ тилида биринчи марта 1949 йилда алоҳида китоб бўлиб босилган. “Қорақалпоқ фольклори” юз жилдигининг тўққизинчи жилдида “Қирк қиз” достони эълон қилинди (2009), ўзбекча таржимани (1956 йилги нашри) шу вариантга солиштирдик. Қиёслашда икки нусхада катта фарқ борлигини кўрмадик. Миртемир бош қахрамонлар билан боғлиқ сюжет чизиқлари таржимасига алоҳида ёндашган. Гулолим – эпоснинг бош қахрамони, қирк қизларнинг сардори. Жасур, мард қиз. Нафақат жанг майдонида, ўз шаънига иснод келтирадиган ҳар қандай ҳаракатга ҳам зарба бера оладиган, номусини химоя қилишга қодир қизлар тимсоли. Қалмоқ хони Суртайшо қарвонбошиларидан бири Гулолимга тегажўглик қилиб, гап отади:

*Эй перийзат, кейинине ерейин,
Ашығынман, Олла, зият қорейин.
Айдан аппақ бир суйдирсен бетиннен,
Айтқанына толық жаўап берейин.*

*Қартайсам-да, жаным отқа жапайын,
Қушақласып мойнына қол салайын,
Ашыўланбай тартсан мени қойнына,
Болган истин барин баян қылайын.*

Таржимада икки банд ҳам таъсирли ва ўқишли чиққан. Ўзбек тилининг имкониятлари қўл келгани, ҳар сўзнинг муқобилини топиб, ўрни-ўрнида ишлатгани таржимоннинг ютуғидир.

*Ҳа паризод, мен кетингдан юрайин,
Парилардан сени ортиқ қўрайин,
Бир ўптиргин ойдан ҳам оқ бетингдан,
Саволингга тўлиқ жаваб берайин.*

² Ҷша мақола, 244-бет

*Қартайсам-да, қуйиб ёринг бўлайин,
Кучоқлайин, бўйнингга қўл солайин,
Аччиқланмай, тортсанг мени қўйнингга,
Қўрганларим барин баён қилайин.*

Банднинг таржима вариантида катта ўзгариш йўқ. Биринчи банддаги “Ашығынман, Олла, зият корейин” мисранинг таржимада “Парилардан сени ортиқ кўрайин” мазмунида сайқалланиб берилгани биринчи мисрага уйғунлашиб кетади. Таржимон баъзи каторларни сўзма-сўз ағдаргандек кўринса-да, поэтик “ишлов” бергани сезилади. Карвонбошининг Гулойимга “тегажоглиги” асл нусхада тўққиз банд. Таржимада тўла сақланган. Сабаби, бу эпизодда Гулойимнинг маънавий-ахлокий киффаси, покизалиги ёркинрок гавдалантирилган. Достонда Гулойимнинг карвонбошига жавоби йўқ. Қизнинг муносабати, душманига қарши ҳаракати баҳши тилидан берилади. Бу тасвирнинг руҳида ҳам драматик оҳанг бор. Карвонбошининг андишасизларча айтган гапидан сўнг Гулойим дарғазаб бўлиб, рақибни устига от солиб, шафқатсиз ўч олади:

*Сол ўақлары Гулайым,
Жаўған қардай барады,
Ашыўы келип арланды.
Мартлик исти баслады.
Сойлеп турған қариўанбасын,
Жағасынан услады,
Жанағы айтқан созы ушын
Қариўанбасын коселтип,
Қарқаратып шалады...*

Ҳаяжонли лавҳанинг ўзбекча таржимаси билан танишган китобхон айнан шундай реал манзарани кўра олади, ҳолатнинг драматик пафосини ҳис қилади. Мисралардаги интонацияни, юксак ахлоқ билан маънавий тубанлик курашининг фольклордаги аксини Миртемир яхши ўзбекчалаштирган:

*Ўша фурсат Гулойим,
Ботирлигин бошлади,
Ўйлаб турмай ўшал дам
Чол ёқасин ушлади.
Даст кўтариб бошига,
Айлантириб неча бор,
Қора ерга уради,
Устидан от суради,
Карвонбоши гарқираб,
Дам ўтмай жон беради...*

Миртемир “Қирк қиз”нинг такрорий жойларини қисқартириб таржима қилганини айтган эди. Келтирилган мисолнинг асл нусхасида ҳам анча-мунча такрорий мисралар бор эди. Таржимон уларни ихчамлаштирган. Мазмунан уйғун каторларни саралаб, образларнинг ҳаракат дастурига мосларини танлаб ўгирган. Шунинг учун ўзбекча таржима яхши чиққан, ўзаро боғланмайдиган мисра йўқ. Бу усул таржимада яхши самара берган.

Арслон ҳам эпоснинг етакчи қаҳрамонларидан бири. Бу образ билан боғлиқ воқеалар таржимасида ҳам Миртемир шу усулни қўллаган. Кўпроқ Арслоннинг мардлиги, жасорати, Гулойим билан муносабатларидаги ҳаяжонли лаҳзалар, умумий душманга қарши курашдаги баҳодирлиги, дўстлик ғоялари қуйланган лавҳалар меъёрида

таржима қилинган. Арслоннинг Гулойим билан илк маротаба танишуви, савол-жавоблари борасида дostonнинг ўн бешинчи кўшиғида ҳикоя қилинади. Арслон Гулойимга муружаат қилапти:

– Ҳа, Гулайым, Гулайым,
Тусимде корип жузинди,
Саркошқа келдим еки рет,
Излей-излей озинди
Корисейик канекей,
Қолынды бер Гулайым.

Таржимаси:

– *Эй Гулойим, Гулойим,
Тушида кўрдим юзингни,
Кўп бор келдим элингга,
Кўрайин деб ўзингни
Кўришайлик, қани кел,
Қўлингни бер, Гулойим...*

Асл нусхадаги Саркопнинг таржимада “элингга келдим” маъносига ўзгартирилгани хато эмас. Китобхон Саркоп Гулойимнинг эли эканини билади. Таржимада каторларнинг мутаносиблиги ва оҳангдошлигини таъминлаш учун шундай йўл тутилган.

Эпосдаги образли ифодалар, ўқувчига эстетик завқ бағишлайдиган иборалар, воксани, ҳолатни жонлантириш учун қўлланилган тасвирий воситалар таржималари ҳам ўқувчини қониқтиришига ишонамиз. Чунончи: “Тутдай бўлиб тўкилган”, “Юрак чоки сўкилган”, “Оқ теракдай қулайди”, “Чигирткадай босарди” ёки “Бўри теккан подадай”, “Тол чивикдай буралибди белингиз”, “Булутлардай қуюлиб, Ёққан қордай уйрилиб”, “Ўлат теккан мол янглиз”, “Юлдузлардай оқиб кетди”, “Қизил гулдай сўлармиз” ва ҳоказо. Ҳар бири шароитни, ҳолатни, образларнинг муайян вазиятдаги кайфиятини, муҳими, асарнинг таъсирчанлигини кучайтиришга хизмат қилади. Миртемир таржимада асл нусханинг бадий хусусиятларини унутмаган ҳолда, ибораларнинг ўзбек тилидаги муқобилларини қўлаб, ўрни-ўрнига қўйиб ўзбек ўқувчисига етказа олган. Мақол, матал, муболаға, ўхшатиш, сифатлаш, жонлантириш каби ифода воситалари эпоснинг асл нусхасида қанчалик таъсирли, жозибадор бўлса, асарни ўзбек тилида мутолаа қилган китобхон ҳам эстетик завқни, ҳаяжонни хис қилиши шубҳасиз.

Миртемирнинг “Қирқ киз”ни таржима қилишдаги яна бир ибратли тажрибаси бор. Маълумки, шоир мурабба усулида ёзилган шеърый асарларни муайян тилга усталик билан ўгиради. Шоирнинг бу соҳадаги маҳоратини Бердак шеърлари таржимасида кўрган эдик. “Қирқ киз”ни таржима қилишда ҳам шу усулни танлайди. Эпос ҳам шу бадий шаклда битилган. Миртемир услубига хос поэтик талқин, халқона самимийлик ва оддийлик, фикрлар ва туйғуларни рамазми, рангдор бўёқларда бериш “Қирқ киз” таржимасида янада ёрқинроқ намоён бўлди. Қуйидаги мисолда Миртемирнинг ҳам шоирлик, ҳам таржимонлик услубига хос бадий талқин мужассам бўлган:

*Саваш қилиб Гулойим,
Ботирлигин билдирди.
Қалмоқларни балиқдай
Найзаларга илдирди.*

Ёки:

Қиш келганда ёғар қор,

*Юрагимда ишқим бор,
Шукурларким, дунёда,
Бор экансан, сулув ёр.*

Бундай жозибадор, завқбахш мисраларни ўқиганда эпоснинг бадий баркамоллигига қойил қолиш билан бирга, шоир-таржимоннинг истеъдодига ҳам тан берасиз. Тўғриси, таржиманинг Миртемирдек ҳақиқий бадий сўз устаси каламидан чиққани – “Қирк киз”нинг “омади”.

Хар қандай яхши таржимада ҳам муайян камчиликлар бўлади. Гарчи юқорида Миртемирнинг эпоснинг баъзи жойларини ихчамлаштириб, қискартириб таржима қилиш тажрибасини қисман маъқуллаган бўлсак-да, умуман, асарнинг ярми таржимада ташлаб кетилганини оқлаш қийин. Эпоснинг умумий ҳажми йигирма минг мисра, таржимонлар унинг атиги ўн бир мингдан сал ортиқроқ мисрасини ўзбекчалаштиришган. Кўпгина ўринсиз қискартиришлар асар мазмунининг яхлитлигига, образларнинг характер мантиғини тўғри англашда қийинчилик туғдиради. Оқибатда баъзи воқеаларнинг келиб чиқиш сабаби номаълум, образларнинг ҳаракат майдонида мавҳумлик юзага келган. Гулойим, Арслон, Сарвиноз, Суртайшо, Нодиршоҳ, Оллаёр сингари образлар билан боғлиқ воқеалар таржимасида узилиш борлиги, композицион бутунлик заифлашгани сезилади.

РЕЗЮМЕ. Мақола Миртемир таржимасидаги “Қирк киз” эпосининг ютуқ ва камчиликлари таҳлилига бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена анализу достижений и недостатков перевода эпоса “Сорок девушек”, выполненного Миртемиром.

RESUME. The article is devoted to the analysis of the advantages and disadvantages of the epic “Kirk kiz” translated by Mirtemir.

Таянч сўз ва иборалар: эпос, аслият, таржима, таржимон, образ, банд, услуб, тасвир.

Ключевые слова и выражения: эпос, оригинал, перевод, переводчик, образ, строфа, стиль, изображение.

Key words and word expressions: epos, originality, translation, translator, image, line, style, description.

Т. ТОШБОЛТАЕВА

ФАЗЛИЙНИНГ ПАЙРАВ ШЕЪРЛАРИДА ЎЗИГА ХОСЛИК

Пайрав шеърлар ёзиш орқали сўз санъати намояндалари, аввало, бадий ижоднинг энг яхши анъаналарини турли йўсинда давом эттирганлар, шу билан бирга, ўз таъб ганжиналарининг янги кирраларини намоён этиш имконига эга бўлганлар. Тўғри, барча пайрав шеърларни ҳам бадий ижоднинг ёрқин намунаси деб бўлмайди. Аммо ҳақиқий истеъдод соҳиблари пайрав шеърлар орқали ҳам янги гап айтишга, бадий-эстетик таъсирчанликни оширишга муваффақ бўлганлар.

Қўкон адабий муҳитининг атоқли намояндаларидан бири, маликуш-шуаро Фазлий “Мажмуаи шоирон” асарида ўзининг ҳам бир қатор шеърларини келтирган. Келтирилган ғазаллар, асосан, ошқона руҳда бўлиб, уларда мажозий ишқ, яъни ошқ ва маъшуканинг ўзаро муносабатлари акс этган. Мазкур ғазалларнинг аксарияти пайрав шаклида бўлгани учун ҳам Фазлийнинг имкониятлари бир қадар чекланганлиги

табий. Куйида келтирилган ғазал ҳам фикримизни тўла далиллайди. Ғазалнинг матласи куйидагича:

*Эй гувори мақдаминг, жон дийдасига тўтиё,
Тонг эмас топса кўнгул ойинаси андин жило!*

Байтдан англашилишича, лирик қахрамон бўлган ошиқ маъшукага мурожаат этар экан, унинг кадамларидан кўтарилган чанг-ғуборларни жоннинг кўзига тўтиё деб билади. Агар жон ундан жудо бўлса, дунё кўзига қоронғи бўлади. Матладаги “жон дийдаси” ҳамда “кўнгул ойинаси” ифодалари айнан бир маънога ишора қилиб, ошиқнинг ҳолатини тўла-тўқис намоён этади.

Мақтадан олдинги байтни шохбайт деб аташ мумкин. Айни пайтда, мазкур байт Фазлийнинг орифона қарашларига ҳам мувофиқ тушади. Чунки байтнинг тоқ мисрасида ирсоли масал санъатидан фойдаланилиб, жуфт мисрада халқона қарашларнинг белгилари кўзга ташланади. Шоир демокчики, муҳаббат бир устухон эмаски, уни мўмиё билан тўғрилаш (даволаш) мумкин бўлса. Шунинг учун кўнгил риштасини ҳеч қачон узмаслик даркор:

*Синса кўнгул риштаси тadbир билан бўлмас бутун,
Устухон эрмаски, они рост қилмас мўмиё.*

Мақтада Фазлий мумтоз адабиётдаги фахрия усулига мурожаат қилади. Шу билан бирга, ўзи татаббу қилган “кириш” ғазал ва унинг муаллифига таҳсинлари ҳам шу байтда кўзга ташланади:

*То абад бўлгай жаҳон мулкида, Фазлий, жовидон,
Хисрави соҳибқирон Султон Умар кишваркушо.*

Фазлийнинг “тароғ” радибли шеъри ҳам Амирий ғазалига татаббу ҳисобланади. Бу радифда Хижлат, Хотиф каби забардаст шоирлар ҳам пайрав ғазаллар битганлар. Фазлийнинг ташхис санъатига асосланган мазкур ғазали бошқа назирагўй шоирлар ғазалларидан анчайин мукаммаллиги билан эътиборни тортади. Ғазал 9 байт бўлиб, унда шона ва машшота (пардозчи) муносабатлари намоён бўлгандек таассурот юзага келади. Чунки ошиқ васлу дийдорига зор бўлган маъшуқасига тароғнинг ошно эканига ҳавас қилади. Шу сабабдан бўлса керак, айрим ўринларда тароғни мадҳ этса, бошқа ўринда унга ҳасади ҳам сезилиб туради. Бу ҳолат, айниқса, матлада кўзга ташланади. Ошиқ тароғнинг тишларини жигар томирларига киёслаб, хароб бўлди, дер экан, бундан шу тароғни ўзининг ҳолатига ўхшатаётгандек таассурот уйғонади.

*Магарки, топмади ул зулфидин фароғ тароғ,
Харобдур жигари решу бедумоғ тароғ* (303).

Кейинги байтда эса, яна шу мавзунинг давом эттириб, ўзини тасвирлашга эришади. Негаки, ошиқ тароғ тимсолида айни ўзини кўради:

*Чаманни гўшасида тарбият қилур шамшиод,
Сочингни сунбулига айламакка боғ тароғ.*

Амирийда “Лаб уюр такаллумга, зулфни паришон қил, Қанд кимматин синдур, анбар нархин арзон қил” матласи билан бошланувчи ғазал бор. Аслида Амирий бу ғазални яратишда мавлоно Лутфийнинг шу радибли шеъридан илҳомланган. Шох-шоирнинг бу ғазалига ҳам бир қатор шоирлар пайрав битганлар (1927 йилда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳам шу ғазал шакли, вазни, кофияси ва радифдан фойдаланиб, “Ўзбек хотин-қизларига” деб номланган ғазал битгани маълум. – Т.Т.). Биринчи

¹ Фазлий. Мажмуан шоирон. Тошбосма, 175-бет. Кейинги мисоллар ҳам шу қўлёзмадан олинб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

галда, Амирий ғазали жуда гўзал ва унга бошқа шоирлар катори Фазлий томонидан пайрав килинган ғазал ҳам гоят муваффақиятли чиккан. Чунки Фазлий радифларни саклаган, кофияларнинг мукайяд бўлишини таъминлаган. Матладаги таносиблар – “гулқоз”, “боғ” маъшуқа зулфини таърифлашда бир восита бўлиб хизмат қилган. Агар шулар бўлмаганида, иккинчи мисрадаги “лола” ҳамда “сунбул” тимсоллари бир қадар хиралашиб колар эди. Ташхисдан фойдаланиш оркали Фазлий бу тимсолларнинг ҳам таъсирчан чиқишини таъмин эта олган:

*Гул юзингда зулфингни боғ аро намоён қил,
Лола бирла сунбулни доғ этиб, паришон қил.*

Иккинчи байтда яна яширин ташбех қўлланган. Шоир параллелизм усулидан фойдаланган ҳолда кизил қабоси ёқаларидаги тугмаларни ечиб ташлаши оркали маъшуканинг гўзаллигига урғу берса, иккинчи мисрадаги тамсил оркали шу тасвири янада кучайтиради:

*Лолагун қабо жайбин тугмасин очиб гоҳи,
Гул яқосин чок эт, гунча бағрини қон қил.*

Шеърнинг кейинги байтларидаги тамсиллар ҳам олдингиларига деярли ўхшаш. Лекин макта ғазал муаллифининг таржимаи холи билан боғланиб кетадики, натижада ҳасби ҳолликнинг нозик кирралари намоён бўлади. Айрим тадқиқотчилар ғазалнинг макта байтини ҳисобга олиб, бу ғазални Фазлий саройга келган дастлабки кунларида ёзган бўлса керак, деган фикрни билдирадилар. Бу фикр ҳозирча муайян асосга эга эмас. Кузатишлар шуни кўрсатадики, Фазлийнинг пайрав ғазалларида, бошқа шоирларда бўлгани каби, кўпроқ Амирийга бўлган эхтиромли муносабати баён килинган. Шу сабабли мазкур ғазалдаги мактани ҳам ана шу маънода англаш мақсадга мувофиқдир:

*Фазлиё, Умар Султон дарғаҳига йўл топсанг,
Кўзларингга туфроғин сурмаи Сулаймон қил.*

Фазлийнинг яна бир татаббуси – “ўйнамоқ” радифли ғазалдаги кофияларнинг барчаси мукайяд бўлиб, у рамали мусаммани максур вазнида битилган. Чунки Амирийнинг ғазали ана шу радиф ва мукайяд кофияга эга бўлиб, айни вазнда. Ғазал 9 байтдан иборат. “Ўйнамоқ” сўзининг радифга чикарилгани асарнинг ҳақиқатан ҳам ўйноки рух касб этишига сабаб бўлган. Биргина матланинг ўзидаёқ ошиқ ва маъшуқа ўртасидаги нозик ва нафис муносабатларни англаш мумкин:

*Гул чоғи хушдур қилиб сайри гулистон ўйнамоқ,
Ёр ила гулшанда сармасту хиромон ўйнамоқ (316).*

Мақтадан олдинги байт эса, шохбайт тарзида кўзга ташланади:

*Ишиқ осондур вале жон ўйнамоқ душвор эрур,
Булҳавас ҳам ўйнар эрди бўлса осон ўйнамоқ.*

Ишқнинг кўнгилдан жой олиши осон, аммо ошиқлик изтироблари оғирдир. Шунинг учун ҳам ҳар қандай булҳавас (енгилтак, сохта ошиқ)нинг бу йўлда жон ўйнамоқлиги душвордир, дея хулоса чикаради лирик қаҳрамон.

Макта мазмун ҳамда шакл жиҳатидан ана шу шохбайтдан қолишмайди:

*Ўйнағил, Фазлий, вафо нардин қуруб жон нақдини,
Гар тилар бўлса сенинг-ла таъби султон ўйнамоқ.*

Мақтанинг ўзиёқ шеърнинг назира-пайрав эканлигини таъкидламоқда. Шу билан бирга, Фазлийнинг лирик қаҳрамони султон (Амирий) мадҳини образли ифодалар экан, унинг таъби билан беллашмоқ учун вафо нардинга жон нақдини тикмоқ лозимлигини уқтирмоқда.

Хулоса килиб айтганда, Фазлийнинг пайрав шеърлари гарчи муайян анъаналар доирасида яратилган бўлса-да, уларда муаллифнинг таъби назми нечоғлиқ баланд эканлиги намоён бўлади. Шоирнинг дунёқараши, услубига хос жиҳатлар бўриб туради, ижтимоий муносабатлар, ҳасби ҳол хусусиятлар ҳам акс этиб туради.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қўқон адабий муҳитининг атоқли вакилларида бири Фазлийнинг пайрав шеърлари, улардаги анъанавий хусусиятлар, ўзига хос жиҳатлар ҳамда муаллиф маҳорати ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В данной статье речь идет о тематических стихах одного из выдающихся представителей кокандской литературной среды Фазли, а также о традиционных и индивидуальных свойствах таких стихов и мастерстве поэта.

RESUME. The article deals with poetry poems by Fazli, one of the most prominent representatives of the literary environment in Kokand, their traditional features, peculiarities and mastery.

Таърич сўз ва иборалар: ғазал, пайрав, татаббу, анъана, издошлик, ўзига хослик, маҳорат.

Ключевые слова и выражения: газель, тематическая последовательность, татаббу, традиция, приверженность, специфика, мастерство.

Key words and word expressions: ghazal, payrav, tatabbu, tradition, follow-up, originality, skill.

Ўқтам БЕГИМОВ

МАТЁҚУБ ҚЎШЖОНОВ ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ ТАЛҚИНИДА

Хозирги ўзбек адабиётшунослигида ХХ асрнинг иккинчи ярми ва истиклол даври бошларида яшаб ижод этган олимларнинг илмий-ижодий меросини миллий эстетик тафаккур ҳамда дунё адабиётшунослиги мезонлари асосида ўрганишга кизиқиш кучайиб бормоқда. Бу ҳол улар яратган тадқиқотларнинг давр илмий тафаккуридаги ўрни, юксак аҳамияти ва бетакрор хусусиятлари билан изоҳланади. “Бизга тақдир икки буюк танқидчи – Озод Шарафиддинов ва Матёқуб Қўшжоновни насиб этди. Уларнинг ҳар иккови ҳам ижодни жасорат билан бошлаб, ўзига хос равишда жасорат билан тугатдилар. Агар жаҳон адабий танқидчилиги антологияси чоп этилса, уларнинг ҳар иккови ижодидан ҳам намуналар киритилса, ҳар томонлама адолатли иш бўлур эди”¹. Яна шу нарса борки, бу икки мунаққид ўртасида умрлик дўстлик риштаси мавжуд бўлиб, бу ришта орқали, умуман, адабиётнинг замон билан ҳамнафас вакиллари сифатида улар хамиша бир-бирининг ижодини кузатиб бордилар. Хусусан, О.Шарафиддинов ўзининг “Гўзаллик излаб” номли китобидаги “Мунаққид сўзининг салмоғи” номли мақоласини ана шу кузатишлари натижаси ўлароқ ёзди. Унда олим М.Қўшжоновнинг учта китоби – “Ҳаёт ва қаҳрамон” (1979), “Ижод масъулияти” (1981) ҳамда “Шедрость таланта” (“Истеъдод саховати”) китоблари ҳақида фикр юритар экан, албатта, китобларнинг муаллифи – М.Қўшжонов илмий ижодига хос бўлган муҳим фазилатлар ҳақида ҳам тўхталиб ўтади ҳамда уларни қуйидагиларда кўради:

¹ Назаров Б., Расулов А., Аҳмедова Ш., Қаҳрамонов К. Ўзбек адабий танқиди тарихи. – Тошкент: Тафаккур каноти, 2012, 176-бет.

1) *адабиётга, бадий асарга, ёзувчига янгича ёндашиш*; Бу сифатлар нимада кўринади? Гоявий тахлилни бадий тахлил билан чамбарчас боғлаб текширишда, яъни муайян ғояни образлар воситасида ўқувчига етказиб бериш санъатини – маҳоратини очиб беришда. Зеро, бу олим поэтик мезон деб билган энг асосий омиллардан бири айнан ижодкорнинг маҳорати масаласи эди. “М.Кўшжонов тадқиқотчилик дастхатининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у адабий асар тўқимаси ичига моҳирлик билан кира олади, ёзувчи маҳоратининг кучли томонларини аниқ пайкайди, унинг камчиликларини бирма-бир кўрсатиб беради, айни вақтда ана шу камчиликларни бартараф этиш йўллари ҳақида хайрихоҳлик билан ўртоқлашади”².

Олим ёзган кўпчилик китобларнинг сарлавҳаларига бир эътибор қилинг: “Ойбек романларида характерларни тасвирлаш маҳорати”, “Хаёт ва маҳорат”, “Хаёт, характерлар ва маҳорат” (рус тилида), “Ойбек маҳорати”, “Маҳорат сирлари” (У.Норматов билан ҳаммуаллифликда), “Абдулла Қаҳҳор маҳорати”... Англаймизки, М.Кўшжоновга адабий жамоатчилик томонидан “маҳоратшунос олим” деган ном бежизга берилмаган.

2) *олимдаги фикрий теранлик*; О.Шарафиддинов ёзади: “Мунаққид муайян асарни тахлил қилар экан, ҳатто асардаги бирор қаҳрамон ёхуд персонаж тўғрисида сўзлар экан, китобхонга сездирмай уни жузвий масалалардан умумий масалаларга етаклайди, энг муҳим назарий муаммолар ҳақида ўйлашга ундайди...”³ Дарҳақиқат, М.Кўшжоновнинг фикрлаш тарзи хусусийликдан умумийлик томон боради, шунга кўра олимнинг синтез қилиш маҳорати жуда кучли экани кузатилади. Исталган бир мақоласи кузатилса, бу фикрнинг тўғри эканига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Дейлик, Абдулла Қодирий ҳақида мақола ёзадими, унинг хикоялари, ҳажвий асарлари, романларини тизимли ўрганайди. Ойбекнинг шеърлятидаги лириклик аста-секин эпик кўлам касб эта бориб, илмий мулоҳаза ўзани секин поэмаларига кўчади. Кейин – “Қутлуг кон”, “Навоий” каби романлари тахлил қилинади. Умуман олиб қараганда, олим бирор ижодкор ҳақида ёзиш жараёнида уни тўлиқ ўрганмасдан у ҳақида шунчаки фикр билдирмайди. Асосан ўша ижодкорнинг ижодий эволюциясини тўлиқ ёритиш йўлидан боради. Масалан, “Айний бадийатининг эволюцияси” номли китобида ҳам худди шу хил тахлил усулини кўриш мумкин. Кези келганда фикр қаратилган ижодкорнинг асари тахлилида нафақат унинг ҳар хил даврда ёзилган адабий асарларига, балки бошқа ижодкорларга ҳам қиёсан мурожаат қилади. Жумладан, Садриддин Айний ҳақида мулоҳаза юритар экан, унинг шеърлятини Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, насрини Абдулла Қодирий каби ижодкорлар фониди талкин этади. Бу эса деярли бир даврда ижод қила бошлаган бу ижодкорлардаги ижодий индивидуаллик ҳамда ўхшаш кирраларни, умуман, поэтик маҳорати ва адабий услубини белгилашда муҳим аҳамият касб этади. Олим яна баҳс-мунозараларда эркин фикрлашга ҳаракат қилади. Ўз фикрларини фақат ўзбек адабиёти мисолида эмас, балки қардош халқлар адабиёти, рус зиёлилари асарларидан олинган мисоллар

² Ғафуров И., Исмоилов А. Дил кўзгусидаги кифё. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982, 119-бет.

³ Шарафиддинов О. Ғўзаллик излаб: Адабий-танқидий мақолалар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985, 216–218-бетлар.

билан ҳам берадики, бу киёсий-типологик таҳлилинг ўзига хос намуналари саналади.

О.Шарафиддинов М.Кўшжонов фикрий теранлигининг манбалари ҳақида фикр билдириб: “Буларнинг бири билимнинг чуқурлиги, адабиётшунослик илмининг ҳамма ютуқларидан бохабарлик, иккинчиси эса ҳаётий тажрибанинг зўрлиги”, – дея таъкидлайди. Дарҳақиқат, М.Кўшжонов адабий танқиднинг барча ўрганиш манбаларини: бадиий асар, алоҳида ёзувчи ижоди ҳамда замонавий адабий жараёни муфассал билган.

3) адабиётга бўлган чексиз муҳаббат, ёзувчи шахсиятига ҳурмат; О.Шарафиддинов айнан мана шу омил мунаққиднинг ижод ва ижодкор ҳақида – миллат тафаккурини бойитган сўз санъати, санъаткорлари хусусида муҳаббат билан ёзишга ҳамда бунини ўз эътиқоди деб билишга сабаб бўлганлиги тўғрисида ёзади. Булар эса, ўз навбатида, адабиётга бўлган муносабат – ижодни тушуниш, ундан завқланиш, англаш, севиш; ижодкорни ҳурмат қилиш билан боғлиқ жараён. Матёқуб Кўшжонов айнан ана шундай мунаққид бўлгани учун ҳам адабиёт ҳақида завқланиб ёзди, ижодкорларни улуғлади, қалбдаги шу орқали туйган гўзалликни бошқаларга ҳам юқтирди.

Шу ўринда айтиш лозимки, М.Кўшжонов университетдаги фаолияти давомида адабиёт тўғрагини бошқарган. Унда ўқиган талабалар бу тўғрақ орқали ўзларининг кичик ижодий аудиториясини кенгайтириб бордилар ҳамда улар орасида бугун севиб ўқиладиган, адабиёт соҳасида алоҳида фигура сифатида шаклланган шоир ва ёзувчилар ҳам борки, албатта, бу Кўшжонов домланинг жонкуярлигидан далолат беради.

4) мунаққид таҳлил объекти қилиб олган ижодкорларнинг кенглиги; М.Кўшжоновнинг бир умр диккат марказида бўлиб келган ижодкорлар бор. Булар, шубҳасиз, Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор. Чунки айнан ана шу ижодкорларнинг ижодий маҳорати олим илмий-эстетик тафаккурининг шаклланиши ва бойишида муҳим босқич бўлди. Мана шу шаклланган назария орқали мунаққид ўз таҳлил бўлами орбитасида бошқа ижодкорларнинг ҳам бўлишини таъминлади – Гулханий, Аваз Ўтар, Садриддин Айний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Шомил Алядин, Йўлдош Шамшаров, Қуддус Муҳаммадий, Қудрат Ҳикмат, Ҳабиб Пўлат, Раҳим Бекниёз, Одил Ёқубов, Пиримкул Қодиоров, Иброҳим Юсупов, Тўлепберген Қайипбергенов, Шукур Холмирзаев, Ўлмас Умарбеков, Эркин Воҳидов, Ошиқ Эркин, Қурбон Муҳаммадризо, Абдулла Орипов, Ўткир Ҳошимов, Омон Мухтор, Муҳаммад Али ... Демак, бу мунаққид машхурларнинг номи билан ўз номини ҳам машхур қилиш илинжидан йироқ, чин адабий танқидчи учун зарур барча фазилатларга эга шахс эканидан далолатдир.

5) олимдаги талабчанлик ва принципиаллик; О.Шарафиддинов олимнинг келажаги порлоқ ёшларни қўллаб-қувватлаш борасидаги жонкуярлиги, илик муносабати, шу билан бирга, ўрни келганда ижод позициясидан четга чиқиш ҳолларида мунаққиддаги кескин танқидий муносабатни ҳам тилга олиб ўтадики, бу ҳам танқидчи учун керак бўлган муҳим фазилатлардандир. Мунаққиднинг кескин танқидий руҳда ёзилган И.Раҳимнинг “Одам қандай тобланди?” ҳамда Сайёрнинг “Хулқар” романлари борасида ёзган “Давр талаби ва ижод масъулияти”, “Ҳаёт бошқа, ҳаёл бошқа” номли мақолалари адабий ҳаётда катта воқеа бўлиб, ижод жараёнига ижобий таъсир ўтказгани ҳам ҳақиқат. О.Шарафиддиновнинг “Адабиётдаги силлиқлик қанча хатарли бўлса, танқиддаги силлиқлик, юз-хотирчилик, нообъективлик ҳам шунчалик

зарарлидир”, деган хулосаси олимдаги мана шу фазилатдан келиб чиққан бўлса ажабмас. Чунки М.Қўшжонов фақат ижод майдонига энди кириб келаётган ёшларни эмас, ўрни келганда буюк ёзувчиларни ҳам адабий танқидчилик мезонлари асосида тарозига тортган.

О.Шарафиддиновнинг “Мунаққид сўзининг салмоғи” мақоласидан маълум бўладики, М.Қўшжоновга хос бўлган индивидуал хусусиятлар олимнинг ўзбек адабиётшунослиги – адабиёт назарияси, адабий танқидчилигида тутган ўрнини маълум маънода белгилаб бера олади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада адабиётшунос Матёқуб Қўшжоновга хос бўлган умумий ва индивидуал хусусиятлар мунаққид Озод Шарафиддиновнинг у ҳақдаги қайдларига асосланган ҳолда очиқ беришга ҳаракат қилинган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье на материале заметок литературного критика Азада Шарафуддинова о Матякубе Кущанове рассмотрены общие и индивидуальные черты известного литературоведа.

RESUME. This article highlights general and individual features, which are peculiar to literary critic Matyokub Kushjanov, based on critic Ozod Sharafiddinov's notes regarding him.

Таянч сўз ва иборалар: мунаққид, адабиёт назарияси, адабий танқид, адабий-танқидий мақола, умумийлик ва хусусийлик.

Ключевые слова и выражения: литературный критик, теория литературы, литературная критика, литературно-критическая статья, общность и индивидуальность.

Key words and word expressions: critic, theory of literature, literary criticism, literary-critical article, generality and privateness.

Каромиддин ЖОМАҲМАТОВ

ШАҲДИЙ ВА УНИНГ ДЕВОНИ ҲАҚИДА

ЗуллISONАЙН шоир ҲОЖИ МУҲАММАД ШАҲДИЙ 1789 йили Тожикистон Республикаси Хўжанд вилояти Истарафшан кишлоғида хунарманд оиласида дунёга келган. Бошланғич таълимини отасидан олиб, кейин Қўқғумбаз мадрасасида таҳсилини давом эттирган. Шаҳдий 1842 йили вафот этган. У яшаган давр манғитлар сулоласи ҳукмронлигига тўғри келади. Шоирдан девон мерос қолган бўлиб, 987 ғазал, 38 мухаммас, 1 сокийномадан иборат ва жами 18629 мисрани ташкил этади. Ирфоний ахлоқ, шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат, ижтимоий мухит, мавъиза ва комил инсон тарбияси шоир шеърлятида асосий мавқени эгаллаган. Адабиётшунос олим С.Султоновнинг таъкидлашича, Шаҳдий девонининг бизгача 30 нусхаси етиб келган. Улар Тожикистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида, Ўзбекистонда эса, Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ва Бухоро вилоятидаги Ибн Сино номи кутубхонада сақланмоқда.

Бизнинг қўлимиздаги девон эса шахсий қўлёзма бўлиб, жами 305 бетдан иборат. 1917 йили котиб Ақобирхожа ибни Мирхожа томонидан китобат қилинган. Девоннинг дастлабки саҳифалари йиртилиб йўқолганлиги сабабли шоирнинг ҳаёт ва фаолиятини ўрганишда бироз қийинчиликлар туғдирмоқда.

Шаҳдий девони асосан ғазал, сокийнома, қасида ва маснавийдан иборат бўлиб, у ўз шеърларида ташбех, муболага, тазод, ташхис, такрор, иғроқ, киноя каби санъатларни маҳорат билан қўллаган. Тил ва услуб жиҳатидан улар содда ва раван.

Кўлэзмада ғазал жанри асосий ўринни эгаллаган. Шоир ғазалларида Жалолиддин Румий, Ҳофиз Шерозий ва Мавлоно Лутфийлар ижодининг таъсири кузатилади. Жумладан, Лутфийнинг “жиги-жиги” радибли ғазали оҳангида Шаҳдий ёзади:

*Бурқаъ биғир, рух кушо, баҳри Худо, жиги-жиги,
Рўй ба ошиқон намо, баҳри Худо, жиги-жиги!*

Мазмуни: “Худо ҳақи, никобингни кўтару юзингни оч. жиги-жиги, Ошиқларга жамолингни кўрсат, жиги-жиги”.

Мумтоз ўзбек шоирлари таъсири Шаҳдий ижодининг ҳар бир ғазалида намоён бўлади. Фақат Шаҳдий асосан форс-тожик тилида ижод қилган бўлиб, унинг девонида бир нечта ўзбек тилидаги ғазаллар мавжуд. Унинг ўзбек тилидаги ғазаллари бевосита мавзу ва ғоя жиҳатидан илоҳий ишқ, муҳаббат, ахлоқи ҳамида кабиларга бағишланган. Аҳмад Яссавий, Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб, Сўфи Оллоёр каби шоирлар ижодидан бахраманд булиб, уларга ҳамоҳанг ғазаллар битган. Ғазалларининг баён тарзи содда бўлиб, кўпроқ муножот ва ваҳдат ул-вужуд назарияси асосий ўринни эгаллаган:

*Келибтур бир қўлинг Мажнуни дарғоҳ,
Тараҳҳум қил манга, ё Қодир Оллоҳ.
Жамолинга ажаб девонадурман,
Юзинг кўрдим сени, Алҳамдулллаҳ (284).*

Мазкур шеърдан аён бўладики, Шаҳдий шеърятида арабча сўзларни маҳорат билан ишлатиб, уларда сажъ санъати, мажоз, муболага, ташбех, истиора каби санъатлардан фойдаланган. Аммо унинг ижодида “зикр” истилоҳлари асосий ўринни эгаллайди. Чунки юкоридаги шеърда “Оллоҳни улуғлаш”, “ҳамд” “наът”, “Муножот”, “саловот”, “васф” муҳим роль ўйнайди.

Шаҳдий девонини ўрганиш жараёнида биз ўзбек тилида битилган 5 та ғазални учратдик. Шоирнинг ушбу ғазаллари тил ва услуб жиҳатдан содда ва оҳангдорлиги билан ажралиб туради. У ўз ғазалларида Оллоҳ таоло васлига етиш, Пайғамбар шафоати, Қуръони карим муҳаббати, илм маърифати ва ҳусни ахлоқни куйлаган. Шаҳдий ижодиётида сайри сулуқ, шариад, нақшбандия тариқати, ислом динининг беш арқонига амал қилиш, олимларни эъзозлаш, сўфийлар тариқатидан бориш ва комил инсон ахлоқига тарғиб қилинган:

*Ишлорим бари исён, зарра манга тоат йўқ,
На намозу на рўза, хайр йўқ, саховат йўқ,
Қилмадим Худоиймга бандалиг, эй дўстлар,
Кечалар ётиб ҳайвон, кундузи тиловат йўқ... (174).*

Маълумки, тасаввуф илмида солиқ биринчи ўринда тариқатга кириш учун тавба йўлини босиб ўтиши ҳамда қилган гуноҳларидан пушаймон бўлиб, кечалар авроди шарифга қойим бўлиши шартдир. Ҳамду наът, авлиёлар зикри, дарду ғам, маъшукнинг васлига етиш, ўзликни англаш, диний қадриятлар ва ирфон шоирнинг ҳар бир байтида зуҳур этади. У ўз ҳолати ҳақида дейди:

*Умринг ўтти, ёрни кўргонинг қани,
Ҳар саҳар нолаву афгонинг қани (294).*

¹ Ҳожи Муҳаммад Шаҳдий. Девон. Кўлэзма (шахсий кутубхонадан). 294–295-бетлар. Иктибослар айни кўлэзмадан олинди, саҳифаси қавс ичида кўрсатилди.

Ҳожи Муҳаммад Шаҳдӣ Қўқон адабий муҳити шоирларидан ҳисобланиб, ирфоний мавзуда қалам тебратиши билан замондошларидан ажралиб туради. Шоир ҳеч бир амир ва хон аъёнларини мадҳ қилмаган. Ҳар бир ғазали Худонинг муҳаббати билан безалган. Шаҳдӣ ўз девонида бир қанча пайғамбарлар – Одам (а.с.), Нух (а.с.), Иброҳим (а.с.), Исмоил (а.с.), Мусо (а.с.), Исо (а.с.), Муҳаммад (с.а.в) ва ҳулафои рошидиндан Абу Бакр Сиддиқ, Умари Форук, Усмони Зуннурин, Али Муртазо сўфийлардан Боязиди Бистомий, Мансури Ҳаллож, Зуннун Мисрий, тариқат пирларидан Ҳожа Абдулҳолик Ғиждувоний, Ҳожа Баҳоуддин Нақшбанд, Ҳожа Аҳрор Валий ва унинг силсилалари, мутасаввиф шоирлардан Шамс Табризий, Жалолиддин Румий, Ҳофиз Шерозий исмлари зикр қилинган бизга Шаҳдӣнинг мақомоти, ички олами ва сийратини билишда асосий манба ҳисобланади. Унинг форсча ва ўзбекча ғазаллари мавзуи бир-бири билан чамбарчас боғлиқ: гоҳ тарих, гоҳ ибрат, гоҳ ибодат, гоҳ тасаввуф мақомлари, гоҳ хавф, гоҳ ражо, гоҳ ҳаёт, гоҳ мамот ва муножот оҳанги кўзга ташланади. Шоир ўзини ишқ йўлида Мансури Ҳаллож ва девона Мажнундек билади. Намуна сифатида биз ўзбек тилида иншо қилинган бир ғазалидан мисол келтирамиз:

*Турфа нола айларман, кечалар қарорим йўқ,
Кунда зор йиғларман, тоза навбахорим йўқ.
Дашту ул биёбонга доимо мани Мажнун,
Ҳар тарафа термулибман, нетай, нигорим йўқ (174).*

Хулоса ўринида айтиш мумкинки, Шаҳдӣ мумтоз мутасаввиф шоирларининг давомчилари ҳисобланиб, уларнинг бой меросидан илҳомланиб, илоҳий ишқ мавзусида ғазаллар ёзган XVIII асрнинг охирилари ва XIX биринчи ярми намояндаси ҳисобланади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада муаллиф зуллисонан шоир Ҳожи Муҳаммад Шаҳдӣ таржимаи ҳолини ёритиб, унинг шахсий кутубхонасида сақланаётган девонининг таркибий тузилиши ҳақида маълумот беради.

РЕЗЮМЕ. В статье приведены сведения о биографии двуязычного поэта Ходжи Мухаммада Шаҳди, структурном строении дивана, хранящегося в его личной библиотеке.

RESUME. In the article, the author describes the biography of the great poet Haji Muhammad Shahdi and provides information about the structure of his office, which is kept in his personal library.

Таянч сўз ва иборалар: қўлёзма, девон, ғазал, қасида, соқийнома, маснавий, тил, услуб, зуллисонанлик, адабий таъсир.

Ключевые слова и выражения: рукопись, диван, газель, касыда, сақийнаме, месневи, язык, стиль, двуязычие, литературное влияние.

Key words and word expressions: manuscript, devon, ghazal, qasida, saqiynoma, masnavi, language, style, zullisonaynlik, literary influence.

Маърифат РАЖАБОВА

НАВОИЙ ФАРДЛАРИДА ФОЛЬКЛОР МОТИВЛАРИ

Маълумки, фардда ижодкорлар ахлокий-тарбиявий, фалсафий қарашларини ихчам ва сикик шаклда ифодалайдилар. Шу боис унда дидактик ва фалсафий руҳ устуворлик қилади. Мана шу шаклий, мазмуний-руҳий жиҳат уларни халқ мақолларига бирмунча яқин деб қарашга олиб келади. Лекин мақоллар кўпинча фикрни бир-бирига ё

ўхшатиш, ё такқосланган, ё бутунлай зид қўйилган ички манткий кутбларга бўлинган ҳолда (яхшилик ва ёмонликнинг ўзаро киёси аспектида қурилиши орқали) ифода этиши жиҳатдан ўзига хослик касб этади¹.

Қисқа бир шаклда катта бир ғояни ифодалаш, албатта, муаллифдан юксак иқтидорни талаб қилади. Шунинг учун фардларда халқнинг асрлар оша ҳаётий тажрибаларидан ўтиб, хикмат даражасига кўтарилган қисқа ва лўнда мақоллардан фойдаланиш тез-тез кўзга ташланади. Умуман, бадий асарларда халқ мақолларидан фойдаланиш *ирсоли масал* бадий санъатини юзага келтиради. Бу санъат фикрни ихчам ва лўнда, бадий жиҳатдан етук тасвирлаш баробарида, шеърда ифода этилаётган фикрнинг ўқувчи томонидан эътирозсиз қабул қилинишига ёрдамлашади. Бу жиҳатдан Алишер Навоий фардларини кузатадиган бўлсак, уларда халқ мақолларидан фойдаланишнинг қуйидаги усуллари кўзга ташланади.

1. Шеърый мисралар мазмунига мос мақолни айнан келтириш:

Юқар ёмонлиг ангаким, қирар ёмон эл аро,

*Кўмур аро илик урган қилур илкени қаро*².

“Қимки ёмонлар билан юрса, унга ҳам ёмонлик юкади. Қўмирга қўл урган кишининг қўли қора бўлади”.

Навоий фардда “ёмон эл”га яқинлашган кишиларни танқид қилар экан, фикр тасдиғи учун икки мисрада иккита халқ мақолини келтиради. Булар: “Ёмон билан юрганга ёмонлик юкади” ва “Қўмирга теккан қўлини қора қилади”. Мазкур мақоллар “Қозонга ёндашсанг – қароси юкар” халқ мақолининг вариантларидир. Иккита мақолни бир ўринда келтириш эса *ирсол ул-масалайн* деб аталади³.

Шоирнинг баъзи фардларида мақоллар байтнинг иккинчи мисрасида келтирилган. Биргина мисра эса шоирнинг фалсафий қарашларининг тезиси сифатида юзага келган. Албатта, бунда шоир ўз фикри билан мақолда илгари сурилаётган фикрни мувофиқлаштиришга ҳаракат қилади. Натижада унинг фикри сал бўлса-да, чегараланиб қолади. Шундай эса-да, Навоий фардларида ўз фикрини тасдиқлаш учун мақолларни жуда ўринли қўллаган.

Дунёву уқбо иккиси жамъ ўлмас, эй рафиқ,

Қимки икки кема учини тутса, бўлур ғариқ (540).

Фардда “Икки кеманинг бошини ушлаган ғарқ бўлади” мақоли келтирилган. Катта манфаат кўриш ниятида бир нечта ишнинг бошини тутиб, ҳар иккаласидан ҳам қуруқ қолган кишиларга қарата айтиладиган бу мақол юқоридаги фардда ҳам шу маъносини сақлаган. Кеманинг бир учи дунё бўлса, иккинчи учи – уқбо. Дунё – моддий дунё, уқбо – боқий дунё, охират. Бу ўринда улуғ шоир қарашларига тасаввуф фалсафаси нуқтаи назаридан ёндашсак, унинг муддаоси ойдинлашади. Шоир фалсафий қарашларида фақр мақоми улуғлангани, ҳақиқий фақр учун дунё ва уқбонинг қиммати йўқлиги, муҳими, Оллоҳ ризолигига эришиш ғояси муҳасамлангани англашилади.

¹ Мирзаев Т., Имомов К., Саримсоқов Б. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990, 91–99-бетлар.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 6-жилд. Фавойид ул-қиблар. – Тошкент: Фаъ, 1990, 540-бет. Шоир қаламига мансуб фардлар айни жилддан олинди, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

³ Ҳожирахмедов А. Мумтоз бадийят малохати. – Тошкент: Шарқ, 1999, 60-бет.

Куйидаги фардда “Бировнинг айбини айтма, айбингни айтгувчилар бор”, “Кўзни ўз айбингдан олма, ўзгалар айбига кўз солма” мақолларининг биринчи қисмигина алоҳида мисраларга жойлаштирилган:

Киши айбин юзига қилма изҳор,

Тааммул айла ўз айбингга зинҳор (541).

Диққат қилсак, биринчи мисрада мақолнинг “Бировнинг айбини айтма”, иккинчи мисрада “Кўзни ўз айбингдан олма” қисмларигина шоирнинг ғоявий нияти учун хизмат қилган. Натижада ўзаро синоним икки мақолнинг контаминациялашуви юз берган.

2. Мақолларнинг бадиий адабиётда акс этиши билан боғлиқ яна бир жиҳат уларда илгари сурилган ғояларни ижодий ўзлаштириш натижасида юзага келтирилган соф адабий ҳикматлардир. Фард шаклида яратилган бундай адабий ҳодисаларда мақол мазмуни мисралар маъзига сингдириб юборилган:

Қотиқ эл жисмидин анбарлар олмай нақд эмас восил –

Ки, тоғни пора-пора қилмайин лаъл ўлмади ҳосил (538).

Халқда “Токка чикмасанг, дўлона қайда, жондан кечмасанг, жонона қайда” деган мақол мавжуд. Мазкур мақолда инсон ўз мақсадига машаққатсиз эриша олмаслиги тарғиб қилинади. Фардда мақол айнан келтирилмаган, унинг мазмуни сақланган, холос. Халқ мақолидаги “Токка чикмасанг” қисми фардда “тоғни пора-пора қилмайин”, “дўлона қайда” қисми “лаъл ўлмади ҳосил” шаклида берилган. Демак, ушбу мақол Навоийнинг “Тоғни пора-пора қилмасанг, лаълга эга бўла олмайсанг” тарзидаги ҳикмати юзага келишига ғоявий асос бўлган. Мақол ва ҳикматда бир ғоя илгари сурилган. Бу ўринда иллюзия ҳодисасини кузатиш мумкин. Чунки “тоғ” сўзининг иштироки “Токка чикмасанг, дўлона қайда, жондан кечмасанг, жонона қайда” деган мақолнинг маъносини бера олмоқда.

Гофил ўлма, назардин итса аду,

Шамъ ўчурганда, ел кўринурму (540).

Халқда “Тузокни сен унутсанг ҳам, тузоқ сени унутмас”, “Олманинг кизиллигига инонма, душманининг дўстлигига”, “Оға-ининг бўлса ҳам, душманим йўқ дема” каби қатор мақоллар мавжудки, уларда душмандан хамиша хушёр бўлиш заруриги айtilган. Эътибор берсак, Навоий фардида ҳам шу ғоя тарғиб қилинган. Яъни “аду (душман) сенга кўринмай колса, ғафлатда колма”, деб таъкидланади. Иккинчи мисрада фикр тасдиғи учун “Шамни ўчирганда ел кўринмайди” тарзидаги ҳикмат тамсил қилиб келтирилган. Бу ҳикматни шоир ҳикматларининг гўзал намунаси сифатида қабул қилиш мумкин.

Навоий фардларини кузатсак, уларда нафақат мақол, балки халқ эртақларига хос тайёр эпик клише шаклидаги киритмалардан ҳам фойдаланилгани кузатилади:

Белу оғзидин, дедиларким, дегил афсонае,

Бошладим филҳолким: «Бир бор эди, бир йўқ эди» (549).

Биламизки, ўзбек халқ эртақлари, одатда, “Бир бор экан, бир йўқ экан” шаклидаги анъанавий зачин билан бошланади. Алишер Навоий халқ эртақларига хос мазкур унсурдан фардда маҳорат билан фойдаланиб, сўз ўйини қилган. Яъни: “Маъшука таърифидан афсона айт, дедилар. “Бир бор экан, бир йўқ экан” деб бошладим”, – дейди. Бу ўринда шоир халқ эртақларидаги “Бир бор экан, бир йўқ экан” типдаги киритмадан маъшуканинг гўзал кўринишини муболағали тасвирлаш учун сўз ўйини тарзида фойдаланиб, бетакрор образли талқинга эришган. Маъшуканинг оғзи ва бели шу қадар нозикки, уни кўрганлар “борми ё йўқми” деган шубҳага берилишини эртақларга хос киритма воситасида айта олган.

Таъкидлаш жоизки, у ёки бу мақол шоирнинг бадий фикрлаш тарзига эстетик таъсир кўрсатар экан, бу таъсир ижод соҳибининг тафаккурдан ахли башар учун фойдали “панд”ларнинг юзага келишига ҳам туртки бўлади. Худди шундай ҳолатни юқоридаги фардда ҳам кўришимиз мумкин.

Навоийнинг хикматомуз байтларини мутолаа қилган китобхон кўз ўнгига шоирнинг донишманд сиймоси гавдаланади. Агар мақолларда инсон тарбиясида одоб-ахлоққа доир фикрлар содда, мазмунан аниқ, шаклан мухтасар тарзда берилган бўлса, Алишер Навоий уларни образли, ёқимли ва таъсирчан қилиб, бадий ифодалашга интилган.

Хулоса қилиб айтсак, халқ оғзаки ижоди намуналари бағридаги ўлмас гоёлар Алишер Навоий ижоди учун сарчасма вазифасини ўтади. Шоир лирикаси халқ диди ва юрагига яқинлиги билан шуҳрат пайдо қилган барҳаёт шеърятдир.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Алишер Навоийнинг ўз фардларида халқ донолигининг намунаси бўлган мақолларни қўллашдаги бадий маҳорати ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье освещено поэтическое мастерство Алишера Навои в использовании в своих двустишиях образцов народного творчества – пословиц.

RESUME. The article describes Alisher Navoi's artistic ability to apply proverbs that are an example of folk wisdom in his own people.

Таянч сўзлар ва иборалар: халқ оғзаки ижоди, ёзма адабиёт, фард, мақол, хикмат, байт.

Ключевые слова и выражения: фольклор, письменная литература, двустишие, пословица, мудрость, байт.

Key words and word expressions: A. Navoi, “Favoid ul-kibar”, folklore, written literature, couplets, proverb, wisdom, distich.

Гулшан РАҲИМ

“ХОЛДОРХОН” ДОСТОНИ КОМПОЗИЦИСИ

“Холдорхон”¹ “Гўрўғли” туркумидаги дostonлардан хисобланиб, анча йирик ҳажмга эга (437 бет). Эргаш Жуманбулбул ўғли томонидан қуйлаб келинган бу дoston 1927 йилда Самарқандда ёзиб олинган. Унинг бош қисми Ҳоди Зариф томонидан, қолган қисмлари шоирнинг ўз қўли билан ёзилган.

Дoston “Холдорхон” деб номланса-да, Қрим подшоҳи Холдорхон асарда фақат асосий эпик воқеаларнинг сабабчиси ва “катализатор”и сифатида иштирок этган. Анъанага кўра, бош эпик қахрамон Гўрўғли бўлиб, у асосий фигура, асарнинг бошланишида ҳам, энг охирида ҳам унинг таърифу тавсифи берилди. Бу ерда, айтиш мумкинки, дostonнинг номланиши анъанавий, шартли, чунки айтиб ўтилгандек, Холдорхоннинг эпик воқеликдаги роли нисбатан чекланган.

¹ Холдорхон (Эргаш Жуманбулбул ўғли ижросида Ҳоди Зариф томонидан ёзиб олинган). – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.

Ушбу эпос тўғрисида В.М.Жирмунский, Ҳ.Зарипов каби олимлар фикр билдириб ўтган бўлсалар-да, у яхлит илмий тадқиқот доирасига тортилмади. Фақат айрим масалаларда дostonга мурожаат қилиниб ўтилган. Ш.Турдимов “Гўрўғли” туркуми дostonларидаги Аҳмад Сардор образи ҳақида тўхталганда “Холдорхон”даги Аҳмад Сардорни ҳам мавзу юзасидан тилга олиб ўтади². “Холдорхон” дostonининг айрим лексик хусусиятлари ҳақида тилшуносликка оид мақолалар ҳам вужудга келганини қайд этиш жоиз³.

Мазкур дoston назарий жиҳатдан романик деб ҳисобланса-да, бизнингча, уни қаҳрамонлик дostonлари сирасига киритиш мумкин. Дostonда жанг тасвирини ифодаловчи эпизодлар талайгина.

Дастлаб дostonнинг композицион қурилиши тўғрисида. Биз Е.С.Котлярнинг “Лианжа ва Нсонго ҳақида” (Ғарбий Африка, монго қабиласи) эпоси бўйича яратган сюжет схемасини⁴ “Холдорхон” дostonига нисбатан қўллаемиз. Дoston схемаси муайян мавзуларни ўз ичига олган куйидаги асосий **блоклардан** (Е.С.Котляр атамаси) иборат:

I. Анъанавий бошланма.

I.1. Қаҳрамон таърифи.

I.2. Қрим подшосининг тўй бошлаши ва тўйга Гўрўғли ҳамда яқинларининг таклиф этилиши.

I.3. Қримга борган Авазбекнинг тўйдан норози қайтиши.

II. Сюжет баёни.

II.1. Авазбекнинг кистовига кўра, Гўрўғли бошчилигидаги кўшиннинг Қримга ғазо – ор-номус учун урушга жўнаши.

II.2. Гўрўғлининг Аҳмад Сардорни Чамбил химояси учун йўлдан ортга қайтариши.

II.3.1. Аҳмад Сардорнинг Чамбилга хужум уюштириши, энгилиб кочган Оға Юнус тарафдорларини таъқиб қилиб бориб, қирғиз эли билан жангга киришиши.

II.3.2. Гўрўғлининг Холдорхон билан жанги ва ғалабаси.

II.3.3. Гўрўғлининг Холдорхонга Рум Қайсаридан ёрдам олиши учун имкон бериши.

II.4.1. Қирғиз Хидирали хузуридаги Оға Юнус парининг Ҳасан Чопсон мадади билан Аҳмад Сардорни энгиши.

II.4.2. Гўрўғлининг Қайсаршоҳни ўлдириб, Холдорхонни ҳал қилувчи жангда энгиши ва юртга қайтиши.

II.5.1. Ҳасан Кўлбарнинг даштда ухлаб қолиши ва Қайсар кўшинларининг уни боғлаб, Румга олиб кетишлари.

II.5.2. Юнус ва Мискол париларнинг Ҳасан Кўлбарнинг ўғли Самандар полвонга отаси ҳақида хабар юборишлари ва унинг ўз отасини қутқариши.

III. Яқун.

² Турдимов Ш. “Гўрўғли” дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари. – Тошкент: Фан, 2011; Шу м у а л л и ф. “Гўрўғли” туркумидаги Аҳмад Сардор образи хусусида // Халқ таълими. – Тошкент, 1998, 4-сон, 72–76-бетлар.

³ Эшматов А. “Холдорхон” дostonига хос баъзи лексик хусусиятлар // Тил ва адабиёт таълими, 2010, 9-сон, 43-бет.

⁴ Котляр Е.С. “Эпос миграций”: эпический цикл монго (Западная тропическая Африка) о Лианжа и Нсонго // Фольклор и этнография. – Л.: Наука, 1984. С. 111.

Ш.1. Така-Ёвмит элида ғолиб Гўрўглининг қайтиши муносабати билан катта тўй берилиши (Тўйда Аҳмад Сардорнинг кечирилиши).

Ш. 2. Гўрўглибекнинг таъриф тавсифи.

Келтирилган 13 та блокдан кўриниб турибдики, асосий эпик воқелик ичида бир эмас, бир неча воқеалар занжири мавжуд. Рус фольклоршуноси В.Я.Пропп ёзганидек, “Эпос ва эртакларда воқелик, асосан, қахрамоннинг уйдан чиқиб кетиши билан бошланади. Қахрамон йўли – эпоснинг ўқ чизиғидир. Бу композициянинг қадимий шакли”. Достонлар, кўпинча бош қахрамоннинг йўлга чиқиши ва (ғолиб бўлиб) қайтиши воқеаси (ёки йўлга чиқиб бирор юртни эгаллаши) билан тугаши мумкин. Яъни ягона сюжет чизиғи (ва баъзан ўзбек достонларида бўлганидек, шу асосий воқеликка боғлиқ яна бир-иккита кўшимча воқеа)нинг мавжудлиги. Бизнингча, бундай мураккаброк тузилган сюжетлар, умуман олганда, кейинги даврларда яратилгандир⁵.

“Холдорхон” достонида бир-бири билан чамбарчас боғлиқ иккита сюжет линиясини кўриш мумкин: Холдорхон ва Гўрўгли билан боғлиқ воқеалар чизиғи. Улар, кўриб ўтилгандек, баъзан кесишади ва баъзан алоҳида шаклланади. Достонда воқеалар тизими куйидагилардир: **Холдорхон билан боғлиқ воқеалар тизимида** унинг Гўрўглини тўйга чақириб, келган меҳмонларни хафа қилиб жўнатиб, урушга сабаб чиқариши, урушда енгилганини тан олмай, Рум қайсарини ёрдамга чақирishi, Рум қайсари кўшинлари енгилгач, шу воқеалар тизимининг кейинги шохиди уларнинг Ҳасан Кўлбарни Румга олиб кетишлари билан боғлиқ ички эпик воқеалар жойлаштирилиши (1); асосий **Гўрўгли воқеалари** тизимида: тўйдан хафа бўлиб қайтган Авазнинг кистовига кўра Гўрўглининг Холдорхон билан урушга жўнаши, йўлдан қайтарилган Аҳмад Сардорнинг Така-Ёвмит юрти ҳимояси ўрнига Гўрўглибекнинг ўрнини эгаллаш учун жанг бошлаши (умуман, “Холдорхон” жангнома достонларига яқин) ва енгилиши, Румда боғловда ётган Ҳасан Кўлбарни қутқариш учун Юнус парининг Самандар полвонни жўнатиши ва бу воқеликларнинг барчаси берилajak катта тўй (тўй муносабати билан Аҳмад Сардорнинг тарафдорлари Гўрўглибекдан узр сўраши ва бек уни кечирishi) ва Гўрўглининг тавсифи билан яқин топиши (2).

“Холдорхон” достонида бундай кўп сонли катта-кичик сюжетлардан иборат мураккаб композициянинг мавжудлиги унинг “Гўрўгли” туркумидаги достонларнинг, айтиш мумкинки, кейинги “махсулот”ларидан бири, деб хулоса чиқаришимизга имкон беради. Бундан ташқари, достон воқеаларининг бошланиш сабаби, яъни мотивировка ёрқин ривожлантирилган: Холдорхоннинг Гўрўгли ва унинг яқинларини тўйга таклиф этиши ва ўртадаги келишмовчилик сабаб, Авазбекнинг ор-номус учун отаси Гўрўглини Қримга боришга кўндириши. Худди шу далил ҳам достоннинг нисбатан сўнгги пайтларда ишлаб чиқилган, деб айтишимизга асос бўлади. Бу ҳақда яна В.Я.Проппга мурожаат қиламиз: “Эпик фольклор намуналарида (шеърый ҳамда насрий) ташки мотивировканинг мавжуд бўлиши шарт эмас. Мантик керак, лекин мажбурий эмас. Эпоснинг бадиий мантиқи тафаккурнинг сабаб-оқибат мантиқига мос келмайди...

⁵ Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Избранные статьи. – М.: Наука, 1976. С.

Мантикий мотивировкалар кейинчалик киритилган, хар доим комил ишонч билан айтиш мумкинки, ёрқин мотивлаштирилган эпослар мотивлаштирилмаган ёки заиф мотивацияга эга бўлган эпосларга нисбатан кейинги даврларда яратилган ёки ишлаб чикилган”⁶.

Шундай бўлса-да, ўзак сюжет (Ш.Турдимовнинг иборасича, бобо сюжет) анча қадимий. Бундай дейишимизга сабаб: биринчидан, ўзак сюжет воқелиги Гўрўглининг “душман” элга қарши курашиши ва унинг ғолиб келишидан иборат. Бу энг кенг тарқалган қадимий эпик воқелик. Мазкур сюжетни энг қадимги қаҳрамонлик, жангнома, романик турдаги эпосларда учратамиз. Иккинчидан, эски афсонавий тасавурларнинг, анимистик қарашларнинг, қадимий эпик анъанавийликнинг, эпизодларнинг эпик тасвирларини ўзида сақлаганлиги. Учинчидан, мифологик персонажларнинг (дев, пари кабилар), анъанавий образларнинг мавжудлиги.

Юқорида санаб ўтган ўн учта блок (ва ундан зиёд; кичик эпик эпизодлар бу ҳисобда йўқ) воқеликлари ҳажм, тасвир усули жиҳатдан бир-биридан фарқланади. Масалан, уруш, жанг билан боғлиқ “саҳна”лар узокроқ давом этади, тасвир услубида куюкрок бадий бўёқлардан фойдаланилади, айрим бошқа блокдаги воқеликлар, аксинча, баён билан қора матнда айтиб кетилиши мумкин ва ҳ.к.

Эпик дostonимиз, юқорида айтганимиздек, кейинроқ ишланганидан бўлса керак, бош эпик воқеликнинг бошланиши, “туғуни” ёки мотивировкаси босиб олишга оид зиддият эмас, анча “маданийроқ” – тўйдаги келишмовчилик сабаб ор-номус, шаън учун кураш масаласи биринчи планга чиқади (яъни мақсад бориб ўзга юртни бўйсундириш эмас).

Достон барча “Гўрўгли” туркумидаги достонлар сингари анъанавий, яъни Гўрўглибекнинг таърифи билан бошланади, гап Қримдаги татар подшоши Холдорхоннинг саройига кўчирилади. Гўрўглининг таърифи бу ерларга етиб келганидан татар шоҳи Холдорхон уларни тўйга таклиф этмокчи ва шу иш баҳонаси билан таърифу мақтовларнинг нақадар рост-ёлғонлигини билмокчи бўлади. Достоннинг асосий мотивацияси шудир.

Кейинги эпик воқелик бир йўналишда кетади, яъни Гўрўглибекнинг Холдорхон подшоши энгиб, уни ислом динига киргизиб (аммо бунга у қадар ургу берилмайди), юртига қайтади ва ғалаба шарафига тўй беради.

“Холдорхон” дostonини кейинги даврларда яратилган, деб тахмин қилдик. Достоннинг сюжети композициясига қараганда, шимол тарафдан келаётган хавфдан тарадудланиш, чўчиш, ички зўрақлик, мардликни намоён этишга ҳаддан ташқари уриниш бордек, ташқи хавфдан огоҳлантириш тасвирлангандек. Албатта, “Холдорхон” тўғрисидаги кейинги тадқиқотлар бу тахминларга аниқлик киритади. Лекин дунё олимларининг адабиётга, жумладан, фольклорга ижтимоий воқеликнинг бир қисми деб функционал жиҳатдан баҳо бераётган бугунги кунда биз, дostonлар фақатгина эпик воқеликни акс эттирувчи асар, деб қарасак, унга тарихий-этнологик, социологик комплекс ёндашувдан қочсак, унинг тағзаминидаги асл реалликни пайқамасак, тадқиқотимиз тўла илмийлик касб этмай

⁶ Ўша асар, 98-бет.

қолиши мумкин. Фольклор асарларини ижтимоий ҳаётга алоқасиз поэтик тўқималар, деб қараш илмийликка зиддир.

Биз ушбу мақолада дostonнинг факат бир жиҳати, асосан, композицияси тўғрисида фикр юритдик. Дostonнинг бадий тасвирий воситалари, баъзи эпизодлар ифодаси (жанг майдони, пахлавонлар кураши, тўй тасвирлари), анъанавий персонажлар, ҳатто айрим олинган образлар (масалан, Аҳмад Сардор мазкур дostonда бошқа эпослардан фаркли талкинга эга) ва бошқа эпик жиҳатлари келажакдаги фольклорга оид тадқиқот ишлари учун жуда кўп материаллар бера олади, деб ўйлаймиз.

РЕЗЮМЕ. Мақолада “Тўрўғли” туркумидаги дostonлардан бўлган “Холдорхон” дostonнинг композицион қурилиши ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ В статье рассматривается композиционное строение дастана “Холдорхон”, входящего в цикл дастанов “Гороғлы”.

RESUME. This article squarely addresses the complex composition building of the uzbek dastan “Xoldorxon” which is the one of the group dastans of “Gorugli”

Таянч сўз ва иборалар: дoston, композиция, эпик воқелик, қахрамон, блок, сюжет.

Ключевые слова и выражения: дастан, композиция, эпическая действительность, герой, блок, сюжет.

Key words and word expressions: story, composition, epic reality, hero, block, plot.

Азизбек МУҲАМЕДОВ

ТАРЖИМАШУНОСЛИККА ОИД ИЛК ТАДҚИҚОТЛАР ҲАҚИДА

Туркистон ўлкасида октябрь инқилобига қадар араб, ҳинд ва рус тилларидан қилинган таржималар салмоғи умумий бадий адабиётнинг ярмидан ортиғини ташкил этган бўлиб, улар “Минг бир кеча”, “Қалила ва Димна”, Фирдавсийнинг “Шохнома”, Қайқовуснинг “Қобуснома”, Саъдий Шерозийнинг “Гулистон”, Низомий Ганжавийнинг “Хусрав ва Ширин” дostonлари, А.С.Пушкиннинг “Балиқчи ва балиқ ҳақида эртак” асари, ҳамда И.А. Крилов ва Л.Толстой масалларидан иборат бўлган¹.

Октябрь инқилобидан сўнг ўзбек халқи жаҳон адабиётининг дурдона асарлари билан мунтазам танишиб боришга муваффақ бўлди. Тараккийпарвар ўзбек зиёлилари халқимизни илғор рус адабиёти намуналари билан танитишда катта куч ва ғайрат сарфладилар. Улар орасида Чўлпон, С.Валиев, А.Қодирий, М.Ройик, С.Сиддик, И.Обид, Элбек, А.Айюб, У.Носир, Ойбек, Ҳ.Олимжон, Ғ.Ғулом каби ижодкорларнинг хизмати катта бўлди². Машҳур инглиз драматурги Уильям Шекспирнинг “Ҳамлет” трагедияси Чўлпон томонидан таржима қилиниб, илк даъфа Ҳамза театрида сахналаштирилди. Ўша йиллари Шекспир асарлари билан бир қаторда италян драматурглари Карло Голдонининг “Икки бойга бир малай”, Карло Гоццининг “Маликаи

¹ Шарипов Ж. Ўзбекистонда таржима тарихидан (революциядан олдинги давр). – Тошкент: Фан, 1965, 484-бет.

² Саломов Ғ. Тил ва таржима. – Тошкент: Фан, 1966, 62-бет.

Турандот” комедиялари, Ф.Шиллернинг “Қароқчилар” “Макр ва муҳаббат” драмалари ўзбек тилига таржима қилиниб, Ҳамза театрида сахналаштирилган эди³.

Кундан-кунга кенгайиб, чинакам санъат даражасига кўтарилиб бораётган таржима амалиётини бир системага солиш, таржима асарларини таҳлил қилиш учун назарияга муҳтожлик яққол сезила бошлаган эди. Таржима асарларининг савияси ва сифатини белгиловчи дастлабки мақолалар майдонга кела бошлади. Шу ўринда, таржима назариясига доир босилиб чиққан С.Хусайн, М.Салье, М.Даврон, С.Паластров, М.Ройикларнинг мақолалари ва рисоаларини мисол тариқасида кўрсатиш мумкин. Эндиликда, ноёб манбаларга айланиб қолган бу ишларни топиб ўқиш қийинчилик туғдиради, албатта.

Сотти Хусайннинг мақолаларида 20–30-йилларда ўгирилган Ш.Руставели ва Шекспир асарлари таржимаси хусусида билдирган назарий фикрлари ўша давр учун ўта долзарб эди. Унинг фикрича “бадий таржима соҳасида шунга эришмоғимиз керакки, ҳар бир ёзувчи бирон бадий асарни таржимага олар экан, унга худди оригинал асар ёзаётгандек севиб киришсин. Бадий таржима – бадий шарафли иш бўлиб, билим ва санъаткорлик талаб этади”. С.Хусайн В.Шекспирнинг “Ҳамлет” ва Ш. Руставелининг “Йўлбарс терисини ёпинган пахлавон” асарлари таржималари муносабати билан таржимонлар олдига шу каби талаблар қўяди. Мунаққиднинг яна бир талаби: “ўзбек тилига таржима қилинган ишни ўқиганда, башарти, ёзувчи ўзбек бўлганида, у ҳам мана шундай ёзган бўлар эди”, дейиш мумкин бўлсин.

Бизга маълумки, худди шундай талаб XIX асрда машҳур рус танқидчиси В.Г.Белинский томонидан Шекспирнинг Николай Полевой ўтирган русча таржимасига ҳам қўйилган эди⁴. С.Хусайннинг “Гамлет – Чўлпон таржимасида” мақоласи ҳам К.Чуковскийнинг “Таржима санъати” китобига таяниб ёзилганлиги сезилиб туради. Бу йилларда таржимон ва таржимашунос С.Е.Паластровнинг “Бадий асарлар таржимасининг сифати учун” ва шарқшунос олим М.Сальенинг рус тилида эълон қилинган мақолалари ҳам таржима назарияси бўйича яратилган биринчи жиддий илмий ишлардан ҳисобланади⁵.

1930 йилларда ўзбек таржимашунослиги илмида энг катта аҳамиятга эга бўлган назарий манба – С.Сиддикнинг “Адабий таржима санъати” (1936) рисоласи бўлди. Унда илгари сурилган кўпгина қимматли фикрлар ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Ушбу рисолаи ўз вақтида топиб, илмий истеъмолга қайтадан олиб кирган устоз, профессор Ғ. Саломов унга қуйидагича баҳо берган эди: “Санжар Сиддикни ўзбек халқини жаҳон ва рус адабиётидаги кўзга кўринган асарлар билан таништиришда катта хизмат қилган таржимон деб билиш билан бирга, таржима назарияси бўйича ўз даврида биринчи жиддий илмий иш яратган таржимашунос олим деб танир эканмиз, унинг китоби ҳақида махсус тўхтаб ўтишни лозим кўрдик”⁶. С.Сиддикнинг ушбу рисоласида 20–30-йилларда рус тилидан ўзбек тилига мувафақиятли қилинган таржималарни кенг таҳлил

³ Сулаймонова Ф. Шекспир Ўзбекистонда. – Тошкент. Фан, 1978, 90-бет.

⁴ Белинский В.Г. Гамлет... // Сочинение Виллиама Шекспира..., перевод с английского Николая Полевого. Соч., Том II. 1838. С.341.

⁵ Саломов Ғ. Тил ва таржима, 70-бет.

⁶ Ўша китоб, 70–71-бетлар.

килиш билан ўша давр таржима амалиёти учун зарур бўлган муаммоларни ечишда муҳим аҳамият касб этди. Муаллиф таржимада асосан сўз, ибора ва жумлани аслигига муқобил таржима қила билиш таржимондан қаттиқ талаб қилинади, деган гоёни олдинга сурди.

Яна бир жиҳат, С.Сиддик ўзбек таржима назариясининг илк ривожланиш даврида биринчи бўлиб таржима назариясининг лингвистик тамойиллари хусусида ҳам фикр юритди. Шу ўринда унинг рус ва қардош тиллардан таржима жараёнида фразеологик иборалар, мақол, матал ва идиомалар таржима қилишдаги билдирган фикр ва тавсиялари ўша давр таржимачилиги учун муҳим аҳамиятга эгадир.

С.Сиддикнинг “Адабий таржима санъати” рисоласи ўтган асрнинг 20–30-йилларида рус ва қардош халқлар адабиётидан ўзбек тилига муваффақиятли таржима қилинган асарларни атрофлича таҳлил қилиш билан таржима назариясида муҳим муаммоларнинг ечимини топишда тўғри йўл кўрсатган ва ўзбек таржимачилиги амалиётини сарҳисоб қилган манбадир. Энг муҳими, унинг бу бебаҳо рисоласини Ғ.Саломов ўз вақтида топиб, ўзининг “Тил ва таржима” монографиясида чуқур таҳлил қилиб берди, унинг таржима назарияси учун нақадар қимматли аҳамиятини асослади⁷.

1940-йилларда, хусусан, Иккинчи жаҳон урушидан сўнг Ўзбекистонда ҳам таржима назариясига бўлган эътибор янада кучайди. Бу йилларда адабиётшунос ва таржимон Наби Алимухаммедовнинг фаолияти алоҳида ўрин тутди. Айниқса, унинг А.Қаххор, М.Исломий ва А.Мухторнинг таржимонлик маҳорати хусусида эълон қилган мақола ва тақризлари таржима назариясининг шаклланишида катта аҳамиятга эга бўлди. Масалан, Н.Алимухаммедовнинг 1947 йил “Шарқ юлдузи” журнали 1-сонида эълон қилинган “Таржима санъати тўғрисида баъзи мулоҳазалар”⁸ номли мақоласи “Ўзбекистонда бадиий таржима иштини чинакам санъат даражасига кўтариш масалаларига доир кўпгина қимматли, амалий кузатишларга сероб бўлган ишлардан бири бўлиб ҳисобланади”⁹.

Ўтган асрнинг 30-йилларига келиб собиқ иттифокда К.Чуковскийнинг “Таржима санъати” (1931), С.Сиддикнинг “Адабий таржима санъати” (1936) рисоалари таржима амалиётининг турли йўналишларини назарий таҳлил қилиб берган илк тадқиқотлар саналади. Бу тадқиқотларда илк даъфа Шекспир трагедияларининг русча ва ўзбекча таржималари назарий асосда таҳлил қилинди. Асосан “Ҳамлет” трагедияси таржималари тадқиқотлар марказида бўлди. Шунингдек, С.Сиддикнинг “Адабий таржима санъати” китобида асосан рус адабиётидан ўтирилган таржималар таҳлилга тортилган эди.

Бу йилларда рус таржимашунослигида М.П.Алексеев, М.М.Морозов, А.Смирнов, украин таржимашунослигида О.М.Финкель, ўзбек таржима илмида С.Хусайн, М.Салъе, М.Даврон, Е.Поластров, М.Ройик каби адабиётшуносларнинг мақолалари ҳам муҳим аҳамият касб этди. Хулоса қилиб айтганда, бу даврда ўзбек таржима назарияси собиқ иттифок республикалари, хусусан, рус таржима назарияси илми билан бир

⁷ Ўша китоб, 70–85-бетлар.

⁸ Алимухамедов Н. Таржима санъати тўғрисида баъзи мулоҳазалар // Шарқ юлдузи, 1947, 1-сон, 34-бет.

⁹ Саломов Ғ. Тил ва таржима, 86-бет.

сафда шаклланди ва унинг фан сифатида жорий бўлишида муҳим аҳамият касб этди.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ўтган асрнинг 20–40-йилларида яратилган таржима назариясига оид илк тадқиқотлар мисолида ўзбек таржимашунослигининг ривожланиш боскичлари таҳлил доирасига тортилади.

РЕЗЮМЕ. В статье проанализированы этапы развития узбекского переводоведения на примере первых исследований по теории перевода 20-40 гг. прошлого столетия.

RESUME. The article analyzes the stages of development of Uzbek translation studies on the example of the first research on the theory of translation, created in the 20-40s of the last century.

Таянч сўз ва иборалар: таржима назарияси, ўзбек таржимачилиги, таржима муаммолари, таржима тараққиёти.

Ключевые слова и выражения: теория перевода, узбекское переводоведение, проблемы перевода, развитие перевода.

Key word and words expressions: translation theory, Uzbek translation science, translation problems, development of translation science.

Дурдона ЛУТФУЛЛАЕВА, Ботир ТОЖИБОЕВ

«ЎЗБЕК ТИЛИ АССОЦИАТИВ ЛУҒАТИ»НИ ТУЗИШНИНГ ЛЕКСИКОГРАФИК ТАМОЙИЛЛАРИ

«Ўзбек тили ассоциатив луғати (миллий-маданий бирликлар)» стимул сўз билан ассоциатив боғланган тил бирликлари ҳақида маълумот берувчи янги типдаги луғатдир¹. Қатор ассоциатив луғатлардан фаркли холда, унда стимул сўзлар учун миллий-маданий бирликлар танланган. Дунё тилшунослигида бу типда яратилган ассоциатив луғатлар йўқ эмас. Жумладан, М.Х.Манликова 1989 йилда рус этномаданий бирликларининг ассоциатив луғатини яратган. Луғатга стимул сўзлар сифатида этнографизмлар (*армяк, алтын, горница...*), русча историзмлар (*барин, городничий...*), байналмилал историзмлар (*граф, губернёр...*), маиший регионал бирликлар, локализмлар (*вист, акын, сакля...*), диний лексика (*демон, икона...*), натурализмлар (*крещенский*), фольклоризмлар (*девица, молодец, тридевятый*), этикетлар (*благородие, милость...*), эркалаш-хурмат англатувчи мурожаат бирликлари (*батюшка, матушка...*), ономастик антропонимлар (*Палашка, Савельич*) олинган².

“Ўзбек тили ассоциатив луғати” учун стимул сўз сифатида денотатив маъносида миллий-маданий сема мавжуд бўлган мавзу жиҳатдан ранг-баранг 100 та лексема танланган. Улар миллий маросим, урф-одат, таом номлари; миллий кийим-кечак, мато, такинчоклар, пардоз буюмлари, миллий уй анжомлари номлари; миллий чолғу асбоблари, куй-қўшиқ, рақсларни билдирувчи номлар; миллий байрам, ўйин номлари; миллий меъморчиликка оид номлар, маҳаллий ташкилотлар номларини билдиради.

¹ Lutfullayeva D., Davlatova R., Tojiboyev B. O'zbek tili assotsiativ lug'ati (milliy-madaniy birliklar). – Toshkent: «NAVOIY UNIVERSITETI» nashriyot-natbaa uyi, 2019, 140 bet.

² Манликова М.Х. Ассоциативный словарь русской этнокультуроведческой лексики. – Фрунзе: Мектеп, 1989. С. 16–17.

Луғатда ҳар бир стимул сўзнинг ассоциатив майдонини акс эттиришда мавжуд ассоциатив луғатларда қайд этилган анъанавий тартибга риоя қилинди. Тўпланган жавоб реакциялари такрорланиш частотасига кўра сараланди ва миқдоран камайиб бориши асосида ассоциатив майдонда жойлаштирилди. Жавоб реакцияларининг такрорланиш миқдори араб рақамларида ҳар бирининг тўғрисида қайд этилди. Фақат яқка жавоб реакциялари учун энг сўнгги ассоциатив бирликдан сўнг умумий тарзда **1** рақами қўйилди (мас., **Бахши:** дўмбира **39**; дoston **18**; дoston айтувчи **18**; Сурхондарё **15**; кўшик **13**; одам **11**; дутор **10**; қария **8**; “Алпомиш” **6**; дostonчи **3**; фолбин **3**; бўғиқ овоз **2**; дўмбирачи **2**; доира **2**; Эргаш Жуманбулбул ўғли **2**; фестивал **2**; фолклор **2**; адабиёт, адир ... **1**; тарзида) Луғатда гап шаклидаги жавоб реакциялари бошқа тил бирликларидан фарқланиб туриши учун қўштирноқ ичида курсивда берилди.

Бугунги кунда дунё тилшунослигида ассоциатив луғатлар асосий ҳолларда анъана бўлиб қолган эркин ассоциатив тажриба методи асосида яратилмоқда. Бу методга кўра синалувчилардан стимулни эшитиши (ёки ўқиши) билан хотирасида тикланган фақат биринчи жавоб реакциясини сўровномага зудлик билан қайд этиш сўралади. Аммо жаҳон тажрибасида боғли ассоциатив тажриба тури орқали ҳам ассоциатив меъёр яратилганлиги кузатилади. Бу методга кўра синалувчилардан муайян вақт давомида (кўпинча 1-3 минут оралиғида) стимул сўзга нисбатан исталган миқдордаги жавоб реакцияларини ифода этиш сўралади. Назаримизда, стимул сўзга тил эгаси хотирасида тикланган фақат битта жавоб реакциясини ёзиш талаб этилганда, синалувчиларнинг тил бирлигини тасаввур қилиши, унинг хотираси имкониятлари чуқур очилмай қолади. Тажрибаларда шундай ҳолатлар ҳам кузатилганки, синалувчилардан стимул сўз бўйича фақат битта жавоб реакциясини ёзиш талаб этилса-да, улар баъзан бир неча ассоциацияларни қайд этишган. Бу ҳолат инсон тасаввурлари чегарасининг кенглиги, тасаввурда ёндош ҳодисалар ёлғиз тикланмаслигини кўрсатди. Масалан, *оила* сўзи хотирамизда фақат отанинг ўзини эмас, унинг ёнида турган она ва фарзандларни ҳам бир вақтда ёдга солади. Боғли ассоциатив тажрибанинг муҳим томони шундаки, унда жавоб реакцияларини ёзишда синалувчиларга чегара қўйилмаслиги боис бир стимул сўз бўйича нафақат жамоавий, балки ўзига хос индивидуал ассоциацияларнинг ҳам баён этилиши таъминланади.

Боғли ассоциатив тажрибада айрим жавоб реакциялари стимул сўз билан семантик алоқасини узади деган хулосага келиш мумкин. *Атала* сўзига берилган жавоб реакцияларини кузатамиз: *сут ва ундан тайёрланадиган таом, таом тури, туққан аёл, қуюқ бўтқа, атала тайёрлаш жараёни, онам, атала тайёрлаётган аёл, атала соладиган идиш (сирли бедон), йўл, автобус, туғуруқхона*. Эътибор берилса, синалувчи 3 дақиқа ичида *атала* стимул сўзига 11 та жавоб реакциясини ёзган. Бу ўринда *атала* стимул сўзи билан семантик жиҳатдан боғланмаган жавоб реакциялари сифатида *йўл, автобус* бирликларини кўрсатиш мумкин бўлар. Аммо бу жавоб реакцияларининг ҳам синалувчи учун бевосита *атала* стимул сўзи билан боғлиқ ҳолда шаклланганлиги сезиларли. Синалувчи тасаввурда фарзанд кўрган аёлга онасининг атала пишириши, уни идишга солиб, автобусда туғуруқхонага йўл олинганлиги тасвири гавдаланган. Бу ҳолат стимул сўзга нисбатан жавоб реакцияларининг юзага келишида экстралингвистик омилларнинг муҳим роль ўйнаганини кўрсатади. Демак, жавоб реакцияларининг ҳосил бўлишида синалувчи омили, унинг стимул сўзни қай тарзда, қандай идрок

этиши, стимул сўз билан боғлиқ ҳолда тасавурида тикланган индивидуал образ кабилар нихоятда аҳамиятлидир.

Дунё тилшунослигида ассоциатив луғатларнинг боғли ассоциатив тажриба методи асосида яратилганлиги ҳам кузатилади. Хусусан, голланд тилининг «Word associations: Norms for 1424 Dutch words in a continuous task» ассоциатив меъёри шу тажриба асосида яратилган. Унда Бельгия Левен университетининг 10292 та талабаси устида ўтказилган ассоциатив тажриба натижалари қайд этилган. Луғатда 1424 та стимул сўз бўйича 3 та биринчи жавоб реакциясини ёзиш сўралган. Тажрибада жами 30311 та жавоб реакцияси ҳосил қилинган³.

«Ўзбек тили ассоциатив луғати (миллий-маданий бирликлар)»ни тузишда ҳам тил эгаларининг миллий-маданий бирликлар бўйича тасавурлари, карашларини чуқурроқ ўрганиш мақсадида ноанъанавий тарзда боғли ассоциатив тажрибадан фойдаланилди. Тажрибада синалувчиларга 1 дақиқа ичида хотирасига келган 1 та ёки исталган миқдордаги бирликни баён этиш топшириғи берилди.

Луғат яратиш бир неча босқичда амалга оширилди. Биринчи босқичда стимул сўзлар учун миллий-маданий бирликлар танланди. Бунда уларнинг қўлланиш доираси, мавзуси, фаоллик даражаси, миллий-маданий ўзига хослиги кабиларга эътибор қаратилди. Жумладан, *алла*, *атлас*, *бешик*, *рўмол*, *фотиҳа тўйи* кабилар нутқий фаол бирликлар ҳисобланади. Шу боис синалувчилар томонидан уларга кўплаб жавоб реакциялари берилди. Бироқ кундалик турмушимизда кам ишлатиладиган предметлар, урфдан чиқиб бораётган айрим удум, маросимларни англлатувчи бирликлар (*бешиккертти*, *ўеир*, *пахса*, *синч*, *яктак кабилар*) ҳам, уларнинг миллий-маданий ўзига хослиги, тарихимиз саҳифалари, халқимизнинг ўтмиш ҳаётини ёдга солиб туришини инобатга олиб, луғатга стимул сўз сифатида саралаб олинди. Шунингдек, *қуртава*, *лўла ёстиқ*, *олача* каби қўлланиш доираси ҳудудий чегараланган бирликларнинг ҳам миллий-маданий ўзига хослиги инобатга олиниб, стимул сўзлар рўйхатига киритилди. Албатта, бу каби стимул сўзларнинг қўлланиш даражаси пастлиги уларга берилган жавоб реакциялари миқдоридан ҳам кузатилади. Бундай стимул сўзларга нутқий фаол бирликларга нисбатан оз миқдордаги жавоб реакциялари олинди, ҳатто жавоб берилмаган ҳолатлар ҳам қайд этилди.

Стимул сўзларга синонимик бирликлардан нисбатан фаол қўлланивчиси танлаб олинди. Масалан, *чопон*, *тўн* синонимик қаторидан нисбатан фаол қўлланишда бўлган *чопон* лексемаси олинди; *қийиқча*, *белбоғ* қаторида адабий тилда фаол ишлатиладиган *белбоғ* лексемаси; *ғўшанга*, *чимилдиқ* қаторида эса *чимилдиқ* лексемаси танланди.

Уядош бирликларнинг ассоциатив тарзда бир-бирини ёдга солиб туриши эътиборга олиниб, улар ичида нисбатан фаол қўлланишда бўлган бирлик белгиланди. Масалан, *туришак*, *майиз*, *қоқи* бирликлари қаторидан *туришак* лексемаси стимул сўз сифатида олинди.

Тур ва жинс билдирувчи миллий-маданий бирликлар ичидан стимул сўзларни ажратишда икки хил йўл тутилди. Стимул сўзни белгилашда тур ва жинс билдирувчи бирликларнинг миллий-маданий белгисининг устуворлигига эътибор қаратилди. Масалан, *атлас*, *хонатлас*, *саккиз тенки атлас*, *сарик атлас*, *қора атлас* бирликлари қаторида жинс

³ De Deyne & Storms. Word associations: Norms for 1424 Dutch words in a continuous task. 2008. http://www.smallworldofwords.com/data/articles/2008_DeDeyneStorms_AssociationNorms_BRM.pdf

билдирувчи *атлас* миллий-маданий бирлиги танланди. *Тўй, фотиҳа тўйи, бешик тўйи, суннат тўйи* бирликлари каторида *тўй* лексемаси жинс тушунчасини англатса-да, миллий-маданийлик белгисига эга эмаслиги сабабли стимул сўз сифатида олинмади.

Кўп маъноли маданий бирликлар такрор жавоб реакцияларини ҳосил қилиши инobatга олиниб, стимул сўз сифатида асосий ҳолларда бош маъносида қабул қилинди. Масалан, *сайл* лексемаси фақат бош маъносида қабул қилинди. Аммо миллий-маданий белги кўп маъноли сўзнинг бошқа маъноларида қайд этилса, у шу маъносида стимул сўзлар рўйхатига киритилди. Масалан, *кашта* стимул сўзи *гул, кашта тикилган мато* маъносида қабул қилинди. Омонимик бирликлар синалувчини чағитиши инobatга олиниб, уларнинг кўзда тутилган маъноси кавс ичида кўрсатилди.

Стимул сўзлар рўйхати тузилгач, сўровнома ишлаб чиқилиб, кўпайтирилди. Сўровноманинг биринчи варағида синалувчилар томонидан қайд этилиши лозим бўлган қуйидаги маълумотлар акс этди: синалувчининг исми шарифи, ёши, жинси, касби, машғулоти, маълумоти, анкета тўлдирилган жой ва вақт. Синалувчиларни танлашда уларнинг сўзлашадиган тили ўзбек тили бўлишига жиддий эътибор қаратилди.

Сўровноманинг иккинчи варағида жадвал берилган бўлиб, унинг биринчи устунига тартиб рақами, кейинги устунига алфавит тартибидagi стимул сўзлар рўйхати ёзилди, сўнги устун жавоб реакцияларини ёзиш учун колдирилди. Сўровнома тайёр бўлгач, синалувчилар танланди. Тажрибага Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети талабалари (2016–2019), шу университет хузуридаги педагог кадрлари қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тармоқ маркази тингловчилари (2017–2018), Навоий давлат педагогика институти талабалари жалб этилди.

Кейинги босқичда синалувчилар устида ёзма ассоциатив тажриба ўтказилди. Ассоциатив тажрибада жами 273 та синалувчи қатнашди. Тажриба синалувчилар гаплашадиган миллий тил (ўзбек тили)да олиб борилди. Тажрибада синалувчиларнинг дунёқараш, ижтимоий келиб чиқиши, қайси шева вакили эканлиги, жинси, руҳий ҳолати, касбий кизиқишлари каби омиллар инobatга олинмади. Бироқ синалувчиларнинг ёши тажриба ўтказилаётган вақтда 18 ёшдан кичик бўлмаслигига, Ўзбекистон ҳудудида яшashi, гаплашадиган тили ўзбек тили бўлишига жиддий эътибор қаратилди.

Ассоциатив тажрибани бошлашдан аввал синалувчиларга ассоциатив тажриба методининг моҳияти, тажрибадан кўзланган мақсад, кутиладиган натижалар ҳақида батафсил маълумот берилди. Шундан сўнг синалувчиларга қуйидаги топширик берилди: «Сўровномадаги стимул сўзларни эшитишингиз билан ўйлаб ўтирмай хотирангизга келган тил бирликларини чекланмаган миқдорда (1 ва ундан ортиқ) стимул сўз қаршисига қайд этинг».

Тажриба ўтказилгач, синов материаллари компьютерга терилиб, умумлаштирилди. Маълумотлар базасидан стимул сўзга умуман мос келмайдиган кераксиз қайдлар чиқариб ташланди, имло ҳатолар тўғрилиниб берилди. Тилнинг ички имкониятини чуқурроқ кўрсатиш мақсадида шева материаллари имкон борича сақланиб қолди. Сўнгра маълумотлар жамланиб, натижалар статистик таҳлил қилинди. Статистик таҳлил асосида жавоб реакцияларининг умумий миқдори, қўлланиш частотаси белгиланди, турли жавоб реакциялари, яқка қўлланган жавоб реакциялари, жавоб берилмаган ҳолатлар аниқланди. Бу

маълумотларнинг ҳар бир стимул сўз учун берилган жавоб реакциялари охирида рақамларда кўрсатилади. Мисол тарикасида луғатда *бешиккертти* стимул сўзининг ассоциатив майдонида берилган статистик маълумотни келтирамиз:

БЕШИККЕРТТИ: (377+258+29+229+58). Рақамлар куйидагиларни англатади: жами жавоб реакциялари 377 та, турли жавоб реакциялари 258 та, такрор жавоб реакциялари 29 та, яқка қўлланган жавоб реакциялари 229 та, жавоб берилмаган ҳолатлар 58 тани ташкил килади.

Луғат бошида стимул сўзларнинг алфавит тартибидаги рўйхати берилди. Луғат охирида эса жавоб реакцияларининг умумий миқдорига асосланган стимул сўзлар рўйхати илова қилинди. Луғатдан 100 та стимул сўзга берилган 42645 та жавоб реакцияси ўрин олди.

“Ўзбек тили ассоциатив луғати (миллий-маданий бирликлар)” олам ва инсон муносабати муаммосини ўрганувчи фан соҳалари учун қандай маълумотларни тақдим этади? Рус тилшуноси Ю.Н.Караулов тилнинг барча имкониятларини намойиш этувчи бу типдаги луғатларга, аввало, «луғат-грамматика, луғат-дарслик (хрестоматия)»⁴ деб таъриф берган эди. Дарҳақиқат, ушбу луғат тилшуносликнинг лексикология, семантика, грамматика бўлимлари учун қимматли материаллар манбаи бўлиш билан бирга, психоллингвистика, когнитив тилшунослик, лингвокультурология, прагматлингвистика, социоллингвистика, этнолингвистика каби фан соҳаларида олиб борилаётган тадқиқотлар учун материал вазифасини ўтайди. Жумладан, луғат когнитология учун тил эгаларининг миллий-маданий ҳодисаларни қай тарзда идрок этиши, уларга бўлган муносабати кабилар ҳақида маълумот беради. Тил эгаларининг миллий-маданий бирликлар билан боғлиқ ҳолда намоён бўлган рухий ҳолати, уларни акс эттирувчи вербал ифодалар психологияда инсон руҳиятида кечган ўзгаришларни тадқиқ этишда таҳлил объекти вазифасини ўтайди.

Жавоб реакциялари каторидан ўрин олган прецедент бирликлар, образли ифодалар адабиётшуносликда инсоннинг образли фикрлаш механизмини, бадий ассоциатив тафаккурини ўрганишда қимматли манба ҳисобланади. Ассоциатив майдонда акс этган халқ оғзаки ижодининг ўзига хос намуналари фольклоршунослик учун янги тахлилий материаллар беради. Луғат, айниқса, халқ миллий маданиятига доир кенг кўламдаги билимларни камраб олиши билан характерлидир. Бошқача айтганда, луғат миллий маданиятни намойиш этувчи миллий онг инъикоси ҳисобланади. Уни ўқиган китобхон кўз олдида халқнинг миллий урф-одатлари, миллий-маданий қарашлари гавдаланади. Жавоб реакциялари орқали ўзбек халқининг миллий-маданий кадриятлари, тил эгаларининг уларга муносабати ҳақида билимга эга бўлинади. Масалан, *алла* лексемасига берилган *сабр, фидойилик, бахт, шукрона, сўз сеҳри, бахтли ҳаёт, бахтли оила, меҳр нури* жавоб реакцияларида тил эгаларининг мазкур муқаддас кадриятга бўлган ижобий муносабати акс этса, *дўппи* стимул сўзига берилган “*Дўпписини ол, деса, калласини олади*”, *чирк босган дўппи, жулдур дўппи, могор дўппи* жавоб реакцияларида салбий муносабати намоён бўлади.

Таърибада ўзига хос индивидуал жавоб реакцияларига ҳам эга бўлинди. Индивидуал ассоциациялар тил эгаларининг миллий-маданий бирликларни тасаввур қилишида фарқли жиҳатлар мавжудлигини

⁴ Караулов Ю.Н., Сорокин Ю.А., Тарасова Е.Ф., Уфимцева Н.В., Черкасова Г.А. Русский ассоциативный словарь. – М., 1994. С. 5–8.

кўрсатди. Масалан, *бешик* лексемасига берилган *аллергия*, *тандир* жавоблари индивидуал ассоциациялар сифатида баҳоланди. Шунингдек, гап, сўз бирикмаси шаклидаги такрорланмаган жавоб реакциялари ҳам индивидуал характерда бўлиб, тил эгаларининг стимул сўз бўйича ўз карашларини кенгрок баён этишни лозим топганлигини кўрсатди.

Луғатда тил эгалари томонидан салбий ёки ижобий деб баҳоланган карашлар ҳам аниқ акс этган. Масалан, *чопон* стимул сўзига берилган *аза*, *азадорлик*, *мотам*, *азада кийиладиган кийим* жавоб реакциялари айрим тил эгалари хотирасида салбий тасавурларни уйғотганлигини; *тўй*, *никоҳ тўйи*, *суннат тўй*, *кўёвчопон*, *кўёвнавкарлар*, *таваллуд қуним* жавоб реакциялари эса ижобий ходисалар, қувончли кунларни ёдга туширганлигини кўрсатди.

Луғатда стимул сўзларга берилган жавоб реакциялари каторида бир-бирини эслатиб турувчи миллий-маданий бирликлар кўплаб учрайди. Масалан, *чарлар* стимул сўзига берилган жавоб реакциялари каторидан «*келинсалом*», «*келинкўрди*», «*келинчақирди*», «*келинтуйиди*», «*қизчақирди*», «*қудачақирди*», «*чарлаб чақирди*», «*чарлари*», «*чаллари*», «*чақирди*», «*чақирув*», «*чақирди*», «*кўёвчақирди*», «*кўёвчақирди*», «*кўёвчақирди*», «*кўёвсалом*», «*нонга айтиши*», «*нонга чақирди*» каби шевадарда фонетик-лексик жиҳатдан фаркланувчи маросим номлари ўрин олган. Бу ҳолат луғатнинг этномаданиятшунослик фани учун ҳам муҳим манба вазифасини ўташини кўрсатади.

Жавоб реакциялари каторида ижтимоий-сиёсий, диний, тарихий терминлар ҳам учрадики, улар тил эгаларининг ижтимоий, сиёсий, диний карашларини акс эттиришига кўра шу фан соҳалари учун аҳамиятлидир. Масалан, *гувала* стимул сўзига *қадимий*, *қадимий обидалар*, *ўзбекларнинг қадимий уйлари*; *жияк* стимул сўзига *қадимий кийимлар*, *қадимийлик*; *ўеир* стимул сўзига *қадимий*, *қадимий мерос*, *бугдой майдалайдиган қадимий асбоб*; *бешиккертти* стимул сўзига *ўзбекларнинг яна бир қадимий маросими*, *қадимий одат* жавоб реакциялари берилган. Бу ҳолат луғатнинг тарих фани учун муайян билимлар беришидан далолат беради. Қайд этилган жиҳатлар ушбу луғатнинг турли соҳа кишилари учун зарур билимлар манбаи бўла олишини кўрсатади.

Луғат, айниқса, ўзбек тилининг ҳозирги тараққиёт босқичида турли даражада қўлланиб келинаётган миллий-маданий бирликлар, уларнинг бошқа бирликлар билан ассоциатив боғланиши, лингвистик хусусиятлари ҳақида кенг қамровли билим берувчи манба сифатида аҳамиятли.

РЕЗЮМЕ. Мақолада “Ўзбек тили ассоциатив луғати”нинг яратилиши, структураси, илмий-амалий аҳамияти кабилар ҳақида маълумот берилган. Шунингдек, тил эгалари томонидан миллий-маданий бирликларга берилган ассоциациялар таҳлил қилиниб, уларнинг ассоциатив тафаккури, миллий-маданий бирликларни билиш даражаси, маданий кадрларга муносабати ҳақида илмий хулосалар чиқарилган.

РЕЗЮМЕ. В статье приведены сведения об истории создания, структуре, научно-практической значимости “Ассоциативного словаря узбекского языка”. Кроме того, в статье проанализированы ассоциации носителей языка относительно национально-культурных единиц, сформулированы научные заключения об ассоциативном мышлении, степени знания национально-культурных единиц, отношении к национальным ценностям.

RESUME. The article provides information on the creation, structure, scientific and practical significance of the “Associative Dictionary of the Uzbek language.” Also, the associations of language speakers to national-cultural units were analyzed, and

scientific conclusions were drawn about their associative thinking, level of knowledge of national-cultural units, their attitude to cultural values.

Таянч сўз ва иборалар: ассоциатив дугат, ассоциатив тажриба, стимул сўз, жавоб реакцияси, миллий-маданий бирликлар, индивидуал ассоциациялар, жамоавий ассоциациялар.

Ключевые слова и выражения: ассоциативный словарь, ассоциативный опыт, слово-стимул, ответная реакция, национально-культурные единицы, индивидуальные ассоциации, коллективные ассоциации.

Key words and word expressions: associative vocabulary, associative experience, stimulus speech, response, national.

Одил БОЗОРОВ, Мафтуна РАҲИМОВА

СЎЗНИНГ МАЗМУН ТОМОНИ ВА УНИНГ БЕЛГИЛИГИ

Сўзнинг мазмун томони билан боғлиқ бўлган ифодаланмишларни предмет (референт, денотат), тушунча ва маъно ташкил этади¹. Улар келиб чиқиши жиҳатидан ўзаро боғлиқдир. Маъно тушунчадан, тушунча эса референт асосида ҳосил бўлган. Аслида, бу жараёнда психик ҳодиса бўлган образнинг ҳам аҳамияти катта. Ана шуни ҳам ҳисобга олсак, ушбу психолингвистик бирликларнинг генезиси куйидагича йўналишда бўлади: референт → образ → тушунча → маъно.

Сўзнинг ифодаланмишлари сирасига кирувчи, тушунча ва маънонинг асосини ташкил этувчи предмет (объектив олам нарсаси, ходисаси) лингвистик адабиётларда денотат ёки референт дейилади. Денотат сўзи латинча бўлиб, аслида, “denotatio” – ифодаланувчи маъносини англатиб, логикада атокли от маъноси билан боғлиқ предмет учун қўлланади. Математикада денотат тушунчаси ўрнида номинат ҳам ишлатилади. Дастлаб логика ва математик логикада қўлланган *денотат* термини тилшуносликка қабул қилиниб, у атокли отнигина эмас, балки ҳар қандай мустақил сўз маъноси билан боғлиқ бўлган предмет, ҳодиса учун қўллана бошлаган. Тилшуносликда *денотат* сўзидан ҳосил қилинган *денотатив* термини сўзнинг қўшимча ёки коннотатив маъносига зид қўйилувчи асосий, яъни предметлик маъноси учун ишлатилади. Ҳозир *денотатив* (предметлик) *маъно* ўрнида *атов маъно*, *идеографик маъно*, *номинатив маъно* терминлари ҳам татбиқ этилмоқда².

Референт сўзи латинча бўлиб, аслида, referens – “хабар берувчи” маъносини англатган. Мантукда бу сўз бирор муносабатга (модалликка) эга жумланнинг биринчи аъзосига нисбатан қўлланади. Ушбу биринчи аъзода шундай предмет ифодаланадикки, мазмун доимо шу предмет билан боғлиқ бўлиб, хабар ушбу предметга алоқадор ҳисобланади³. Шу асосда референт сўзи абстракт предмет маъносини англатган. Кейинчалик тилшуносликда сўз билан боғлиқ, у ифодалаётган ҳар қандай предмет *референт* термини билан номланган ва *референт денотат* термини билан

¹ Нурмонов А. Лингвистик белги назарияси. – Тошкент: Фан, 2018, 20-бет.

² Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. – М.: Наука, 1975. С. 211–218.

³ Словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1987. С. 433.

синонимликни ташкил этган. Ҳозирги давр тилшунослигида *денотат* ва *референт* терминлари мутлак синонимлар сифатида қўлланмоқда.

Сўз, хусусан, унинг маъноси билан алоқадор бўлган референт (денотат, предмет)нинг ўзига хослиги шундаки, у объектив реаллик бўлиб, сўзловчи онгидан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир⁴. Ҳар қандай нарса, ҳодиса сўзловчи онгига таъсир этиб, маъно (тушунча) ҳосил қилавермайди. Қачонки референт кишилар жамоаси ҳаёти учун муҳим аҳамиятли бўлса, шундагина ўша предметга диққат қаратилади, у ҳақида тушунча ҳосил қилиниб, тилнинг луғавий бирликлари сирасига киритилади.

Биздан ташқарида ва бизга боғлиқ бўлмаган табиий олам ўзининг нарса (ҳодиса), хусусият, миқдор, ҳаракат муносабатларига эга бўлиб, улар ўзаро бевосита ва билвосита боғланишларга эга. Референтлар (предметлар) олами ҳаётининг фаолият жараёнида ҳамда табиий фанлар томонидан ўрганилади. Табиий олам нарсалари орасидаги боғланиш муносабатлар тушунчалар (маънолар) боғланишларининг асосини ташкил этади. Бундай боғланишлар эса белги ва белгиланмиш алоқадорлигини англаш учун асосдир. Зеро, шундай боғланишлар асосидагина биз бир нарса ёрдамида бошқа нарса ҳақида хабар бера оламиз. Хуллас, референтлар (объектив нарса, ҳодисалар) боғланишлари уларнинг инъикоси асосида вужудга келган тушунчалар, маънолар боғланишининг замини бўлиб хизмат қилади. Мантикий, руҳий, лисоний ҳодисалар ҳамкорлигида шаклланивчи белги-белгиланмиш муносабати ўзининг объектив асосига эгадир. Масалан, тилда *она* ва *бола* сўзлари семантик боғланишга эга ва шу асосда бир-бирига нисбатан белги вазифасида қўлланиши мумкин. Бунинг асосида эса объектив оламдаги реал *она*, *бола* орасидаги табиий-биологик боғланиш ётади.

Инсон онги (тафаккури) фаоллиги асосида образ ҳосил бўлади. Образнинг ҳосил бўлишида сезги, идрок, тасаввур, ҳаёл каби руҳий жараёнлар иштирок этади. Кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм сезиш ва тери-туйғу сезгилари предметнинг шакли, физик ҳолати, хиди, организмга таъсири каби белги-хусусиятларни дастлаб алоҳида-алоҳида сезади. Предметнинг алоҳида-алоҳида сезилган, аниқланган хусусиятларини идрок бирлаштиради, уларни бирлаштириш йўли орқали предметнинг онгдаги субъектив бутунлигини, образини ҳосил қилади. Сезгилар қуйи ва юқори онг эгаларида (турли жониворлар ва одамда) ўзига хос тарзда белги вазифасини бажара олади. Масалан, одам тутун ҳидини сезиб, ёнгин бўлиши мумкинлигини, ўқувчи кўнғирок овозини эшитиб, дарсга кириши ёки чиқиши лозимлигини англайди, ит нотаниш одамнинг кадам товушини эшитиб безовталанаяди. Буларнинг барчаси сезги турларининг қуйи ёки юқори даражадаги онг ҳамкорлигида белги сифатида қўлланаётганлигини билдиради.

Одам, бошқа жониворлардан фарқли ўларок, ўз тафаккурида акс этган предметни билишга, унинг нима эканлигини англашга, бу предметнинг қандай белги-хусусиятлари борлигини билишга ҳаракат қилади. Ўз-ўзидан тушуниладик, кўп белгилар (хусусиятлар) қоришигидан иборат бўлган предметни бирдан бутунлигича билиш мумкин эмас. Шу боис инсон тафаккури предметни (бутунни) алоҳида

⁴ А р у т ю н о в а Н.Д. Лингвистические проблемы референции // Н.В.Л. Логика и лингвистика. – М., 1982. С. 11.

узлар, қисмлар, хусусиятларга ажратиш учун ҳаракат қилади⁵. Предметни қисмларга ажратиш унинг тафаккурдаги образини ташкил этувчиларга ажратиш асосида олиб борилади. Муайян образ (предмет) қисмларга ажратилгач, унинг нима эканлигини билиш шу образни (предметни) бошқа бир образ (предмет) қисмларига таққослаш орқали амалга оширилади⁶. Албатта, бунда янги ўрганилаётган предмет (образ) илгари ўрганилган, билинган, анланган предмет (образ) билан қиёслаш асосида олиб борилади. Бу жараёнда уларнинг ўхшашлик-фарқликлари аниқланади. Бир предметда бор белгининг бошқасида ҳам борлиги уларнинг ўхшашлигини, бирида бор белгининг бошқасида мавжуд эмаслиги уларнинг ҳар хиллигини, фарқлигини ташкил этади. Шу йўл билан ўрганилаётган предметнинг муайян предметлар синфига алоқадорлиги ёки бутунлай бошқа синфга оидлиги аниқланиб, ўхшашликлар асосида ўрганишга киришилади. Биз учун бу ўринда шуниси муҳимки, бир образни (предметни) бошқа образ (предмет) билан таққослаш, тафаккурдаги предмет образини парчалаш асосида онгимизда предмет хусусияти (белгиси), унинг турлари ҳақида тасаввурлар пайдо бўлади. Бошқача айтганда, биз идеал образни уни ташкил этувчи белгилар (хусусиятлар) мажмуаси, йиғиндиси сифатида англашга ўтамиз. Бу эса бизга руҳий ҳодиса бўлган образни тушунчага айлантириш имкониятини беради.

Юқорида эслатилганидек, онгда образ мутлак мустақил, автоном ҳолатга эга эмас. Ҳар қандай образ бошқа образ билан боғланишда, ўхшашлик-фарқликда ва шу асосда ассоциатив алоқадорликда мавжуд бўлади. Бу эса бир образнинг иккинчи образ учун белги бўла олиши, уни кўрсата олиш имконияти (ассоциатив боғланиш) борлигини кўрсатади.

Маълумки, жонивор ва ҳайвонлардаги образ одамлардаги образ сифат жиҳатидан фарқ қилади. Жониворларда бир образ ёрдамида иккинчи образ хотирага келтирилади. Бу, асосан, шартли рефлекс ёки биринчи сигнал системаси орқали амалга оширилади (кўнғироқ образи овқат образини, из образи овчи образини каби). Одам онгидаги образ ҳайвон онгидаги образдан мазмунлироқ (дарсга кириш учун чалинган кўнғироқни эсланг). Иккинчидан, одам ўз тафаккури ёрдамида, иккинчи сигнал системаси асосида ёки сўз тушунчалари ёрдамида ҳаёлий, ҳаётда мавжуд бўлмаган образларни ҳам яратиши мумкин. Масалан, кентавр (ярми от, ярми одам махлук образи), сув париси (хаёлан сув бўйларида кўринадиган гўзал аёл каби). Бадий асарларнинг образлари ҳам шулар жумласидандир. Бу образлар реал ҳаётда мавжуд бўлган предметлар синфига алоқадор белгиларнинг одам (ёзувчи) томонидан олинб, турлича миқдор ва сифатларда ўзаро боғланиши натижасида ҳосил қилинган. Алишер Навоийнинг Мажнун образи ошик аҳлига хос бўлган белгиларнинг бўрттирилиши натижасида вужудга келтирилган. Тўқима, бадий образлар асарда ўзаро узвий алоқада бўлганлиги учун бирининг айтилиши бошқасини (бошқаларини) эсга туширади ёки бири иккинчисига нисбатан белги вазифасини бажаради.

Юқорида эслатилганидек, номаълум предметни билиш мақсадида унинг ондаги образини бошқа предмет образи билан таққослаш зарурияти идеал образни (унинг реал, объектив предметиға таянилган

⁵ Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. 30-бет.

⁶ Ғозиев Э. Кўрсатилган асар, 33-бет.

ҳолда) узвларга, алоҳида-алоҳида белгиларга ажратиш эҳтиёжини вужудга келтиради ва, аслида, коришиқ ҳолатда турган ҳар хил белгиларнинг ҳар бирига алоҳида бирлик сифатида қараш имконияти пайдо бўлади. Масалан, олма предмети образининг қизил (қизиллик), думалок (думалоклик), ширин (ширинлик) каби белгилари мустикал нарсалик (субстантивлик) касб этади. Шундан кейин одам бу белгиларнинг ўз предметини ташкил этишдаги мақомини ҳисобга ола бошлайди. Шу асосда муҳим ва номуҳим белгилар ажратилади. Предметнинг муҳим белгиси дейилганда, предметни шу предмет қиладиган, предмет тузилишида бирламчи аҳамиятга эга бўлган, шу белги (белгилар) бўлмаса, предмет ўзлигини, ўз сифатини йўқотадининг белги (белгилар) тушунилади. Масалан, одам (предмети) учун “ижтимоий”, “тафаккурга эга” каби белгилар шундай белгилардир. Предметнинг номуҳим белгилари дейилганда эса предметнинг ўзлигини ҳосил қилмайдиган, иккинчи даражали, вақтинча хос бўладиган, ёрдамчи белгилар (одам сочининг ранги, бўйи, семиз-ориқлиги каби) тушунилади.

Одамнинг психик образни белгиларга, ташкил этувчи белгилар мажмуасига (тўпламига) айлантиришининг сабаби шундаки, у (одам) ўз онгида (хотирасида) объектив, субъектив олам ҳақидаги билимларни ҳиссий образлар сифатида сақлай олмас эди. Зеро, хотира (нерв тўқималари) ўзига беҳисоб нарса, ҳодиса, миқдор, хусусият, ҳаракат кабиларнинг образларини сиғдира олмас, уларни хабар ифодалаш учун турли боғланишларга (комбинацияларга) кирита олиш имкониятига эга эмас. Шу боис образнинг психо-физик материални бошқа абстрактроқ, идеалроқ материалга алмаштирилиши лозим бўлган. Ана шу эҳтиёж образ-материалдан тушунча- материалга ўтиш эҳтиёжини келтириб чиқарган. Тушунча эса образнинг идеаллаштирилган ташкил этувчилари бўлган муҳим белгилар (хусусиятлар) тизими билан иш қўради, уларга асосланади.

Предметнинг сезги, идрок, тасаввур асосида аниқланган энг муҳим белгилари бўйича тафаккурда ҳосил қилинган шакли тушунчадир. Предметнинг онгда акс этган образи (яҳлит ҳолдаги инъикоси) психофизиологик ҳодиса бўлса, образнинг (предметнинг) муҳим белгилари асосида вужудга келган шакли тушунчадир. Образ хотирада вақтинча сақланса, тушунча узоқ сақланишга мўлжалланган абстракт шаклдир. Тушунча мантикий шакл (бирлик) сифатида бошқа мантикий шакллар бўлган ҳукм ва хулоса билан ҳамкорликда мавжуд бўлади. У (тушунча) ҳукм ва хулосанинг таркибий қисми, уларни шакллантирувчи бирликдир. Ўз навбатида, ҳукм ва хулоса тушунчанинг мазмунини ҳосил қилиш ва бойитиш учун хизмат қилади. Дастлабки тушунча предмет, ҳодисанинг муҳим белгилари асосида пайдо бўлса, янги тушунча аввалдан маълум бўлган тушунчаларнинг ҳоким-тобе муносабатда боғланиши натижасида ҳам вужудга келиши мумкин. Масалан, “ака” тушунчаси “фарзанд”, “оилада”, “ёш”, “катта” тушунчаларининг ҳоким-тобе боғланиши асосида ҳосил бўлган: ака – “оиладаги ёш жиҳатдан катта фарзанд” каби.

Тушунчада якка предмет эмас, балки муайян предметлар синфининг муҳим белгилари акс этади. Шунинг учун муайян тушунчани қисман ўзгартиришлар (номуҳим, қўшимча белгилар билан бойитиб) шу предметлар синфидаги ҳар бир, якка нарса (предмет) учун қўллаш имконияти мавжуд. Тушунча сўз (ном) орқали ифодаланиши ҳам, ифодаланмаслиги ҳам мумкин. У сўз билан ифодаланмаса, сўз бирикмасида акс этади. Жонли тафаккурга оид тушунчани хотирага олиш,

ёдда саклаш зарурияти асосида тушунча маънога айланади. Маъно тушунчанинг абстракт шаклидир. Бошқача айтганда, маъно тушунчанинг энг муҳим қисми, скелети, нуҳасидир⁷. Маъно тушунчанинг ёдда саклаш учун қискартирилган кўриниши, вариантдир. Лексик маъно хотирадагина мавжуд бўлиб, унга изохли луғатда тавсиф берилади. Маънонинг абстрактлигини “шу сўзнинг маъносини тушунасизми? Тушунтирайми (тушунчага айлантириб, конкретлаштириб берайми)” дейилишидан ҳам сезиш мумкин.

Маъно – виртуал, хотирадаги имконият бирлиги. У конкретлаштирилиши (коммуникация учун “жонлантирилиши”, реал хабар бирлигига хосланиши) билан тушунчага, коммуникатив, мулоқот бирлигига айланади. Тушунчадан коммуникатив белги-хусусиятлар олиб ташланса (“тозаланса”) маъно қолади ва у абстракт хотира бирлиги мақомига ўтади.

Маъно ёки лексик маъно тил бирлигидир. У лексикологияда ўрганилади. Лексик маънонинг энг кичик ташкил этувчиси сема бўлиб, семалар йиғиндиси лексик маъно (семема) бутунлигини ташкил этади⁸. Лексик маъно атов (денотатив, идеографик, номинатив) ва коннотатив (эмоционал-экспрессив, услубий каби) маънолар тизимидан иборат. Лексик маънолардан ташқари грамматик, сўз ясалиш маънолари ҳам мавжуд. Ҳозирги даврда лексик маънонинг генетик, ҳосила, номинатив, фигурал, эркин, боғли каби турлари⁹ ажратилиб, уларга энг кичик маъновий (компонент) қисмлар (архисема, интеграл сема, дифференциал сема) нуқтаи назаридан ёндашилмоқда.

Лексик маънолар тизими бирлаштирувчи ва ажратувчи семаларга эгаллиги ва шулар асосида ўзаро боғланганлиги учун лексик маънолардан бири тизимдаги иккинчи маъно учун белги бўлиб келиш имкониятига эга.

Тилшуносликда тушунча ва маънонинг ўзаро муносабати ҳақида ҳам ҳар хил қарашлар мавжуд. Лексик маъно ва тушунча орасидаги фарқлар айрим сўзларнинг лексик маънога эга бўлгани ҳолда тушунча ифодаламаслиги, айрим тушунчаларнинг лексик маънога айланмаганлигидадир. М.Миртожиев лексик маънонинг тушунчадан кенглигини, унинг таркибда тушунчада бўлмаган семантик бирликларнинг мавжудлигини қайд этади. Унинг кўрсатишича, лексик маъно эмоционал-экспрессив, услубий бўёқ, грамматик маъно, миллийлик, валентликка эгаллик қабилар билан тушунчадан фарқ қилади¹⁰.

Демак, лексик маъно ва тушунча муносабати бўйича ҳар хил қарашлар мавжуд. Бу масалани ҳозирча фақат турдош от, сифат, равиш ва феълларга оид лексик маънолар билан ҳал қилишга ҳаракат қилинмоқда. Атоқли от, оломош, ундов, таклид, модал сўз, боғловчи, кўмакчи, юктамалар билан боғлиқ масалалар ўз ечимини атрофича топгани йўқ. Бунга сабаб энг мавҳум тушунчаларнинг мавжудлиги ва уларнинг абстракт маъноли сўзларга бўлган муносабатининг аниқланмаганлигидир. М.Миртожиевнинг бу йўналишдаги янги қарашларини қўллаб-қувватлаш керак, айни пайтда лексик маъно ва тушунча муносабатини

⁷ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2010, 31-бет.

⁸ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Тошкент: Университет, 2010, 54–55-бетлар.

⁹ Миртожиев М. Ўзбек семасиологияси, 143–153-бетлар.

¹⁰ Ўша асар, 40-бет.

аниклашда тушунчанинг мантик, сўзнинг лисоний бирлик эканлигига эътибор берган ҳолда ёндашмоқ зарур.

Шундай қилиб, сўзнинг ифодаланмишлари бўлган референт (денотат), образ, тушунча ва маъно ўзаро турли жиҳатлардан боғлиқ. Ана шу боғланишлар улардан ҳар бирининг бошқалари учун белги вазифасини бажариш имкониятига эга қилади.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада ифодаланмишларнинг турлари бўлган референт/денотат, тушунча, маъно ва уларнинг белгилик имкониятлари ҳақидаги мулоҳазалар ёритилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещены виды обозначаемых – референт/денотат, понятие, значение и их знаковые возможности.

RESUME. In this article the prospects of expositions and its referents, denotats, meanings and ideas of their facilities are brightened.

Таянч сўз ва иборалар: референт, денотат, тушунча, маъно, белги.

Ключевые слова и выражения: референт, денотат, понятие, значение, знак.

Key words and word expressions: referents, denotats, meanings, ideas, sign.

Феруза МУСАЕВА

ЛАКУНА ҲОДИСАСИ ВА УНИ БАРТАРАФ ЭТИШДА ШЕВА ЛЕКСИКАСИНИНГ АҲАМИЯТИ

Маълум тил лексикасини ўрганишда миллий реалиялар билан бир қаторда лакуна ҳодисасига ҳам аҳамият қаратиш лозим бўлади. *Лакуна* атамаси илк бор канадалик олимлар Ж.П.Вине ва Ж.Дарбелнелар томонидан илмий муомалага киритилиб, унга қуйидагича таъриф берилган: “Бир тилдаги сўз бошқа тилда муқобилини топа олмаган ўринларда ҳар доим лакуна ҳодисаси воқеанади”¹. Француз тили тадқиқотчиси В.Г.Гак лакуналарни “тилнинг лексик тизимидаги бўшлиқлар, бор бўлиши керакдек кўринган сўзларнинг мавжуд эмаслиги”² деб изоҳлайди. Илмий термин сифатида лакуна XX асрда тилшуносликка кириб келган бўлса-да, бир тилдаги тушунча номлари бошқа тилларда учрамаслиги мумкинлигини Алишер Навоий туркий ва форс тили муқоясаси мисолида XV асрадек кўрсатиб ўтган. Жумладан, “Муҳокамат ул-луғатайн”да “Яна ғизо ва ҳар таомки, еса бўлур, егулук дерлар ва сорт элининг кўпи, балки барчаси емакни ҳам ва ичмакни ҳам «хўрдани» лафзи била адо қилурлар”³, – дея кўрсатиб, форсийлар суюқлик ва таом истеъмоли учун битта “хўрдан” феълени ишлатишини, туркийларда эса улар учун алоҳида номлар мавжудлигини қайд этади. Шунингдек, Навоий туркий тилда ҳайвон номлари жинси ва ёшига кўра алоҳида номга эгаллиги, форс тилида эса улар умумий ном билан юритилишини кўрсатади: “ва ов ва қушки, салатин одоб ва русумида ҳар қайси бошқа мутаайин иштур,

¹ Вине Ж.П., Дарбельне Ж. Сопоставительная стилистика французского и английского языков. Метод перевода. – Париж, 1958. – 331 с.

² Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. – Л.: Просвещение, 1977. С. 261.

³ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн // Тўла асарлар тўплами Ҷи жилдли. 10-жилд. – Тошкент: Ф.Ғулум номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011, 522-бет.

икаласин, «шикор» дерлар. Ва овда умдаки кийикдур, турк анинг эркакин «хуна» ва тишисин «килчокчи» дер. Яна суйкуннинг ҳам эркакин «буғу» ва тишисин «марал» дер. Сорт оху ва гавазидин ўзга нима демас. Ва бир шўру шайлиғ овки, тўнғуз овидур, анинг ҳам эркагини «қобон», тишисин «мегачин» ва ушогин «чўрпа» дерлар. Ва сорт барчасин «хук» ва «гуроз» лафзи била айтур⁴. Бу мисоллар Алишер Навоий бундан 550 йил мукаддам тиллараро лакунарлик ходисасига диққат қаратганлигини исботлайди.

Лакуналар нафақат турли тил ва маданият вакиллари, балки бир тилда мулоқот килувчиларнинг ҳам бир-бирини тушунишида маълум муаммоларни юзага келтириши мумкин.

Сўнгги пайтларда интралисоний лакуналар (бир тил ичидаги) тобора кўпроқ тадқиқотчиларни ўзига жалб этмоқда. Масалан, Р.А. Марқарянининг «Шакл ясашида семантик акс таъсир турлари (рус тили мисолида)» (Ереван, 1974); В.Н. Рябованин «Рус тилидаги интралисоний лакуналар (шаклий-семантик аспект)» (Краснодар, 1997); Г. В. Бикованин «Лакунарлик лексик семиология категорияси сифатида» (Воронеж, 1999) докторлик диссертациялари рус тилидаги интралакунарлик ходисаси тадқиқига бағишланган.

Ҳозирги тилшуносликда лакуналар “мулоқот жараёнида бошқа маданият вакили умуман тушунмайдиган ёки тўла тушуна олмайдиган, шу маданият вакили тилида ўз ифодасини топган миллий-маданий унсурлар”⁵, “лексик тизимнинг виртуал бирликлари”, “лексемасиз семемалар”, “у ёки бу тилнинг миллий хосланганлигини бошқа ходисалардан-да ёркинроқ ифодалайдиган” феномен сифатида талқин этилади⁶. Қуйидагилар лакуналарнинг асосий белгилари сифатида кўрсатилади: тушунарли эмаслик, ноодатийлик (экзотиклик), нотанишлик (бегоналик), аниқ эмаслик (хатолилик), нодирлик, ғайритабиийлик, кутилмаганлик. Лакуна ёки лакуна эмасликни белгилашда қуйидаги оппозиция эътиборга олинади: тушунарли-тушунарли эмаслик, одатий эмас-одатий, таниш-нотаниш, аниқ эмас / хато – тўғри.

Худудий шевалар ва адабий тил умуммиллий тилнинг таркибий қисми бўлиб, умумий лексик фонга эга. Шу билан бирга, шевани адабий тилдан фарқлаб турувчи ўзига хос лексика хусусиятлар ҳам қайд этилади. Ягона умумлисоний тизимнинг яшаш шакллари сифатида улар тил таракқиётининг объектив қонунларига бўйсунди. Шева ва адабий тилнинг ўзаро алоқаси ҳар иккаласининг бойишига хизмат қилади.

Умуман, реалитет ва лакуналар иккита тил ёки тил кўринишлари (адабий тил, шева) қиёсида аниқланадиган нарса. Шунинг учун бирор лексик бирликни лакуна сифатида белгилашда, албатта, қайси тилга нисбатан эканлигини кўрсатишимиз керак. Лакуналар тиллар қиёсида вокеланадиган ходиса бўлганлиги боис, улар асосан лингвوماданиятшунослик, лингвوماмалакатшунослик ва таржимашунослик соҳаларида ўрганилади. Аммо умуммиллий тил билан бирлашган шевалараро ёки шева ва адабий тил нисбатида ҳам лакунарлик ходисаси кузатилишига рус тилшунослигида илк бор В.Л.Муравьев

⁴ Ўша асар, 524-бет.

⁵ Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков) // В.Л. Муравьев. – Владимир, 1975. С. 24.

⁶ Томашева И.В. Понятие «лакуна» в современной лингвистике. Эмотивные лакуны // Язык и эмоции. – Волгоград: Перемена, 1995. С. 58.

этибор қаратган: “Масалан, кўплаб шеваларда учрайдиган, “бир неча соат котиб ухлаш” маъносини ифодалайдиган *спень* сўзи ҳозирги рус адабий тили учун лакунадир”⁷. “Система-гурух таққосланишида айнан шевага хос сўзлар умумий тилда лакуна борлигига ишора қилади. Албатта, у ёки бу майдон семантик тўрининг ҳар бир “катаги”, “хужра”сига алоҳида лексема мос келиши мақсадга мувофиқ”⁸. Аммо амалда ҳар доим ҳам ундай эмас.

Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари қиёсланганда кўплаб лексик лакуналар мавжудлиги кузатилди: «ернинг тагидан сизиб, сирилиб чиқадиган» – *изма* (Дехқонобод); «соқолда оқлик белгилари пайдо бўла бошлаган» – *қўказан* (Китоб); «новотнинг қозон ўртасида қотмай қолган қисми» – *селова* (Қарши); «дарахтнинг ерости қундасидаги майда, ингичка томирлар» – *чажсалгай* (Давтош); «онасига ўлган улоқ» – *чиралай* (Кўрғонтош); «бир лаҳзалик уйку» – *чирим* (Куруксой); «бўйиннинг бўғиз қисмида олдинга чиқиб, ютинганда кимирагандек бўлиб кўринадиган бўғизловнинг уч қисми» – *чундалақ* (Дехқонобод); «икки лаб туташган жой» – *эзув* (Чирокчи).

Рус шевалари мисолида лакунарлик ҳодисасини ўрганган тадқиқотчилар адабий тил билан қиёсан лакунарлик ҳодисаси ўрганилмаганлигини таъкидлашмоқда. Аммо ўзбек диалектологиясида бу анча яхши ишланган. Чунки диалектология гуллаб-яшнаган даврда шевашуносликка онд илмий тадқиқотлар адабий тил ва шевани қиёслаш асносида олиб борилган, асосий этибор адабий тилда учрамайдиган сўзларни топиш ва уларни қайд этишга қаратилган. Албатта, уларда лакуна ва лакунарлик терминлари тилга олинмаган. Аммо, ишонч билан айтиш мумкинки, бу ишларда биз кўриб чиқаётган лакунарлик ҳодисасига дахлдор фикрлар мавжуд.

Шева ва адабий тилнинг ўзаро алоқаси бир-бирининг лексик таркибини бойитишда кўринади. Ҳар иккала тизимда лексик бўшлиқлар мавжуд ва мана шу бўшлиқни тўлдиришда уларнинг ўзаро алоқаси айни муддао. Нуткий тежамкорлик тамойили шеваларда фаол қўлланадиган бирликларни меъёрлаштирилган лисоний тизимга олиб киришни тақозо этади. Миллий тил таркибидаги тизимларда (адабий тил, шева) у ёки бу концепт ифодасининг йўқлиги уларда лексик тизимости лакуналарнинг мавжудлигидан далолат беради. Бундай лакуналар ўзининг асосий белгиларига кўра тиллараро лексик лакуналар билан бир хил. Улар ҳам тушунарсиз, ғайриоддий (экзотик), нотаниш (бегона), аниқ эмас.

Ўзгарувчан лексик категория бўлганлиги боис лакуна лексик тизим билан бирга ривожланиб боради. Тизимлараро лакуналарнинг ҳосил бўлиши лексик таркиб шаклланишининг ўзига хослиги билан боғлиқ. Шевалардаги янги сўзларнинг ҳосил бўлиши адабий тилдаги сўз ясалиши тизимидан фарқ қилади, шеваларда айрим сўз ясалиш моделлари шеваларда адабий тилга нисбатан фаолроқ ва маҳсулдорроқ. Масалан, шеваларда *-чак*, *-гир* аффикслари адабий тилга қараганда фаолроқ. Мана шу фаол қўшимчалар билан кўплаб сўз ясалиши оқибатида, адабий тил ва шева муносабатида лакуналарлик юзага келади: *бўртмачак* (Дехқонобод) – баданда шишиб чиқадиган тошма, *гунчак* (Қизилча) – икки сойнинг қўшилган жойида сув тўпланиб қоладиган чуқур жой, *ингирчак* (Муғлон) – эшак устига қўйиладиган эгар, *қадичак* (Қорахитой) – сут уйитиладиган

⁷ Муравьев В.Л. Кўрсатилган асар. С. 26.

⁸ Быкова Г.В. Внутризязыковая лакунарность в лексической системе русского языка // Г.В. Быкова. – Благовещенск, 1998. С. 136–137.

сувковок; *даврагир* (Ғозлик) – давраларда яхши суҳбат килувчи, ўзгаларнинг эътиборини қаратувчи, *ёдгир* (Мағзон) – тез-тез ёд олувчи, яхши эслаб қоладиган.

Турли предмет ва ҳодисаларни номлашда диалектал сўз ясалишида қайсидир ономастик тамойилнинг етакчилик қилиши ҳам лақунарликни юзага келтиради. Масалан, шеваларимизда товушга тақлидан сўз яшаш устуворлиги боис товушга тақлид асосида ясалган сўзлар кўплаб учрайди. Бундай бирликлар ҳам адабий тил учун лақуналар: *чилпилдоқ* (Аёкчи) – чилп-чилп этиб мулоҳим овоз чиқарадиган, *чингиллак* (Аёкчи) – ингичка овоз билан тез-тез гапирадиган, майин овоз чиқарадиган, *ҳабаб* (Ғозлик) – итнинг ҳуриши; *вижиллоқ* (Қарши) – обжўшга солганда виж-виж тарзида шовқин чиқарадиган дори.

Шевалар лексикаси луғавий бойликни кенгайтиришнинг бошқа усуллари каторида тилнинг ички имкониятлари, адабий тилдан сўз ўзлаштириш орқали ҳам кенгайди. Ўзбек халқ шеваларида илгари халқ турмуши учун ниҳоятда аҳамиятли бўлган, аммо ҳозир эскилик сарқити сифатида қараладиган ҳолатларни ифодалайдиган лексик таркиб сақланиб турибди. Бундай лексик қатлам шева лексикасини ҳозирги адабий тилдан кескин фарқлайди; уларнинг муқобили адабий тилда йўқ. Бундай сўзлар кўпинча хўжалик юртининг эски усуллари (*хамма* (Хоразм) тегирмонда ун тушадиган жой, *қарғи* (Урганч) молнинг қорни дам бўлганда оғзига солинадиган таёк, *овуш* (Бухоро) тикан ва бошқа ўсимликлар йиғилган уюми), қадимги меҳнат қуроллари (*капча* (Бухоро) паҳса деворга лой узатишда, ариқ казиш ва тозалашда ишлатиладиган маҳсус курак, *позо* (Бухоро) омовнинг тиши), уй-рўзғор буюмлари (*кувача* (Давтош) ичига сув солинадиган жўмракли ва дастали кичик кўза, *қалақча* (Хоразм) ун, туз олишда қўлландиган кичик қошиқча, *дўлча* (Қалқам) қаттарок идишдан оғзи кичик идишга суюклик солишга мўлжалланган, занғамас металдан қилинган идиш – *воронка*), рельеф, иқлимнинг ўзига хослиги (*айдин* – кўлнинг қамишсиз чуқур жойи, *рош* (Қарши) ариқнинг қирғоғидаги тарош) билан боғлиқ.

Ҳар бир шева жамоаси ўзига хос хўжалик юритиш усулларига эга бўлганлиги сабабли уй-рўзғор буюмлари, меҳнат қуролларининг деталлашган номлари учрайди. Масалан, Хоразм аҳли қадимдан балиқчилик билан шуғуллангани учун хоразмликлар нутқида балиқ ови билан боғлиқ буюмларнинг деталлашган номлари учрайди: *кўтарма* – катта балиқ тутадиган тўр, *қабадан* – тез оқиб турадиган сувга қурилган тўр, *ўрлик* – балиқчилар кемасида елкан ўрнатилган узун ёғоч, *қаз* – юлғун ёки қамишдан тўкилган балиқ тутиш асбоби. Сурхондарё худудида яшовчи аҳоли чорвачилик, хусусан қўй, эчки боқиш билан шуғулланиб келганлиги боис шева вакиллари нутқида қўйчилик билан боғлиқ деталлашган номлар кўп: *чундир* – қулоғи табиий кичгина бўлган қўй, *қонжолоқ* – қўй-эчкиларни сўйиш жараёнида оқизишга мўлжалланган, қазилган ўрача, *мослиқ* – ҳаром қотиб қолган моллар узок-узок ўраларга ташлангандан кейин бир неча кун ичида қуртлаб, қузғунлар емишига айланадиган ўта сассик нарса.

Шевада битта мазмуний майдонга бирлашадиган номларнинг кўплиги ва адабий тилда уларнинг йўқлиги адабий тилда тизимлараро гипонимик лақуналар борлигидан далолат беради. Гипонимик лақуналарни адабий тилда тавсифий характерда ифодалаш мумкин: *оқшоқ* – шохининг жойи оқ тук, жун билан қопланган қўйлар, *тубилдириқ* – балиқчилар кемасида елкан ўрнатилган узун ёғочни суқиб қўядиган тўрт бурчакли тешиқ).

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада ўзбек адабий тили ва ўзбек шевалари лексикаси таҳлили мисолида тилдаги лакунарлик ҳодисаси таҳлил қилинган, адабий тил учун лакуна ҳисобланадиган шевага хос сўзларнинг таснифи ва уларнинг пайдо бўлиш сабаблари изоҳланган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье на примере анализа лексики узбекского литературного языка и говоров узбекского языка рассмотрено явление лакунарности в языке, приведена классификация диалектизмов, являющихся лакунами для литературного языка, и выявлены причины их возникновения.

RESUME. In this article on the base of Uzbek literary language and dialects author analyzes the phenomenon of lacunarity, gives the classification of the dialecticisms which are considered lacunas for the Uzbek literary language and determines the causes of their occurrence.

Таянч сўз ва иборалар: лакуна, лакунарлик, адабий тил, шева, аффиксация, товушга таклид.

Ключевые слова и выражения: лакуна, лакунарность, литературный язык, аффиксация, звукоподражание.

Key words and word expressions: lacuna, lacunarity, literary language, affixation, onomatopoeia.

ОДИЛ БЕГИМОВ

“БОБУРНОМА”ДА ОРОГРАФИК АТАМАЛАР ВА ОРОНИМЛАРНИНГ БЕРИЛИШИ

Захриддин Мухаммад Бобурнинг “Бобурнома” асари ўзининг оронимлар тўғрисидаги бой материаллари билан бошқа ҳар қандай тарихий ёзма манбалардан ажралиб туради. Бобур ўз она тилиси бўлган туркий тилни, шунингдек, ўзи яшаган даврдаги турли лаҳжа ва шева тилларини, турли табақа ва тоифага тегишли кишиларнинг нуткий шакллари чуқур ўзлаштирилганлиги, чексиз сўз бойлигига эга бўлганлиги, араб, форс-тожик тилларини яхши билганлиги, афғон (пушту), урду, хинд тилларидан хабардор бўлганлиги сабабли ўз асариде табиат ҳодисалари, ер юзаси тузилиши, орографик, гидрографик объектлар, сийсий-ижтимоий ва бошқа шунга ўхшаш воқеа-ҳодисаларни тўлақонли тушунган ҳолда, уларнинг номларини турли тиллар ва шеваларга хос шаклларда баён қила билган. Шулар қатори асарда кўплаб орографик сўзлар, атамалар, улардан шаклланган оронимлар ҳамда бошқа турдаги географик жой номларини кўриш мумкин.

“Бобурнома”да келтирилган орографик сўз ва атамалар: *ўланг*, *қўриқ*, *магоқ*, *пушта* (асарда мустақил “тоғ” термини сифатида ҳам, оронимлар таркибида шу маънодаги объектни ифодаловчи индикатор вазифасида ҳам қўлланган), *учма* (асарда нотекис, киррали баландликлари бўлган ер маъносида келган), *домана* (тоғ этаги), *бурж* (тоғ чўккиси), *чақар*, *канора* (тоғнинг чети), *эниш*, *добон* (довон), *яйлоқ* (яйлов), *туз* (текис ер), *чансал* (дарактзор), *шоҳ* (коя), *танги* (тоғ орасидаги тор йўл, дара), *қўтал* (дара), *қўл* (тоғ ўртасидаги кичик тармоқлар, асарда “ҳар қўлда ва ҳар пуштада кентлар ясаб ўлтурубтурлар” деган жумлада буни кўриш мумкин), *паргана* (асарда маъмурий-худудий бирликни ифодаловчи атама сифатида келтирилган ва унга шундай изоҳ берилган: “Самарқанд ва Бухоро ва яна бу навоҳида вилоятчаларниким, бир улуг вилоят тахтида бўлғай, туман дерлар. Ва Андижон ва Кошғар ва ул орада ўрчин ва

Ҳиндистонда паргана дерлар”¹⁾, *ўрчин*, *сангтўда*, *қулла* (асарда этак маъносидан ишлатилган, буни куйидаги изоҳ тасдиқлагандай бўлади: “Ул тоғнинг қулласида Шоҳи Кобул иморат қилғони учун бу тоғни Шоҳи Кобул дерлар” (185); *кўҳистон* (тоғли ўлка), *тумшук* (тоғ шаклини ифодалайди): “Шоҳи Кобул тоғидан бир тумшук айрилиб келибтур, Уқобайин дерлар (186); *банд* (бу атама асарда дара маъносидан қўлланган, буни куйидаги изоҳ тасдиқлайди: “Ул вилоятларда (ҳозирги Афғонистон ҳудуди) кўталларни банд дерлар”) (193); *кўҳ* (тоғ), *сингир* (асарда унга шундай изоҳ берилган: “Бу эл тоғни беркитканни сингир дерлар эмиш” (206); *камар*, *кўҳпоя* (бу атама асарда тоғ этаги ёки токка туташ ерлар маъносидан қўлланган: “Исфара вилоятида тўрт бўлук кўҳпоядур: бири Исфара, яна бири Ворух, яна бири Сўх, яна бири Хушёр (61); *жулга* (ўтлоқзор, ўланг атамаси билан маънодош), *дун* (“Ҳиндистон тили била жулгани “дун” дермишлар (330); *обкан* (форс-тожикча “сув ўйган, тешган жой”), *жар*, *секиртма* (асарда қўлланишига қараганда баланд-паст, нотекс жойлар), *ушоқ тоғ*, *берк тоғ*, *такоб* (тағоб – тоғ ости, тоғ этагидаги майдон. Асарда унга тегишли шундай жумла берилган: “Такоблари берк даралардур, аксар ерлари якандоздур. Ҳар ердин тушуб бўлмас. ...”) (201).

Бу атамаларнинг кўпчилиги оронимлар ва оронимлардан келиб чиққан бошқа турдаги жой номлари (ойконимлар, гидронимлар) таркибидан учрайди. Жумладан, *тоғ* ва унинг форсча варианты бўлган *кўҳ* атамаси қатнашган 64 та ороним, *добон* атамаси қатнашган 5 та ороним, *дара* ва *кўтал* атамасидан шаклланган 51 та ороним, *пушта* атамаси билан ифодаланган 4 та ороним (бу ўринда *пушта* сўзи “тоғ” атамаси ўрнида қўлланган), *ўланг* атамаси қатнашган 10 та ороним, *дашт* атамаси билан ифодаланган 4 та, *жулга* атамаси билан 2 та ороним келтирилганлигини кўриш мумкин. Бу оронимлар ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистон ҳудудларини камраб олади. Асарда келтирилган орографик атамалар ҳам юқорида кўрсатилган мамлакатларида яшовчи халқларнинг тилларига хос бўлган луғавий бирликлардан шаклланган. Уларнинг аксариятини туркий (*ўланг*, *кўтал*, *кўриқ*, *учма*, *яйлоқ*, *туз*, *қўл*, *тумшук*, *сингир*) ва форс-тожик (*кўҳ*, *кўҳпоя*, *пушта*, *домана*, *канора*, *шоҳ*, *танги*, *сангтўда*, *банд*, *камар*), шуниингдек, араб (*ҳисор*, *ақба*) ҳамда мўғул (*добон*, *ўрчин*) тилларига тегишли атамалар ташкил этади.

Бобур орографик атамаларни ва оронимларни шунчаки келтириб, ёки санаб ўтмайди, балки ўрни билан уларга тегишли изоҳларни ҳам кайд этади. Масалан, “Ул тоғнинг қулласида Шоҳи Кобул иморат қилғони учун бу тоғни Шоҳи Кобул (Кобул вилоятининг шоҳи) дерлар” (185). *Жавак кўтали*, *Тул кўтали*, *Бозарак кўтали* тўғрисида гапирилган жойда шундай изоҳ берилади: “Бу уч кўталдан яхшироғи Тулдур. Вале йўли бир нима узунрокдур. Голибо бу жиҳаттин Тул дерлар” (188). Тул сўзи асли арабча бўлиб, “узун” маъносига эга. Куйида *Бозарак кўталига* тегишли яна бир изоҳни ўқиш мумкин: “Бозарак кўталини Сароб эли Порандай отлик кентга инар учун Порандай кўтали дерлар” (188). Парвон туманлигига борадиган тоғ йўли *Ҳафтбача* деб аталишини Бобур шундай изоҳлаган: “Яна бири Парвон йўлидур, улуғ кўтал била Парвон орасида яна етти кўтал бор учун *Ҳафтбача* дерлар” (188). *Кўҳи Сафид* тоғига шундай изоҳ берилган: “Тўқкиз руд ушбу тоғдин чиқар, бу тоғдин қор ҳаргиз ўқсумас.

¹ Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Фан, 1960, 189-бет. Бундан кейин мазкур нашрга муражаат қилинганда саҳифаси кавс ичида кўрсатилади.

Бу жиҳаттин ғолибо Кўҳи Сафид дерлар” (190). Ғурбанд топонимиға куйидагиға изох берилган: “Яна бир Ғурбанд туманидур. Ул вилоятларда кўталларни банд дерлар. Ғур сари бу кўтал била борурлар, ғолибо, ул жиҳаттин Ғурбанд дебтурлар” (193). *Банд* сўзи форс-тожиқча бастан – “боғламок, тўсмоқ” феълининг хозирги замон ўзаги “банд” сўзидан келиб чиккан бўлиб, орографик атама сифатида “тўсиқ, ғов, тўсилган жой” маъноларига эға. Бу сўз Эрон (Белужистон, Мекрон), Афғонистон оронимиясида орографик индикатор сифатида қўлланиб, тоғ турини билдиради.

Асарда Бобур томонидан келтирилган орографик атамалардан яна бири *сингир* сўзидир. Бу сўз “Бобурнома”да куйидаги шаклда келтирилган ва изоҳланган: “Тонгласи андин кўчуб, Хангуға тушулди, бу навоҳадаги афғонлар бир парча тоғни сингир килдилар. Сингир лафзини Кобулға келганда эшитилди. Бу эл тоғни беркитканни сингир дерлар эмиш” (206). Бобур бу сўз Афғонистонда тоғ бағридаги ёлғиз баландлик, кўтарилиб турган дўнглик, тепа ҳамда тупрок уйиб, шох-шабба ёки тош қалаб килинган сунбий тўсиқ маъносида қўлланишиға ишора килган. Бу сўз М.А.Гаффаровнинг классик форс тили манбалари асосида тузилган “Форсча-русча лугат”ида сангар шаклида келтирилган ва у “мустаҳкамланган жой; окоп; барикада” маъноларини бериши айтилган². Хозирги замон форс тилида ҳам бу сўз кўрсатилган маъноларда ва шу асосдан шаклланган ҳарбий термин сифатида қўлланилади³.

Манбаларнинг кўрсатишича, ўрта асрлар туркий тилларида ҳам сингир шаклидаги сўз фаол қўлланган. Жумладан, Маҳмуд Кошғарийнинг маълумотиға қараганда, XI асрларда тоғ бурни ёки девор тумшуғи сингир деб юритилган⁴. Бу сўз айрим туркий тилларда хозир ҳам қўлланади. Жумладан, кирғиз тилида сэнир “тоғнинг ўт билан қопланган юксак кирраси, баланд тизмаси” маъносини ифодалайди⁵. Қозоқ тилида сингир – “чўкки, қоя, баландлик, тоғ тумшуғи, даралардаги баланд дўнглик” каби маъноларда қўлланади⁶. Шунингдек, туркман тилида сэнир (сингир) – “қум уюми, бархан, тепа, чўзик баландлик” каби маъно хусусиятларига эға бўлиб, Туркменистонда шу сўздан шаклланган Ғьарасэнгир, Тексэнгир оронимлари учрайди⁷. Туркий тиллар тадқиқотчилари И.А.Батманов, З.Б.Арағачи ва Г.Ф.Бабушкин сингир сўзи бир қанча қадимги ва замонавий туркий тиллар лексикасида мавжудлигини аниқлашган⁸. Академик В.Радлов бу сўзни “тоғ этаги, бурун, тепа” каби маъноларни беришини ёзган⁹.

² Гаффаров М. А. Персидско-русский словарь. Т. II. – М., 1924. С. 475.

³ Персидско-русский словарь. Под редакцией Ю.А.Рубинчика. Т. II. – М., 1970. С. 62.

⁴ Махмуд Кошғарий. Девону лугатит турк. Т. III. – Тошкент: Фан, 1963, 374-бет.

⁵ Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – М., 1965. С. 643.

⁶ Конкашпаев Г. К. Казахские народные географические термины // Известия АН Казах. ССР. Сер. Географическая. Вып. 3. – Алма-Ата, 1951. С. 139.

⁷ Атанязов С. Топонимия Туркменистана. – Ашхабад, 1981. С. 177.

⁸ Батманов И. А., Арағачи З. Б., Бабушкин Г. Ф. Современная и древняя Енисейка. – Фрунзе, 1962. С. 94.

⁹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I – IV. – СПб. 1893 – 1911. С. 687.

Бобур сингир шаклида қўллаган сўз ўз маъно хусусиятига кўра форс-тожик тили луғатларида “ғов, тўсик, мустаҳкамланган жой, барикада” маъноларини ифодалайдиган сангир (сўзма-сўз: санг+гир – “тош билан ўралган, тўсилган”) сўзига тўғри келади. Бу ерда ё Бобур бу сўзнинг шаклини нотўғри келтирган ёки қўлёзмаларда бу сўзнинг шакли нотўғри ёзилган. Бизнинг назаримизда, Бобур изоҳлаган сингир сўзи билан туркий тилларда қўлланган ва оронимлар таркибида сакланиб қолган сингир сўзи бир хил эмас.

Хожа Региравон тоғига қуйидагича изоҳ келтирилади: “Бу икки даштнинг (яъни, Курраи Тозиён ва Дашти Шайх) орасида бир кичикрок тоғ тушубтур, бу тоғда бир парча қум тушубтур, тоғ бошидан тубигача Хожа Региравон дерлар” (194). Бу ерда *рег* сўзи форс-тожик тилида “қум”, *равон* сўзи эса равидан (юрмок, окмок) феллининг ҳозирги замон шакли (рав) ва унга **-он** кўшимчаси кўшилди, равон, яъни ҳозирги замон сифатдоши (равон – оқар) ясалган. Демак, Қум тоғнинг устки қисмидан пастга, яъни тоғнинг этак қисмига доимо оқиб тушиб турганлиги учун шундай аталган. *Хожа* сўзи эса тоғ култи сифатида, уни муқаддаслаштириш, улуғлаштириш маъносида қўшилган деб ўйлаймиз. Тоғ номи жойнинг хусусияти асосида келиб чиққан. *Гўспандилиёр тангиси* номининг келиб чиқиши тўғрисида қуйидагича изоҳ келтирилган: “Кўйчи ва чўпон гоҳи гала ва рамани бу йўл ва танги била индурур учун бу йўлни Гўспандилиёр дер эмишлар. Йўлни афғон (бу ерда пушту тили назарда тутилган – изоҳ бизники) тили била лиёр дерлар” (207). Бир ўринда *Қутий ҳавали* номини келтириб, ҳавал сўзига шундай изоҳ беради: “Ул эл тоғдаги ғор ва ковакларни ҳавол дерлар” (257). Қўтали Заррин номига берилган қуйидаги изоҳга эътибор берайлик: “Йўл худ қирлаб юкори чикар экандур. Қўтали Заррин дер эмишлар. Бу ерда *зарин* сўзи аслида *сарин* (сар+ин) шаклида бўлиб, форс-тожик тилида бош, юкори маъноларига эга; **-ин** кўшимчаси нисбий сифат ясайди. Бир ўринда *Кўхи Жуд* тоғ номига шундай изоҳ берилган: “Бехрадин етти курух шимол сари бир тоғ тушубтур. Бу тоғни “Зафарнома”да ва баъзи китобларда “Кўхи Жуд” битибтурлар, ваъжи тасмияси маълум эмас эди, сўнгалар маълум бўлди: бу тоғда бир ота наслдан икки эл бор. Бирини жуд ва бирини жанжуха дерлар. ...Ушбу тоғнинг ярмида жуддур, ярмида жанжуха. Бу тоғни жудка мансуб қилиб, Кўхи Жуд дебтурлар” (289).

Топонимларнинг бошқа турлари каби оронимлар ҳам тилдаги энг кадимий сўз бўлганлиги учун, улар маҳаллий географик атамалар ва маълум бир шевага хос бўлган сўз ва кўшимчалардан шаклланган бўлади. Шу боис уларни изоҳлаш, лисоний ва нолисоний асосларини аниқлаш ҳамда кўрсатиш даврлар ўтгани сари мураккаблашиб боради. Вақт ўтгани сари номларнинг асли қиёфаси ва маъноси хиралашиб, аҳоли ўртасида уларнинг изоҳи сифатида турли ривоятлар, фараз ва тахминларни келтириб чиқаради. “Бобурнома”да ҳам номларнинг этимологиясини очишда халқ ўртасида тарқалган шарҳлар, изоҳлар ҳам кўплаб келтирилган. Масалан, *Кўхи Сафид* (“оқтоғ”) оронимини келиб чиқиши тўғрисида келтирилган изоҳда ҳам шу хусусиятни кўриш мумкин: “Тўккиз руд ушбу тоғдин чикар, бу тоғдин қор харгиз ўқсумас. Бу жихаттин ғолибо Кўхи Сафид дерлар” (190). Шунингдек, *Ҳодарвеш бодия* (дашт)сининг маъносини келиб чиқиши тўғрисида халқ ўртасида мавжуд бўлган қуйидаги изоҳни келтиради: “Дерларким, бир неча дарвеш бу бодияда тунд елга йўлуқуб, бир-бирларини тополмай, “Ҳо, дарвеш”, “Ҳо, дарвеш” де-де ҳалок бўлубтурлар, андин бери бу бодияни Ҳодарвеш дерлар” (62).

Хулоса килиб шуни айтиш мумкинки, “Бобурнома” асари Ўзбекистон, Тожикистон, Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон мамлакатларига тегишли орографик атамалар ва оронимларни ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

РЕЗЮМЕ. Мақола “Бобурнома” асарида келтирилган орографик характерга эга бўлган сўз ва атамалар ҳамда оронимлар тадқиқига бағишланган. Мақолада уларнинг тузилиши, ясалиши ва маъносига тегишли лисоний ва нолисоний хусусиятлари кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена анализу слов и терминов орографического характера и оронимов в произведении «Бабур-наме». В статье приведены лингвистические и экстралингвистические особенности их строения, образования и значения.

REZUME. The article has been dedicated to the research of oronims and the words and terms that have orographic features in the work “Boburnama”, also, their structure, linguistic and nolingistic features which are appropriate its meaning have been represented.

Таянч сўз ва иборалар: ороним, орографик, гидрографик, лаҳжа ва шева, нуқтий шакл, географик атама, баландлик, дўнглик, тепа.

Ключевые слова и выражения: ороним, орографический, гидрографический, диалект и говор, речевая форма, географический термин, высота, возвышение, холм.

Key words and word expressions: oronim, orographic, hydrographic, dialect, speech structure, geographic term, height, mound, hill.

Зилола ЙИГИТАЛИЕВА

СЕМАНТИК СИНТАКСИСДА “МОДУС” ТУШУНЧАСИ

“Модус” терминини тилшуносликда илк бор XX аср бошларида Шарль Балли ўзининг “Умумий тилшунослик ва француз тили масалалари”¹ номли асарида қўлаган. Унга кўра модус модалликнинг субъектив туридир. “Модус” термини мохиятан семиотика тушунчаларига алоқадор бўлиб, у ахборот структурасида намоён бўлади. Хусусан, олим гап орқали ифодаланиши зарур бўлган умумий маълумотларни ўз ичига олувчи синтактик қисмни “диктум”, ушбу маълумотга бўлган муносабат ва баҳони ифодаловчи қисмни “модус” деб таъкидлаган. Бу фикрлар тадқиқотчилар олдига гап ёки матн таркибидаги пропозиция структурасидан модусни ажратиб олиш ва унинг лисоний мохиятини аниқлаш каби мураккаб вазифаларни қўяди.

Пропозиция, диктум ва модус бири-бири билан боғлиқ бўлган ва гапда бир-бирини тўлдирувчи синтактик маънога эга терминлардир.

Мен мусиқа тинглаялман. – *У мусиқа тингласа эди.* – *У мусиқа тингласа керак,* гапларида *тингламоқ* сўзи феъл туркумига оид бўлганлиги сабабли, гапда предикат вазифасини бажаради. “Предикат эса пропозициянинг марказий (ядро) компоненти”² ҳисобланади. Предикат гапнинг асосий қисми бўлмиш ҳаракатни, ушбу ҳаракатнинг

¹ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1932.

² Стародумова Е.А. Синтаксис современного русского языка. – Владивосток, 2005.

катнашувчиларини, субъект ва объектларни – актантларни белгилаб беради. Актантлар ўз семантикасига кўра бир ёки кўп валентли бўлиши мумкин. Кўп валентли деганда “предикатнинг бошқа гап қисмлари билан алоқа қилиш имконияти тушунилади. Актантларнинг сони предикатнинг семантикасига боғлиқ бўлади. Гапда учраши мумкин бўлган актантларнинг минимал сони битта, максимал сони чегараланмаган”³.

Тингламоқ феъли икки валентли бўлганлиги сабабли, гапда икки актантни бошқаради: ҳаракатни бажарувчи субъект – *мен* ва ҳаракат йўналтирилган объект – *муסיқа*. Юқориди келтирилган мисолларни таҳлил қиладиган бўлсак, биринчи гап реал замонда содир бўлаётган воқеани ифодаламакда. Ушбу гапдаги реал воқеа содир бўлаётган ҳозирги замонни мавҳум замонга ўзгартирсак ёки хабар майлини хоҳиш-истак майлига ўтказсак, гапнинг нафақат пропозицияси ўзгаради, балки модус маъноларида ҳам ўзгариш содир бўлади. Демак, гапнинг денотатив мазмунини англатувчи синтактик тушунча пропозиция ҳисобланса, гапнинг фактик маъносини ўз ичига олувчи қисм диктум (*муסיқа тингланаётгани*), борлиққа ёки сўзловчига нисбатан ифодаланган муносабат модус ҳисобланади. Шунингдек, баъзи тилшунослар модусни “ситуатив субъектнинг гапнинг объектив мазмунига нисбатан берган интерпретациясидир”⁴ тарзида таърифлайдилар.

Сўзловчининг нутқида унинг атрофида содир бўлаётган ҳодиса-воқеаларга ёки суҳбатдошига нисбатан муносабати акс этади, шунингдек, у сўзлаётган хабар ҳам борлиққа нисбатан маълум алоқада бўлади. Рус олимлари ушбу сўзловчи-суҳбатдош-борлиқ-хабар муносабатларини модусни куйидаги категорияларга ажратишда асос қилиб олганлар: актуализацион, квалификатив ва ижтимоий⁵.

Модуснинг актуализацион категориялари хабарнинг (пропозитив мазмуннинг) воқелиққа бўлган муносабатини англатади. Бундай муносабат модаллик, персонализация (шахслантириш), замон локаллашуви ва майдон локаллашуви каби лисоний категорияларда ифодаланади. Модуснинг квалификатив категорияси сўзловчининг муаллифлаштириш ва баҳолашда ифодаланадиган ҳодисаларга бўлган муносабатини ифодалайди. Сўзловчининг суҳбатдошига нисбатан дўстона ёки расмий муносабатда эканлигини эса модуснинг ижтимоий категорияси белгилаб беради.

Бахтин ўзининг “Сўз санъати эстетикаси” асарида матн ҳақида шундай деб ёзган: “Агар матнни бир-бирига боғланган белгилар мажмуи сифатида тушунадиган бўлсак, санъатшунослик (муסיқашунослик, тасвирий санъат назарияси ва тарихи) ҳам матн (санъат асарлари) билан ишлашлигини айтишимиз мумкин. Гуманитар фикр бегона фикр, хоҳиш, тасдиқ, белгилардан дунёга келади”⁶. Модусни тасдиқлаш, ҳис-ҳаяжон, далил, тахмин, ишониш, рад этиш ва пайкаш каби категорияларга бўлинишини инобатга оладиган бўлсак⁷, оммавий гуманитар фикр шаклланиши учун аввал модус, яъни инсонларнинг субъектив караш ва

³ Ўша асар, 36-бет.

⁴ Ўша асар, 38-бет.

⁵ Ўша асар, 38-бет.

⁶ К о п ы т о в О.Н. Модус на пространстве текста – Хабаровск: Изд-во ХГТИК, 2012.

⁷ Ж у р а е в а М.М. The usage of modality and modus categories in linguistics // Молодой ученый. № 8 (67). 2014. С. 950.

фикрлари пайдо бўлиши зарур. Ушбу фикр ва қарашлар умумлашганда, ягона гуманитар фикр вужудга келади. Масалан, бир неча рассом бир инсон портрети ёки табиат манзарасига қараганда, уларнинг ҳар бири турлича тасаввурга эга бўлади ва бошқалар пайкай олмаган жиҳатларни ўз асарларида акс эттиради. Тасвирлардаги ушбу субъектив ўзига хослик рассомнинг ички олами ва тасаввурини ифодалаганлиги сабабли модус вазифасини бажаради.

Муаллифнинг ташки олам ва инсонларга бўлган субъектив муносабати адабиётшуносликда “бадийлик модуси” номини олган. Ушбу термин илк бор канадалик олим Нортроп Фрай томонидан муаллифнинг бадий асар қахрамонига бўлган нуктаи назарини изоҳлаш учун адабиётшуносликка татбиқ қилинган⁸. «Замонавий ўзбек адабиётшунослигида эса бу терминни замонавий ўзбек романларида бадийлик кўринишлари ва қонуниятлари: киноявийлик, трагиклик, сатириклик, драматикликнинг намоён бўлиш усуллари маъносида қўлланиши ҳам кузатилади. Рус олими Валерий Тюпа бу тушунчага “муаллифнинг ғоявий-эмоционал баҳоси”, деб қарайди. Ўзбек адабиётшуноси Д.Қуронов эса модусни “ғоявий–ҳиссий муносабат ёхуд муаллиф эмоционалигидан ташқари, қахрамонни типиклаштиришнинг ўзига хос кўриниши”, деб изоҳлайди⁹.

Матнда модус ҳодисасининг пайдо бўлиши ва ривож топишида унинг муҳим категорияларидан бўлган таҳлил ва танқид тушунчалари туртки бўлган. О.Н.Копитов ўзининг “Модус на пространстве текста” номли монографиясида рус адабиётини таҳлил қилар экан, XVI асрга қадар бўлган барча матнлар диний эътиқодга бағишланганлигини, айниқса ўрта асрларда яратилган адабиётларнинг аксарияти сакрал адабиёт эканлигини ва уларда модусни топиб бўлмаглигини айтиди. “Модусни фактга, вазиятга нисбатан мантикий психологик ўзгарувчан эканлигини инобатга оладиган бўлсак, Шарль Балли фикрларига асосланган ҳолда, дунёда ўзгарувчан эътиқод йўқ эканлигини айтишимиз мумкин. Демак, “матнга нисбатан илмий филологик, танқидий ва шубҳа билан ёндашиш шаклланишига қадар ҳозирги маънодаги модус мавжуд бўлмаган”¹⁰.

Бизнинг фикримизча, модус ёзув пайдо бўлмасдан, яъни адабиёт оғзаки кўринишда шакллана бошлагандан буён мавжуддир. Бизгача етиб келган қадимги адабий ёдгорликларга назар ташлайдиган бўлсак, ўзбек халқ қахрамонлик эпоси, “Авесто”, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари негизида инсоннинг табиат ҳодисасига, асар қахрамонига, яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва зулмат каби ҳодисаларга бўлган муносабати ётади. Муносабат акс этган жойда эса модус ҳам кузатилади. Модус деганда, аввало, субъектив қараш ва муносабат тушунилади. Лекин бошқа тарафдан қаралса, объектив муносабат пайдо бўлиши учун аввал субъектив муносабат вужудга келиши керак. Аниқроқ

⁸ Фрай Н. Анатомия критики // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. С. 233–263.

⁹ Якубов И.А. Мустақиллик даври ўзбек романлари поэтикаси. ДДА. – Тошкент, 2018. 23-бет.

¹⁰ Копитов О.Н. Кўрсатилган асар, 81-бет.

айтганда, бир кишининг субъектив фикри кўплаб инсонларга таъсир кўрсатади, ўзига эргаштиради ва объектив қарашга айланади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада “модус”, “диктум” ва “пропозиция” терминларининг семантикаси ва уларнинг матндаги синтактик ўрни ўрганилган. Шунингдек, “модус” терминининг адабиётшунослик, санъатшунослик фанларидаги маъноси ва ушбу тушунчанинг фанда пайдо бўлиш тарихи ёритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье изучены семантика терминов “модус”, “диктум” и “пропозиция” и их синтаксическая роль в тексте. Также, рассмотрены значения термина “модус” в литературоведении, искусствоведении и история происхождения данного понятия.

RESUME. In this article the semantics of the terms of modus, dictum and proposition and their syntactic places in the text will be scrutinized. Moreover, this article highlights the meaning of the term modus in the spheres of literature and art and the history about the origin of this term in the subject as well.

Таянч сўз ва иборалар: модус, синтактик қисм, диктум, пропозиция, предикат, актант, денотатив мазмун, танкидий ёндашув.

Ключевые слова и выражения: модус, синтаксическая часть, диктум, пропозиция, предикат, актант, денотативное содержание, критический подход.

Key words and word expressions: modus, syntactic part, dictum, proposition, actant, denotative meaning, critical approach.

Феруза КАРИМОВА

ДИАЛОГДА ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ОМИЛЛАР

Бугунги кунда мулоқот назарияси, дискурс, диалогик нутққа оид тадқиқотлар кўлами ошиб бормоқда. Нутқнинг асосий кўринишини ифодаловчи диалоглар ва улар тадқиқидаги ижтимоий-психологик омилларга ҳам эътибор ортмоқда. Шу сабаб биз ҳам диалогларни турларга бўлиш орқали унинг ижтимоий ва психологик томонларига эътибор қаратмоқчимиз. Диалогларнинг мазмун-моҳиятига кўра қуйидаги турларини келтирамиз.

1. Тинч-дўстона диалоглар. Саломлашиш, хабар, сўрок, табрик, фикр алмашиш характерида бўлади. Мисол:

– Э, Суярбой, – деди Жўра бува соқолини селкилатганча аскар билан қўшқўллаб кўришиб. – Ҳа, қаёқлардан сўраймиз?

Аскар бола худди оғзи қуяётгандай галати бир талаффузда (кейинчалик бунга эслаб бутун қишлоқ қулиб юради) жавоб берди:

– Ҳе, армия.. Ўшоқларда юрдуқ..

– Айтдим, бу Эҳсонбойнинг ули бир-икки кундан бери кўринмай қолди деб, – Жўра бува қаноат ҳосил қилиб, бош силкиди.

(И.Султон. Асарлар. Ҳикоялар. I жилд. //Авазбойлик тантилар)

2. Баҳс-мунозара диалоглари. Бу турга тортишув, беллашув, баҳслашув характеридаги диалоглар киради. Мисол:

– Бунақа фикр учун сизни тошбўрон қилиш керак, – деди Замира жилмайганича.

– Мунча золимлик! Ким у, мендан ростгўйроқ бўл, деб талаб қиладиган?...

– Ростгўйлик ҳам эми билан- да...

– Нима сал ошириб юбордимми? — деб талмовсиради Ғайбаров.

– Рост гап одобга зид бўлмаслиги керак.

(М.М.Дўст. Ғалатепага қайтиш ёхуд саодатманд Ғайбаров ривояти)

3. Келишмовчилик-конфликт типдаги диалоглар. Баҳс-мунозара жараёни кучайиши натижасида диалог иштирокчилари суҳбати жанжаллашиш, бир-бирдан узоқлашиш ҳолатигача айланиши мумкин. Қуйидаги мисолда бунى кўришимиз мумкин:

– Бўлди, – деди бола бир маҳал.

– Нима бўлди?

– Бўлди, ўйин тамом! – дея қиқирлайди Қунтуғмиш.

Баҳром тахтага зеҳн солиб чиқади-ю, тахта бўлиб қолади.

– Тирмизак! – дейди аччиқланиб ва кафтининг орқаси билан бир уриб шахмат тахтасини ағдариб ташлайди. Доналар гулзорга сочилиб кетади. Жаҳл билан ўрнидан турганида харракнинг бола ўтирган тарафи босиб, Қунтуғмиш ерга қулайди.

– Сўзингизда турасизми энди? – деб сўрайди “гройсместер” думалаб ётган жойидан.

Баҳром ловуллаб бақиради:

– Қанақа сўз?!

– Тошкент, спонсорлик масаласи...

– Хув دادанг қилсин спонсорликни!

– Дадам...Билла кетамизми?

– Борсанг, ана, ўзинг боравер! Ота сеники! Бозор иқтисодиёти!

Чўнтагидаги сигаретини пайпаслай-пайпаслай Баҳром зарда билан ҳовлини тарк этади.

(Эркин Аъзам. Танҳо кайик. // Қарздор)

Ушбу диалогик вазият дўстона ва тинч ҳолатда бошланиб, якуни конфликт ва жанжал билан якунланиди. Иштирокчилар суҳбат бошида яқдил бўлиб, охирида бир-бирдан ранжиган ҳолда турли томонларга йўл олишди.

4. Айёрона-тузоқ типдаги диалоглар. Улар таркибига:

1) суҳбатдошни мот килиш – эристикани киритиш мумкин. Эристика ёки баҳсда ютиш санъати ҳақида файласуф А.Шопенгауэрнинг шу номили асари кўпчиликка таниш¹. Унда ушбу санъатнинг 30 дан ортик усуллари батафсил баён этилган. Антик давр нотиклари айнан риторика ва эвристика орқали ҳалқ олдида обрў қозонишган ва суд жараёнида ғалабага эришишган. Айёрона – тузоқ типдаги диалогларда саволга асосий урғу берилади. Савол мазмуни ичига қутилаётган манфаат учун бериладиган жавоб беркитилади. Саволга қандай жавоб берилишидан катъи назар жавоб берувчи тузоққа тушади ва мағлуб бўлади. Бу ҳолатларни суд жараёнидаги қораловчининг ноҳолис усули сифатида ҳам, кундалик ҳаётимизда ҳам учратишимиз мумкин. Бундай савол-жавобларда “Ҳа” жавоб талаб қилувчи бир неча саволлар олдиндан тайёрланишини ҳам кузатишимиз мумкин. Мисол:

– Айбномани эшитдингизми?

– Ҳа..

– Мингбоши сувни ўзи сўрадимми?

– Ҳа, ўзи сўради..

(Чўлпон.Кеча ва кундуз)

2) маънавий тажовуз қилиш. Ушбу усулда суҳбатдошлардан бири рақибга айланади, аммо иккинчи суҳбатдош бунى мутлақо билмаслиги ва

¹ Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. Афоризмы. Житейской мудрости. Эристика, или искусство побеждать в спорах. – М.: Эксмо, 2018. С. 510–550.

сезмаслиги ҳам мумкин. Ракиб иштирокчининг асосий мақсади каршисидагини ерга уриш, шахсиятига дахл этиш оркали уни рухан синдириш, маънавий тажовуз қилиш ва шу каби ниятларда “қадам ташлайди”. Бу усул ноҳолис бўлиб, оқибатда ракиблик қилган иштирокчининг ўзи ҳам қурбонга айланиши кўп ҳолларда кузатилган. Халқимизда “бировга чуқур қазисанг, унга ўзинг тушасан” деган доно нақл бунинг исботидир. Мисол:

Ғайбаров тагин бостириб борди. Самад уни айланиб ўтиб, эшик томонга юрди.

– *Менга ҳасад қиласан, – деди у.*

Ғайбаров индамади. Самад унинг ҳасад қилмаслигини англаб, баттар газабланди:

– *Инаранг эсингдами? – деб бақирди у. – Эсингдами?!*

Ғайбаров Инарани ҳалигача унутмаган эди, ялт этиб қаради. Ич-ичидан ўртанди, ёнди, дўстим-ку, деб ўйлади, ишонгиси келмади. Унинг кўзларига боқди. Самад гилибона илжайиб турарди.

– *Сенмидинг ўша? – деб сўради изтироб билан.*

– *Бўлмаса ким? Сен яна кимга сир айтувдинг?*

– *Фақат сенга, – деди Ғайбаров. – Мана бу Инара учун! – У чўмич билан қўлочкашлаб туширди, сўнг чўмични бир четга улоқтирди. Эшикка юзурган Самадга этиб олиб нақ жағига туширди:*

– *Бўям Инара учун! Буниси Қобил учун! Буниси Маъсума учун!*

– *Ўлдириб қўясан, номард! – деб хириллади Самад.*

– *Ўлмайсан, сендақалар ўлмайди, – деди Ғайбаров ва яна мушт урди.*

– *Буниси қизчанг учун, Саида учун! Буниси ҳам Саида учун!!!*

Самад биқинини чангаллаб ўтириб қолди.

(М.М.Дўст. Ғалатепага қайтиш ёхуд саодатманд Ғайбаров ривояти)

5. “Ақлли” ёки “сукротона” диалоглар. Бу турга инсонларнинг билимини ўстириш, уларни ақлан юксалтириш ҳамда тағмаъно ва пресеупозицияга бой бўлган диалогларни киритишни маъқул топдик. Ушбу турда *Иисон – Тағмаъно (яширин маъно) – Англаш* учлиги ҳаракатга келади, дейиш мумкин. Иштирокчилар “уйғок” ҳолатда бўлиб, осонликча эмас, балки заковат ва фаросатни ишга солган ҳолда жумла мазмунини уқиши керак бўлади. Мисол:

– *Бу ёруғ дунёда бир ошиқ бор эди, Замира, ўша келиб маҳбубасининг дарчасини чертди, – Ғайбаров қабр тошини чертиб кўрсатди. – Ичкаридан сўроқ сўраиди: кимсан? Ошиқ айтди: очақол, бу менман. Маҳбуба айтди: кетавер, бу ерда икки кишига макон йўқ. Ошиқ ноиллож чўли биёбонга чиқиб кетди. Бирор йил ўтиб, яна қайтиб келди, яна дарчани чертди, яна ичкаридан сўроқ сўраиди: сен кимсан? Ошиқ айтди: оч, мен сенинг ўзингман. Шунда дарчани очиб, ошиқни ичкарига қўйдилар.*

– *Шунча узоқ ўйлаб юрибдимми? – деб кулди Замира.*

– *Ҳа-да, илзари одамларнинг ўйлашга фурсати кўпроқ бўлган шекилли.*

– *Қизиқ чўпчак экан, – деди Замира. – Ўзингиз тўқиганмидингиз?*

– *Йўқ, – деди Ғайбаров. Жалолитдин Румий тўқиган, лекин бечора ошиқнинг узоқ кутгани рост.*

(М.М.Дўст. Ғалатепага қайтиш ёхуд саодатманд Ғайбаров ривояти)

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, диалогик нутқнинг таҳлилида тилшунослик билан чегарадош бўлган билимлар: мантик, эристик,

риторика, психология, маданият ва социологиянинг ўрни сезиларли аҳамият касб этади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада диалогик нутқ ва унинг мазмуний турлари ҳақида мулоҳаза юритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье приведены суждения автора о диалогической речи и её тематических видах.

RESUME. The article discusses dialogic speech and its semantic types.

Таянч сўз ва иборалар: диалог, диалог турлари, нутқий вазият, эристика.

Ключевые слова и выражения: диалог, виды диалогов, речевая ситуация, эристика.

Key words and word expressions: dialogue, types of dialogue, speech situation, eristics.

Гаффоржон РАҲМОНОВ

ЎЗБЕК ТИЛИ СИНОНИМЛАРИДА ДАРАЖАЛАНИШ

Ўзбек тилшунослигида синонимларга берилган таърифларга эътибор берилса, уларни белгилашда дастлаб лексемаларнинг маъно жиҳатдан бир хиллигига¹, сўнгра маъноларнинг умумийлиги², кейинчалик эса маъновий ўхшаш(айнан)ликка³ асосланилганлиги кузатилади. Синонимияга берилган дастлабки таърифларнинг аксариятида синонимлар лексемалар ифода этган маъноларнинг айнан бир хиллиги асосида белгиланган. Ўтган асрнинг 70-йилларига қадар ўзбек анъанавий тилшунослигида синонимия ҳодисасига мана шу ёндашув асосида тавсиф бериб келинди. Ўзбек тилшунослиги таракқиётининг кейинги босқичларида синонимияга бўлган ёндашувлар ҳам ўзгарди. Анъанавий тилшуносликда синонимияга берилган таърифларнинг изчил эмаслиги, муаммо моҳиятини тўлиқ қамраб олмаслиги маълум бўлди. Ўзбек тилшунослигида ҳам ўтган асрнинг 80-йилларидан бошлаб сўзнинг семантик структураси семик таҳлил асосида ўрганила бошланди. Бу муаммо бўйича Ш.Раҳматуллаев, Ҳ.Неъматов, Э.Бегматов, Р.Расуловларнинг назарий қарашлари майдонга келди. Уларнинг ишларида сўзнинг семантик структураси, семема, сема, ноэма тушунчаларига ойдинлик киритилди. Семани ҳосил қилувчи маъно бўлаклари (семеманинг таркибий қисмлари)нинг сема эканлиги асослаб берилди. Синонимларни белгилашга ҳам семик таҳлилнинг татбиқ этилиши синонимик қаторларга бирлаштирилаётган лексик бирликлар маъноларидаги айнанлик, умумийлик ва фарқлиқликка аниқлик киритиш имкониятини яратди.

Ўзбек тилшунослигида синонимларни белгилашда анъанавий ва замонавий қарашлар тубдан фарқ қилади. Кейинги йилларда луғавий

¹ Жуманиёзов Р. Синонимлар таърифи масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1970, 1-сон, 35-бет.

² Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974, 4–10 бетлар.

³ Раҳматуллаев Ш. Семик таҳлил ва лексик синонимияни таърифлаш масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1979, 5-сон, 55-бет.

синонимларни уларнинг лексик маънолари таркибини семик таҳлил қилиш асосида белгилаш кенг тус олди. Синонимларни белгилашга бундай ёндашув уларнинг моҳиятидаги айнанлик ва фарқлилик белгиларини ажратишда муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Тил сатҳи бирликларида кузатилувчи айнанликни эса уларнинг маъноси, шакли, вазифаси, услубий белгиси кабиларнинг тенг келишида, ўзаро мувофиқлигида кўриш мумкин. Бу каби айнанликлар фарқланишлар билан ўзаро алоқада бўлиб, бир-бирига нисбатан белгиланади. О.Бозоров бу ҳақда фикр юритар экан, фарқлилик айнанлик доирасидаги нозик ўзгаришларнинг бевосита кучайиб, ривожланиб бориши натижасида предметнинг нисбий ўзгачалик хусусиятларини касб эта бориш ҳолати эканлигини, у, бир томондан, айнанлик ҳолати, иккинчи томондан, зидлик (бошқалик, бошқа нарсаларга айланиб бўлганлик) кўриниши билан боғлиқ бўлган оралик шаклланиш эканлигини таъкидлаб, бунга тилдаги синонимия, полисемия ҳодисалари билан боғлиқ бўлган тил бирликлари мисол бўла олишини кўрсатади⁴.

Демак, фарқлилик зиддиятга йўл очувчи, уни юзага келтирувчи белги. Фарқлилик айнанлик замирида юзага келар экан, бу икки жиҳат диалектик алоқада. Зидлилик айнанликдан сифат ўзгаришлар натижаси ўларок ўсиб чиқар экан, бу жараёнда янги бир моҳиятнинг юзага келиши содир бўлади. Э.Н.Миллернинг карашларига кўра, зидлилик айнанликнинг диалектик инкори, айнанликнинг ноўхшаш кўринишидир. Зидлилик айнанликдан вариантлилик, фарқлилик орқали (тадрижий “сакраш” йўли билан) ҳосил бўлган бошқа айнанлик, яъни янги нарса бўлиб, ўзидан кейинги “занжирли” жараённинг (айнанлик → фарқлилик → зидлилик) дастлабки ҳалқасини ҳосил қилади⁵. Англашиладики, айнанликдан фарқлиликка ўтишда занжирсимон алоқа шаклланади. Бундай занжирда айнанлик бошланғич тугунни, фарқлилик эса сўнгги тугунни акс эттиради. Тилда айнан шу каби сифат ўзгаришлари омонимиянинг шаклланиши жараёнида содир бўлади.

Лексемалар муносабатидаги ўзаро фарқланиш тамойили, айниқса, антонимик бирликларда ёрқин кўзга ташланади. Кўпинча антонимик қаторларда оралик ҳолат қайд этилади. Масалан, *тун*→*сахар*→*кун* антонимик қаторида *сахар* лексемаси; *яхши*→*қониқарли*→*ёмон* антонимик қаторида эса *қониқарли* лексемаси; *бой*→*ўртаҳол*→*камбағал* антонимик қаторида *ўртаҳол* лексемаси оралик мавқени эгаллайди. Бошқача айтганда, тун ва кун ўртасида сахарнинг мавжудлиги, яхши ва ёмон ўртасида қониқарли ҳолатнинг воқеланиши ёки бой ва камбағал ўртасида ўртаҳол ҳолатнинг ҳам кузатилиши бу типдаги антонимик бирликлар жуфт ҳолатда бўлмаслиги, уларда учинчи, яъни оралик мавқеда турувчи бирликнинг ҳам мавжуд бўлишини кўрсатади. Оралик учинчининг юзага келиши бу типдаги антонимик қаторларда даражаланиш муносабатини юзага келтиради.

Худди шундай, синонимлар қаторида ҳам оралик ҳолатнинг мавжуд бўлиши фарқлиликка сабаб бўлиб, зидланиш муносабатини юзага келтиради. Масалан, *қоронғи* → *зимистон* → *зим-зиё* синонимик қаторида

⁴ Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. – Тошкент: Фан, 1999, 31-бет.

⁵ Бу ҳақда қаранг: Миллер Э. Н. Содержательные функциональные основания единства антонимии номинативных единиц // Филологические науки. – М., 1987. №6. 44-49. – М., 1987. №6. С. 44-49.

зимистон бирлиги оралик мавкени эгаллайди. Ёки *нурли* → *ёруғ* → *нуррафшон*. синонимик каторида *ёруғ* лексемаси оралик ҳолатда туради. Бундай вазиятда лексик бирликлар англаган маънода белгининг даражаланиши юзага келади. Натижада синонимик каторнинг бошланғич аъзолари ўртасида белги даражасига кўра кучли зиддият юзага келади. Жумладан, *қоронги* ва *зим-зиё* лексемаларида акс этган қоронғилик белгисининг кучли даражадаги фарқи бу лексемаларнинг даража белгисига кўра зиддиятга киришувини англатади. Худди шундай, *нам* → *ҳўл* → *шалаббо* синонимик каторида *ҳўл* лексемасининг таъсирида юзага келган даражаланиш оқибатида *нам* ва *шалаббо* лексемалари муносабатида зиддият юзага келади. Англашиладики, нафақат антонимик муносабатдаги каторларда, балки синонимик каторларда ҳам (айниқса, белгининг миқдорий фарқланиши англаувчи синонимлар каторида) оралик ҳолатларнинг юзага келиши бу типдаги лексемалар муносабатида градуал синонимиянинг шаклланишига олиб келади.

Градуал синонимия тил сатҳида фарқлиликни ёрқин акс эттирувчи лисоний ҳодисадир. Б.А.Булгарова қайд этганидек, градуал синонимиянинг асосини баҳо ва градицион белгининг даражаланишидаги фарқлилик ташкил этади⁶. Градуал синонимиянинг характерли жиҳати шундаки, унда айнанликлар сирасида миқдорий фарқлилик юзага келади. Бошқача айтганда, лексик сатҳ бирликларига хос айнанликлар орасидан фарқланишлар ажралиб чиқади. Бу ҳолат синонимик сатҳда градуал синонимиянинг шаклланишига йўл очади. О.Бозоровнинг фикрича, луғавий градуал синонимия семантикаси изчиллигининг туб асосини материянинг бир турдан иккинчи турига, шунингдек, бир тур ичидagi бир нисбий ҳолатдан иккинчи хил кўринишга узлуксиз ўтиш, айланишларнинг луғавий номинацияда инъикос этиши ётади⁷. Англашиладики, лексик сатҳдаги градуал синонимия айнанликларнинг фарқлиликка ўтиш жараёнини акс эттиради. Градуал синонимик каторга хос муҳим жиҳат шундаки, унда айнанлик белгисига нисбатан фарқлилик белгиси устуворлик қилади.

Дунё тилшунослигида тил бирликлари муносабатида кузатилувчи бу каби фарқлилик тамойили, хусусан, даражаланиш ҳақидаги қарашлар анча илгарирок юзага келган. Даражаланиш ҳодисасига илк бор Н.С.Трубецкой фонологик сатҳдаги зидланишлар муносабат билдирган⁸. Кейинрок Э.Сепир, Д.Болинджер томонидан предмет, ҳодисаларга хос белги-хусусиятларнинг даражаланишини акс эттирувчи функционал-семантик категория сифатида ўрганилган⁹. Рус тилшунослигида С.М.Колесникова, М.В.Бондаренко, Б.А.Булгаровлар томонидан функционал-семантик категория, мазмуний майдон сифатида тадқиқ этилган¹⁰.

⁶ Булгарова Б.А. Градуальная организация текстового семантического поля «смех» (на материале произведений М.А. Булгакова). АКД. – М., 2001. С. 19 с.

⁷ Бозоров О. Кўрсатилган асар, 70-бет.

⁸ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Изд-ство иностр. лит., 1960. С. 371.

⁹ Sapir E., Grading: A Study in Semantics. In D.G.Mandelbaum (ed), Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality. – Berkeley: University of California Press, 1963. P. 122–149; Bolinger D. Degree Words. Hague. – Netherlands: Mouton, 1972. P. 282.

¹⁰ Колесникова С.М. Категория градуальности в современном русском языке. АДД. – М., 1999; Булгарова Б.А. Кўрсатилган автореферат; Бондаренко М.В. Градуальность как свойство лексики и основание для построения лексической парадигмы: АКД. – Воронеж, 2000.

Ўзбек тилшунослигида бу муаммога илк бор Э.Бегматов, Х.Неъматов ва Р.Расуловлар мақоласида муносабат билдирилди¹¹. Ўтган асрнинг сўнгги чорагидан бошлаб тилшунослигимизда лексик градуонимия тадқиқи бағишланган ёки бу масалага ҳам муносабат билдирилган тадқиқотлар юзага келди. Бундай тадқиқотларда тил бирликларининг даражаланиш белгиси, бу белгининг фарқлиқ тамойилига асосланиши, градуонимиянинг лисоний моҳияти, тилнинг лексик, морфологик, синтактик сатҳларида кузатилиши, ёндош ҳодисаларга муносабати, улардан фарқи каби масалалар тадқиқ этилди¹².

Тадқиқот натижасида ўзбек тилшунослигида лексик бирликлар семантик муносабатида кузатиловчи белгининг даражаланиши масаласига доир назарий концепция шаклланди. Аммо бу борадаги муаммолар тўлиқ ечимини топган деб бўлмайди. Жумладан, градуал синонимик майдон ва унинг хусусиятлари; градуал синонимиянинг шаклланиши; градуал синонимик бирликларда баҳо муносабатининг юзага чиқиши; градуал синонимиянинг юзага келишида инсон омили, унинг субъектив қарашлари, дунёни идрок этиши масаласи; тил бирликларига ҳос даражаланиш белгисининг изохли лугатларда акс этиши каби қатор муаммолар маҳсус тадқиқотларни кутмоқда. Айниқса, синонимик қаторларда нарса-предмет, ҳаракат-ҳолат, белги, миқдор қабиларнинг даражаланиши оқибатида антонимиянинг юзага келиши, бунинг ички қонуниятларини монографик аспектда ўрганиш долзарб вазифалардан биридир. Демак, синонимик қатордаги даражаланиш ҳодисасини акс эттирувчи градуал синонимия умумий маъносига кўра бирлашувчи синонимлар қаторида кузатилар экан, ҳар бир синонимик турда унинг намоён бўлишини маҳсус ўрганиш мақсадга мувофиқ.

Дарҳақиқат, айрим синонимик қаторларда белгининг даражаланиши кучсиз бўлиб, бу ҳолат лексемаларнинг маъновий фарқланишида прагматик тўсиқни ҳосил қилади. Масалан, *овора* – *сарсон* – *саргардон* синонимик қаторидаги *сарсон* ва *саргардон* лексемаларининг нутқда ўзаро алмашилиб қўлланиши кузатилади. Аслида эса бу икки лексема фарқли семаларга эга, *саргардон* лексемасида белги даражаси *сарсон* лексемасига нисбатан кучли. Ушбу синонимик қатордаги лексемаларни денотатив ва коннотатив семалари бўйича фарқласак, қуйидаги тасвир юзага келади. Синонимик қаторнинг барча аъзолари “жисмоний ҳолат”, “кезиш”, “тентираш” денотатив семасига эга. Улардаги коннотатив семалари эса ҳолатнинг меъёрдан юқорилиги билан фарқланади. *Овора* лексемасида бу ҳолат меъёрда, *сарсон* лексемасида меъёрдан бир поғона юқорида, *саргардон* лексемасида эса меъёрдан икки поғона юқоридадир.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, *саргардон* ва *сарсон* лексемаларини нутқда бирининг ўрнида иккинчисини қўллаб бўлмайди. Лексемалар

¹¹ Бегматов Э., Неъматов Х., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси. Систем лексикология тезислари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1989, 6-сон, 35–50-бетлар.

¹² Орифжонова Ш. Кўрсатилган автореферат; Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. ДДА. – Тошкент, 1997; Худойбердиева Л. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг даражаланиши: НДА. – Тошкент, 2003; Ширинова Н. Ўзбек тилида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлаш воситалари. НДА. – Тошкент, 2009.

маъноларидаги фаркли жиҳатлар уларни нутқда алмаштириб қўллашга имкон бермайди. Мазкур синонимик қатордаги коннотатив сема доирасида юзага келган градуонимияни чизмада куйидагича тасвирлаш мумкин:

“гентираш холати” даражалари

овора
сарсон
саргардон

1
2
3

Таҳлил қилинган синонимик қаторда кузатилган фарқлилик тамойилини жадвалда куйидагича умумлаштириш мумкин:

Дифференциал Лексемалар	Даража индекси	Эмоцио- наллик	Ортик-камлик	Услубий- лик	Замонга муносабат
	Саргардон	3	0	меъёрдан II поғона ортик	китобий
Сарсон	2	0	меъёрдан I поғона ортик	китобий	0
Овора	1	0	меъёрда	китобий	0

Демак, синонимик муносабатдаги лексемаларда кузатилувчи бу каби фарқлиликни белгилашда дифференциал семаларни ўрганиш муҳим. Дифференциал семалар лексемаларнинг фарқлигини аниқлашга ёрдам бериб, синонимик қатордаги даражаланиш ходисасини акс эттирувчи градуал синонимияни шаклланишида хизмат қилади.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада ўзбек тилшунослигида синонимларни белгилашда анъанавий ва замонавий қарашларнинг тубдан фарқ қилиши, кейинги йилларда луғавий синонимларни уларнинг лексик маънолари таркибини семик таҳлил қилиш асосида белгилаш орқали уларнинг моҳиятидаги айнанлик ва фарқлилик белгиларини ажратиш лозимлиги, шу фарқлилик белгилари асосида градуал синонимиянинг шаклланиши каби масалалар ҳақида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются традиционные и современные подходы в определении синонимов, а также уделяется особое внимание на выявление общих и дифференциальных особенностей лексических значений синонимов на основе семного анализа лексических значений лексических синонимов.

RESUME. The present paper considers the traditional and contemporary views on defining synonyms in Uzbek linguistics, where distinguishing the similarities and differences in semantic analyses of the lexical meanings of synonyms worth special attention.

Таянч сўз ва иборалар: луғавий синонимлар, лексик маъно, семик таҳлил, маъновий фарқлар, услубий ҳосланиш белгиси, коннотация, маъно нозиклиги, эмоционал бўёқ, доминанта, нейтрал сўз, семантик ҳодиса, семасиологик асос, сўзнинг семантик структураси, семема, сема, номема, айнанлик, фарқлилик, умумийлик.

Ключевые слова и выражения: лексическая синонимия, лексическое значение, семный анализ, семантические различия, стилистические признаки, коннотация, оттенок значения, эмоциональная окраска, доминанта, нейтральное слово, семантическое явление, семасиологическая основа, семантическая структура слова, семема, сема, номема, тождественность, различие, общность.

Key words and word expressions: lexical synonymy, lexical meaning, semantic analyses, differences of meaning, stylistic features, connotation, emotional shade,

dominance, neutral word, semantic phenomenon, semasiological bases, semantic structure of the word, sememe, seme, nomeme, similarity, difference, commonness.

Муножотхон МАМАЖОНОВА

МАТНДА МИҚДОР ВА ЎЛЧОВ БИЛДИРУВЧИ БИРЛИКЛАР

Квантитативлик тасниф қилиш хусусиятига эга бўлган инсон тафаккурининг мураккаб махсули ҳамда ранг-баранг шаклларда намоён бўлувчи, тилнинг ҳар қандай сатҳида фаол амал қилувчи кенг қамровли категориядир. Рус ва Европа тилшунослигида квантитативлик турли аспектларда таҳлил этилган. Рус тилшунослари томонидан квантитативлик масаласига чуқур ёндашилган қатор илмий тадқиқот ишлари амалга оширилган, махсус тезауруслар тузилган. Г.А.Меновщиков “Способы выражения единичности-множественности в языках различного типа” (Вопросы языкознания. – 1970. №1. С. 82–88.), С.И.Кравцова “Фразеологические единицы со значением количества в русском языке” (ҚД. Ростов н/ Д., 1981), А.И.Лашкевич “Генетические конструкции со значением метафорического количества в современном русском языке” (ҚД. Минск, 1976) ва бошқа тадқиқот ишларининг тахлили шуни кўрсатадики, квантитативлик масаласи чуқур изланишлар учун манба бўлиб хизмат қилади, фанлараро интеграция асосида кўплаб таънифлар учун асос бўлади. Ўзбек тилшунослигида миқдор ва миқдорийлик масаласи тадқиқига ҳам бағишланган бир қатор илмий ишлар мавжуд: Й.Зулфиевнинг “Жамлик категориясининг ўзига хос хусусиятлари” (“Ўзбек тили ва адабиёти, 1975, 4-сон), Ҳ.Абдурахмоновнинг “Жуфт сўзларда сон категорияси”, Э.Файзуллаеванинг “Бирлик ва унинг категориал моҳияти” сингари ишлари шулар жумласидандир.

Миқдорийлик қобиғи барча ривожланган тилларда ўзининг серкирралиги билан ажралиб туради. У тил структурасининг ҳамма асосий сатҳларига дахлдор: лексика, сўз ясалиши, морфология, фонетика, синтаксис. Тилшуносларнинг квантитативлик категориясига нисбатан билдирган фикрлари ҳамда бу категорияни таснифлаш бўйича қилган тақлифлари турлича. Квантитатив методлар, айниқса, статистика тилшуносликда аллақачон ўзининг мустақкам ўрнини эгаллаган. Квантитатив анализ тил ҳодисаларини аниқ ва атрофлича тадқиқ қилиш имкониятини беради, шу билан бирга, тил бирликларини тартибли жойлаштириш, тўғри ўринлашувига эришишга кўмаклашади. Миқдор логик категориясининг мазмунини яхшироқ ойдинлаштиришга кўплаб фанлар қатори тил фактларини таҳлил қилиш асосида эришилади.

Квантитативлик тарихий тараққиёт жараёнида шаклландиган онгнинг лингвокреатив фаолияти махсули сифатида ўрганилиши керак, шунингдек, контекстда квантитатив ва ноквантитатив тушунчаларни билдирувчи восита сифатида ҳам таҳлил этилиши зарур. Тил бирликлари икки хил асосда тадқиқ этилади: объективация планида (мазмуний тушунчаларнинг формантлашуви ва семантикацияси) ва репрезентация планида (мазмуний тушунчалар ва семантиканинг ўзаро муносабати)¹.

¹ И г о ш и н а Т. В. Морфотемный анализ категории квантитативности в разносистемных языках (на материале русского и английского языков). АКД. – Ульяновск, 2002. С. 6–9.

Бунда мантикий-семантик категорияларнинг моҳияти ойдинлашади. Бундай категориялар каторига квантитативликни ҳам киритиш мумкин. Квантитативлик категорияси энг муҳим онтологик категориялардан биридир: 1) у ақлий-маъновий ҳодиса ҳисобланади; 1) инсоният тафаккурининг муҳим фаолиятидир; 3) объектив миқдорнинг онгда акс этиши натижаси ва концептуал аналогидир.

Матн яратишда, айниқса, бадий матнларни шакллантириш жараёнида миқдор аңлатувчи сўзларнинг ўрни бекиёсдир. Образлар характерини очиш, нутқнинг таъсирчанлигини ошириш мақсадида адиблар ўз асарларида миқдорий сўзлардан фойдаланишади. Бадий санъатларнинг таркибида талай миқдорий сўзларни учратиш мумкин. Айниқса, муболага, тазод каби бадий санъатларни миқдорий белгига эга сўзларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Шунингдек, халқ оғзаки ижодининг турли жанрларида ҳам миқдорий белгига эга шакллар кўпчиликни ташкил этади. Рус, француз, инглиз тилшунос олимлари квантитатив сўзларнинг фольклордаги ўрни хусусида илмий изланишлар олиб борганлар. Эртақ, топишмоқ, лоф, мақол каби фольклор жанрларини таҳлил этилганда, квантитатив бирликлар бу оғзаки ижод маҳсулларининг мазмунини ёритиш ва, шу билан бирга, уларни бойитиш, халқчил қилишга хизмат қилиши ойдинлашади.

Халқ оғзаки ижодининг ноёб жанри ҳисобланган мақолларда миқдорий маъно ифодаловчи бирликлар кўпчиликни ташкил этади. Лексик-грамматик таркиби жиҳатдан улар қуйидагича: сон туркумига оид сўзлар, равиш туркумига оид сўзлар, от, отлашган сўзлар. Шаклан миқдор аңлатувчи айрим сўзлар мақол таркибида қўлланиб, услубий восита вазифасини бажаради, шунингдек, эмоционал-экспрессивликка хизмат қила олади. Ўз одатий қуршовида миқдор билдиришга ҳосланмаган баъзи бирликлар эса мақолларда миқдорий белгини ифода қилиши мумкин. Бундай қўлланиш нафақат ўзбек тили, балки, бошқа тил системаларида ҳам кузатилади. Хусусан, рус тилида бундай имконият жуда кенг.

Мақолларда миқдорий маъно ифодаловчи восита сифатида равишлар фаол иштирок этади: *Гапни оз сўзла, ишни кўп қўзла. Кўндан кўён қочиб қутулмас. Оз сўзла – соз сўзла.* Миқдорий оппозициянинг аъзолари сифатида *оз* ва *кўп* сўзлари катнашади. Бу сўзлар ноаниқ миқдорни ифодалайди.

Мақоллардаги морфологик жиҳатдан бирлик сонда турган отларнинг ҳамда отлашган сўзларнинг кўпчилиги миқдорий кўпликни ифодалайди: *Тог кўрки тош билан, одам кўрки бош билан; Одам олasi ичиди; бола азиз, одоби ундан азиз; онанинг кўнгли болада, боланинг кўнгли далада; арслон изидан, йигит сўзидан қайтмайди; одам тафтини одам олади; излаган имкон топади; қидирган қир ошар; интилганга толе ёр; меҳнат билан топганинг – қанду асал топганинг; язиш топиб гапирар, ёмон – қоғиб; яхшининг сўзи – қаймоқ, ёмоннинг – тўқмоқ; яхши етар мурода, ёмон қолар уятга.* Юқоридаги мақолларда ишлатилган *тоғ, одам, бола, она, йигит, излаган, қидирган, интилган, топганинг, яхши, ёмон* сўзлари умумийлик, кўпликни аңлатмоқда. Мақоллар ҳамда иборалар таркибида миқдорий даражалаш, миқдорий қиёслашнинг ишлатилиши кўп ҳолларда сўзловчининг мақсадини аниқ аңлашга, фикрни қисқа ифодалашга, образли баёнга хизмат қилади.

Хуллас, квантитатив белги тил сатҳлари ўртасида энг кенг тарқалган таснифловчи белгилардан ҳисобланади. Квантитатив белгини муайян сатҳ бирликларини ажратишда ёхуд ўзаро қиёсланувчи сатҳларнинг бирликлари орасидаги ўхшашлик ҳамда фарқларни белгилашда муҳим

критерий сифатида қўллаш мумкин. Квантитатив белги тил воситаларидан кенг фойдаланган ҳолда, айрим товушдан тортиб бутун бир матнлар орқали ҳам ифода қилиниши кузатилади. Баъзан микдорий белги тил воситалари таҳлилида ифода плани орқали умуман сезилмай, фақат мазмун планини чуқур таҳлил этилганда намоён бўлиши ушбу категориянинг мураккаб ва нозик қирраларидан бири саналади.

Микдорий белги тилшуносликнинг барча сатҳларида кўзга ташланади. Микдор майдони тилимизда мавжуд бўлган турли семантик майдонлар билан ҳамкорликда иш кўради. Мантикий категория ҳисобланган микдорни ифодаловчи қатор воситалар ҳамда шакллар мавжуд. У инглиз, украин, рус тилларида квантитативлик лексик, морфологик, синтактик усулларда намоён бўлгани ҳолда, ўзбек тилида фонетик йўл билан ҳам квантитатив маънони ҳосил қилиш мумкин. Инсоният санок, ўлчов орқали жуда катта ютуқларга эришди. Борликдаги барча нарсалар саналиши ёки ўлчаниши мумкин. Ўлчов бўлмаганда, йўл қурилиши, бинолар бунёд этиш, меҳнат қуроллари яратиш имкони ҳам бўлмас эди. Шунинг учун квантитатив усул энг илғор усул сифатида барча жабҳаларнинг асосий ташкил этувчи ҳамда ривожлантирувчи усули бўлиб келмоқда.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада микдорнинг тил категорияси сифатидаги ўрни, сонларнинг боғланиш белгилари ҳақида фикр юритилади. Шунингдек, микдорий сўзларнинг матн яратишдаги аҳамияти изоҳланади.

РЕЗЮМЕ. В настоящей статье изучена роль количества как языковой категории, словосочетательных свойствах числительных. В статье анализируется значение количественных слов в создании текста.

RESUME. In this article, we study the language category of quantity, the combining properties of numerals. A great place is given to numerals, their values in speech. The article also analyzes the problem of number, the system of quantitative meanings in the grammatical structure of language, vocabulary, in different linguistic genres, in speech.

Таянч сўз ва иборалар: сон, зидланиш, эмоционаллик, кўплик, микдорий қиёслаш.

Ключевые слова и выражения: число, оппозиция, эмоциональность, множество, количественное сравнение.

Key words and word expressions: number, contrast, emotionality, plurality, quantitative comparison.

Шоирахон ТОШХЎЖАЕВА

ЛИНГВОПОЭТИКАНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

Ҳозирги пайтда бадий асарнинг лингвопоэтик хусусиятларини тадқиқ қилиш нафақат жаҳон тилшунослиги, балки ўзбек тилшунослигининг ҳам долзарб масалаларидан биридир. Мазкур соҳанинг мундарижаси ҳали ўзининг тўлиқ ечимига эга бўлган ва тадқиқот чегаралари мукамал даражада белгиланган деб бўлмайди. Унга тааллуқли тил фактлари таҳлилида ханузгача турли хил қарашларнинг мавжудлиги соҳа мазмуний структурасининг белгиланишини мураккаблаштиради. Лингвопоэтика доирасидаги тушунчалар баъзида лингвистикага, баъзида фақат адабиётшуносликка дахлдор деган юзаки қарашлар ҳам кузатилиши бадий асар тил материалларини тил ёки адабиёт илми нуқтан назаридан ўрганиш натижасида юзага келган.

Лингвопоэтикага оид икки ва ундан ортик фан мохиятини ўзида акс эттирган тушунчаларнинг мазмуний ва шаклий структурасини уйғунликдаги илмий назариялар билан тўлдириш, уларнинг мохиятини янги илмий қарашлар билан бойитиш тадқиқотчилар олдига масъулият ва янги вазифаларни юклайди. Шу маънода *лингвопоэтиканинг* предмети, тадқиқ доираси, тушунча ва йўналишларини аниқ белгилаш муҳим илмий-назарий ва амалий аҳамиятга эга. Юқорида айтилганларнинг барчаси лингвистика ҳамда адабиётшунослик соҳаларининг уйғунлашуви натижасида юзага келгани учун ҳам ёзувчи ёки сўзловчи томонидан ифодаланаётган социал ахборотнинг лингвистика ҳамда поэтик тузилишини бир ёки бир неча шаклий парадигмада ўрганиш эҳтиёжи пайдо бўлади. Янги йўналишдаги тадқиқотнинг объекти – тил, ана шу тил орқали ифодаланган поэтик мақсад ёки поэтик ҳодиса, унинг мазмуний структурасини лингвопоэтика ўрганadi. Бунда муаллиф услубининг хилма-хиллиги, турли-туманлиги, ўзгачалиги, қутилмаганлиги, таъсирчанлик даражаси кабиларни ифодаловчи воситалар тилнинг лингвопоэтик структурасини ташкил қилади. Лингвопоэтик структурада муаллифнинг коммуникатив нияти ва мақсади, хозиржавоблиги, қаҳрамонлар руҳияти ҳамда характериға хос бўлган жихатлар акс этади. Қайд этилган илмий тушунчаларнинг мазмуни матн, нутқ, ифода таркибида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам бадий матннинг ҳар қандай шакли шоир ёки ёзувчининг поэтик маҳорати асосида лингвистик бирликлар мазмуний структурасига жойланади. Шу сабабли ҳам лингвопоэтиканинг материали ҳисобланган матн умумий тил қонуниятлари мажмуаси сифатида талкин қилинади.

Бадий асарнинг бош хусусияти – образлилик. Образлилик – санъат. Бадий адабиёт – сўз санъати. Сўз санъати – адабиётшунослик объекти. Сўз санъати тил, нутқ воситасида воқе бўлади. Нутқнинг қандай воқеланганини, сўз санъатининг лисоний хусусиятларини тилшунослик ўрганadi. Демак, лингвопоэтик йўналишдаги тадқиқотлар методи ва методологияси тилшунослик ва адабиётшунослик соҳалари назариясига асосланар экан, бу ўз-ўзидан лингвопоэтика тушунчаси остида тилшунослик ва адабиётшунослик фанлари интеграциясига асосланади. Бунда, биринчидан, ҳар икки соҳа адабиётшунослик ҳамда тилшунослик фанлари учун умумий бўлган соф назарий қарашлар асосидаги парадигмалар мохиятини илмий тушунчалар шаклантиради. Иккинчидан, назарий қарашлар исботи учун бадий адабиётдан олинган материалларни таҳлил қилиш методи умумийлашади. Бадий асар тилини ўрганиш жараёни дастлаб тилшунослик ва адабиётшунослик соҳалари доирасида ажратилган бўлса, фанда уйғунликдаги янги соҳаларнинг шаклланиши билан, айни пайтда, икки фан доирасидаги тадқиқот материалларига эҳтиёжнинг кучайиши янги методологик ёндашувни талаб қила бошлади. Маълумки, ҳар қандай тадқиқот материални шунчаки икки фан нуқтаи назаридан таҳлил қилиш мумкин эмас. Бунинг учун ҳар икки соҳани бирлаштириб турувчи, ҳар икки соҳа тадқиқида алоҳида бўлим сифатида намоён бўлувчи фанларнинг оралик бўлимларига дахлдор назария ва методларни ҳисобга олиш керак бўлади. Ҳам тилшуносликка, ҳам адабиётшуносликка дахлдор бўлган шундай йўналишлардан бири стилистикадир. Ана шу тамойилларга мос ҳолда “стилистикани ҳам

тилшунослик ва адабиётшунослик бўлимларига ажратиш лозим¹ лиги илмий адабиётларда алоҳида эътироф этилади. Лингвопоэтикага хос бўлган бундай тадқиқий ёндашув илмий фаразлар йўналишининг тўғри белгиланиши учун муҳимдир.

Лингвопоэтиканинг юзага келиши билан боғлиқ масалалар кўплаб тадқиқотчиларнинг эътиборини тортиб, баҳс ва мунозараларга сабаб бўлгани қадимдан маълум. Шу ўринда лингвопоэтика соҳасини ташкил қилувчи лингвистика нима, поэтика нима? деган саволларни назарий жиҳатдан асослаш йўналиш моҳиятини очишга ёрдам беради. Бу ҳақда француз тилшуноси Н.Рювет поэтикада лингвистик таҳлилни қўллаш чегаралари борасида фикр юритиб, адабиётшуносликка доир илмий тадқиқотларда лингвистик таҳлилни қўллаш ва бу борада учрайдиган мураккабликлар тўғрисида тўхталиб ўтган². Бизнингча ҳам, лингвопоэтик тадқиқотлар доирасида фақат поэтик таҳлил ёки лингвистик таҳлилнинг етакчилиги қилиши мумкин эмас. Лингвопоэтикада лингвистик ҳамда поэтик таҳлил уйғунликда тадқиқ этилиши лозим. Тадқиқот мавзуси лингвопоэтика масалаларига бағишланган бўлишига қарамадан, ишда лингвистик ёки поэтик таҳлил етакчилик қилса, унда лингвопоэтик тадқиқот чегараси бузилади. Шунинг учун ҳам Н.Рюветнинг қарашларида поэтик структурани камраб олган лингвистик бирликлар чегараси соҳанинг устувор масалаларидан бири ҳисобланади. Лингвопоэтика соҳасининг мураккаблиги шундаки, ҳар икки соҳа тадқиқот объекти бирлашиши ва лингвопоэтика айнан тилшунослик соҳаси учун хизмат қилиши, моҳиятан ёзувчининг ўткир нигоҳи ва поэтикаси лисоний воситалар билан ифодаланишини ўрганувчи соҳа сифатида ажратилиши зарур. Лингвопоэтикада лингвистик ва адабиётшунослик назариялари ўзаро мувофиқлашмайди, балки шаклланаётган фаннинг ўзига хос назариялари пайдо бўлади.

Бадий асарнинг лингвистик таҳлилида ёзувчи мақсади, нияти, асар ғояси ва мазмунини акс эттирувчи лисоний воситалар ва уларнинг хусусиятлари тадқиқ этилса, адабиётшунослик эса мавжуд воқеликни ўрганади, яъни бадий асарнинг поэтик функциялари социология ва психология фанлари билан узвий боғлиқликда таҳлил этилади, ушбу фанларсиз поэтик таҳлилни амалга ошириб бўлмайди. Чунки бадий асарда тасвирланган қаҳрамонларнинг характери, руҳияти ҳамда уларнинг ижтимоий мавқеи асар сюжети ва ғоясини очишда муҳим аҳамият касб этади. Ҳар қандай асар мазмуни сўз воситаси орқали очиб берилади. Сўз ва унинг маънолари айнан тилшунослик фанида ўрганилади. Демак, адабиётшунослик манбаларини тилшунослик фани ўрганади.

Инглиз тилшуноси С.Сапорта поэтик тилнинг лингвистикада ўрганилиши хусусида фикр юритиб, лингвистика ва поэтика муносабатининг уч жиҳатини кўрсатиб ўтади: «...поэтика бу – тил, поэтика бу – тил эмас, санъат, поэтика бу – санъат ва тил тажассумидир»³.

¹ Степанов Г.В. О границах лингвистического и литературоведческого анализа художественного текста Текст. / Г.В.Степанов // Известия АН СССР Серия «Литература и язык». – Ташкент, 1980. 39. № 3. С. 195–205.

² Рювет Н. Границы применения лингвистического анализа в поэтике // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. IX. – М., 1980. С. 297.

³ Сапорта С. Применение лингвистики в изучении поэтического языка // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. IX. – М., 1980. С. 97.

Унинг қарашларида поэтика соҳасида лингвистик усуллар муҳим аҳамият касб этиши, ҳар қандай поэтика бу – тилдир, деган ғоя ўз ифодасини топади, шу ўринда поэтика тасвири тилсиз намоён бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлаш керак ва айти пайтда лингвистика ва поэтика алоҳида-алоҳида соҳалар эканлигини ҳам эътироф этиш зарур.

Лингвопоэтика лингвистиканинг алоҳида янги соҳаси сифатида бадий асар тилини ўрганувчи янги йўналишлардан биридир. Бу йўналиш бўйича амалга оширилган мавжуд тадқиқотлар соҳанинг мундарижасини ўзида ҳали тўлиқ акс эттира олган дейиш мумкин эмас. *Лингвопоэтика* тушунчаси остида соҳани тор тушуниш туфайли поэтик характердаги асарларнинг тил хусусиятлари ўрганилади, деган қараш мавжуд. Аслида *поэтика* тушунчасининг мундарижаси жуда кенгдир. Қадимда бу ҳақда Арасту ўзининг машҳур «Поэтика» асарини яратди. Унда поэтик санъат – шеърый навлар (жанрлар) хусусида тўхталиб, поэтика – поэзия санъати ҳақида сўз юритган. «Тил ва фикр» бобида эса нутқ ва фикрга тегишли ҳодисаларнинг риторикага алоқадорлигини таъкидлаб, унинг нутқ тузиш билимлари билан боғлиқлигини алоҳида эътироф этади⁴. Ҳар бир тил ҳодисаси нутқий вазиятга ўтар экан, инсоннинг тасавури, рухияти, ҳиссиётлари нутқий боғланишга ўзаро алоқадор ҳолда кўчади. XX аср тилшунослигида бадий асар тили тадқиқига кенг эътибор берилгани боис, *риторика* ва *поэтика* тушунчаларини бирлаштирган ҳолда бадий асардаги воқелик тасвирини ҳар томонлама, чуқур ва яхлит ҳолда тадқиқ этишни ўзида акс эттирувчи «*лингвопоэтика*» термини пайдо бўлди.

Лингвопоэтика ҳар қандай жанрнинг тил хусусиятлари билан боғлиқ муаммоларни таҳлил қилади. Хусусан, эпик асарларнинг ҳам тил хусусиятлари жиҳатидан ўрганилиши лингвопоэтика тушунчаси билан изоҳланади. Лингвопоэтика муаммоларига бўлган қизиқиш XX асрнинг 60-йилларидан шакллана бошлади. Маълумки, ўша даврлардан бошлаб поэтик тилнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганувчи тилшунослик йўналиши лингвопоэтика деб юритила бошлади. *Лингвопоэтика* терминидан фойдаланиш айрим тадқиқотчилар таклиф этган «*филологик поэтика*» терминидан кўра маъқул деб топилган. Чунки унда тадқиқотчи томонидан кузатилаётган бадий асар поэтикаси ва тили ўртасидаги диалектик боғланиш лингвистик бириклар ёрдамида акс эттирилган.

РЕЗЮМЕ. Мақолада лингвопоэтиканинг юзага келиши билан боғлиқ масалалар хусусида сўз боради, лингвистика ва поэтиканинг ўзаро муносабатлари кўрсатиб ўтилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассмотрены вопросы становления лингвопоэтики, обозначено взаимодействие лингвистики и поэтики.

RESUME. This article dwells on the theoretical problems of linguapoetics. The interactions between linguistics and poetics are accurately nominated.

Таянч сўз ва иборалар: лингвопоэтика, структур лингвистика, структурал поэтика, риторика, филологик поэтика.

Ключевые слова и выражения: лингвопоэтика, структурная лингвистика, структурная поэтика, риторика, филологическая поэтика.

Key words and word expressions: linguapoetics, structural linguistics, structural poetics, rhetoric, philological poetics.

⁴ Аристотель. Поэтика. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 39-бет.

ЎЗБЕК ТИЛИ ТЕРМИНОСИСТЕМАСИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ОМИЛЛАРИ

Маълумки, ҳар бир тил лексик таркибининг ривожини ва бойиши куйидаги икки омил асосида рўй беради: а) ички имконият; б) ташқи имконият. Бу омиллар ўзбек тили терминлар тизимида ҳам тўла амал қилади. Лекин ички имкониятлар ва ташқи манбалар ҳисобига юзга келган терминларни аралаштирмаслик лозим. Чунки ҳозирги ўзбек тилининг ижтимоий, илмий-техник ва бошқа соҳа терминлари тизими, асосан, ташқи имкониятлар асосида бойиб, ривожланиб бормоқда. Бошқача айтганда, лексик бойишда ички имконият устуворлик қилса, терминлар тизимида ташқи имконият ички имкониятга маълум даражада яқинлашади. Зеро, терминлар тизимида ижтимоий ҳаётдаги интеграциялашув жараёни кучайган ҳолда намоён бўлади.

Термин ва терминология масаласи умумий ва хусусий тилшуносликнинг асосий масалаларидан биридир. *Термин* тушунчаси билан боғлиқ барча ҳодисалар лингвистикани илмий билишнинг ҳар хил соҳалари билангина эмас, балки ишлаб чиқариш, кундалик эҳтиёж муаммолари билан яқинлаштиради.

Тилшуносликда терминология жуда кўп ишланган соҳа бўлишига қарамай, тадқиқотчилар томонидан терминларнинг таснифи аниқ берилмаган, бу масаладаги қарашлар хилма-хил. Масалан, Ҳ.А.Жамолхонов ўзининг номзодлик ишида терминларни куйидагича гуруҳлайди: «1) аслий терминлар; 2) нисбий терминлар»¹. Олим томонидан аслий ва нисбий терминлар фарқланар экан, аслий терминларга ҳатто бадий адабиётда, сўзлашув нутқида, илмий адабиётларда ўз вазифаси жиҳатидан юксак даражада терминлашган бирликлар ҳам киритилади. Нисбий терминлар эса паст даражада терминлашган бўлиб, маълум бир маъно, тушунча ёки ҳодисани ифодалашда у тўлиқ термин даражасига бориб етмайди ва умумистеъмом лексика билан терминологик тизим сарҳадида «оралик учинчи» макomini эгаллайди.

Тилшуносликда *термин* тушунчасига берилган таърифлар ҳам хилма-хил. Бу ҳозиргача терминнинг моҳияти тўлиқ очиб берилмаганлиги, шунинг учун унга доир қарашларда яқдиллик мавжуд эмаслиги каби қатор омиллар билан боғлиқ. Масалан, ўтган асрнинг 20-йилларида айрим олимлар ўзбек тилидаги ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий терминларнинг туркий тилларга хос сўзлар асосида бўлиши ғоясини илгари сурган ва терминлар тизимида янги ёндашувни вужудга келтирган эдилар. Хусусан, бу борада Ғ.Юнусов томонидан кўп ишлар қилинди. У 1926 йилда «Русча-ўзбекча қисқача ҳуқуқий ва сиёсий луғат»ни тузди² ва унда русча ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий терминларни туркий сўзлар асосида беришга ҳаракат қилди. Олим ўз ишида «Темур тузуқлари»га суянди ва кўп ҳуқуқий терминларни шу китобдан олди. Масалан, *суд* – *йорғу*, *зувоҳ* – *айгоқчи*, *кодекс* – *тузук*, *судья* – *йорғувчи*

¹ Жамолхонов Ҳ.А. Ўзбек ботаника терминологиясининг таркиб топиши ва ривожланиш тарихидан. НДА. – Тошкент, 1969, 23-бет.

² Юнус Ғ. Русча-ўзбекча қисқача ҳуқуқий ва сиёсий луғат. – Тошкент, 1926, 33-бет.

кабилар. Лекин уларнинг айримлари сўзларнинг умумистеъомдаги маъносига зид бўлганлиги сабабли оммалашмади. Масалан, *айгоччи* сўзи бунга далил.

Бугунги кунда *термин* тушунчаси янги моҳият касб этди ва унинг генеологик жиҳати масала моҳияти талкинотида асосий ўрин тутмади. Ш.Кўчимовнинг кайд этишича, «Термин касбий маъно билдирувчи, касбий тушунчани ифодаловчи ва шакллантирувчи айрим объектлар ва улар ўртасидаги алоқаларни муайян касблар нуқтаи назаридан билиш ҳамда ўзлаштириш жараёнида ишлатиладиган сўз ёхуд бирикмадир»³. Албатта, касбий маъно англатувчи сўзлар сирасига касб-хунарга оид сўзлар ҳам киришини эсда тутиш лозим. Олим, бизнингча, буни назарда тутмаган, албатта.

Умунан, *термин* тушунчасига юкланган мазмун қуйидаги категорияларга асосланадики, улар терминларни умумистеъом сўзларидан фарқлаш учун концептуал мақомга эга бўлади: 1) *термин* – умумидабий тилнинг махсус вазифа бажарувчи бир тури бўлиб, ишлаб чиқариш, фан ва техника тилига мансуб лисоний бирлик, сўз ёки бирикмадир; 2) *термин* – аниқ нарсаси-предмет, ашё, мавхум тушунчаларнинг махсуслаштирилган номидир; 3) *термин* учун муайян таъриф (дефиниция) зарур, унинг ёрдамида тегишли тушунча мазмунини аниқроқ ифодалаш, тушунчадан бирини иккинчисидан чегаралаб ажратиш имконини берувчи, айтилган вақтда маълум тушунчани муайян таснифий каторга жойлаштиришга йўл қўювчи, фарқловчи белгиларни равшанроқ кўрсатиш мумкин.

Ҳар қандай тушунчалар тизимига муайян умумистеъом лексемалар ёки хусусий моҳиятли терминлар тизими тўғри келади. Терминологик тизимлар фан таракқиёти билан биргаликда ривожланиб боради. Терминлар умумистеъомдаги сўзлардан фарқли равишда тор лисоний гуруҳ томонидан маълум даражада «сунъий» равишда жорий қилиниб, уларнинг қўлланиши маълум даражада соҳа «жамоаси» томонидан назорат остида бўлади. Терминларга стихиялилик хос эмас, аксинча, улар анланган зарурият сифатида ўйлаб топилади, ижод қилинади. Шунингдек, оддий сўздан фарқли равишда, терминнинг маъноси контекстга боғлиқ бўлмайди, муайян лексема терминологик маъносида ва ўз терминологик майдонида қўлланар экан, айтилган маъно сакланиб қолаверади. Бироқ кўп маъноли терминларнинг аниқ маъносини ажратиш олиш учун контекстнинг зарурлиги шубҳа туғдирмайди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида бошқа давлатлар билан вужудга келган ижтимоий-сиёсий ва турли соҳалардаги алоқалар ўзбек тили лексикасининг ривожланишида муҳим роль ўйнади. Бу таъсирнинг энг ёрқин намунасини ўзбек тили терминлар тизими, хусусан, техникавий терминология мисолида кўриш мумкин. Зеро, ўзбек тили техникавий терминлари таркибида рус тилидан айнан ўзлаштирилган ёки бирор қисми ўзбекчалаштирилган ёхуд рус тили терминлари асосида ўзбек тилининг ўз ички имкониятлари асосида яратилган терминлар беҳад кўп.

Тилдаги ҳар бир грамматик ва деривацион воситанинг ўз ўрни, функционал доираси ҳамда қўлланиш муҳити бор. Сўз ясовчи аффикслар

³ Кўчимов Ш. Дипломатик тил асослари: маъруза матни (қўлёзма). 2-маъруза. – Тошкент, 2010, 3–4-бетлар.

хам бундан мустасно эмас. Сўз ясовчи аффиксларнинг вазифаси асосга кўшилиб, янги лексик маъноларни вужудга келтириш, шу билан бирга, борлиқнинг лисоний манзарасини мукаммаллаштиришдан иборат.

Турли тармоқ мутахассисларнинг терминологик тизимни такомиллаштириш, бир тилдан иккинчи тилга ўзлашаётган терминларнинг мавжуд мукамал муқобилини танлашда тилшунослар билан ҳамкорлиги яхши натижалар беради. Айниқса, ўзга тиллардаги жараён англагувчи терминларни ўзбек тили терминологиясига киритиш учун олимларнинг уларга муқобил топиш борасидаги ижодкорлиги талаб қилинади. Масалан, *изоляция, иммиграция, коагуляция, агрессия, адаптация, амортизация, ассимиляция, вегетация, вентиляция, вибрация, дегенерация* каби терминлар бевосита ўзининг аниқ муқобилини талаб қилади ва ўзбек тили бу эҳтиёжни қондириш имкониятига эга деб ўйлаймиз. Аммо ўзлашма терминларни ўзбекчалаштиришда қуюшқондан чикмасдан, қулайлик, оммалашувчилик тамойилларидан келиб чиқиш керак. Лекин бир лексик бирлиқни сўз бирикмаси шаклида ўзбекчалаштириш ҳар доим ҳам мақсадга мувофиқ эмас. Терминлар танлашда фан-техника интеграциялари ва глобаллашув талабларидан келиб чиққан ҳолда универсалияларга интилиш миллий фан-техника ривожига талабидир. Н.Махмудов бу ҳақда қуйидаги фикрларни баён этади: «Замонавий илғор фан, техника, технологиялар билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи чет сўзлар, хусусан, инглиз (америка варианты) тили сўзлари жуда кўплаб тилларга кириб бормоқда. Ҳатто бошқа тиллар таъсирига ўта хушёрлик билан қарайдиган бугунги японлар тилидаги компьютер техникасига оид терминологиянинг нақд 99 фоизи инглиз тилидан ўзлаштирилган сўзлардир»⁴. Олим мустақиллик даври ўзбек тили лексик қатламидаги фаоллашув жараёнида «-нома, -ро, но-, -лаш, -тириш» каби ясовчиларнинг нисбатан кўпроқ янги ясалмалардаги иштирокини қайд этади. Мисоллар: *таомнома, ахборотнома, сўровнома, нархнома, далолатнома, қайднома, маълумотнома, асоснома, йўриқнома, ташаккурнома, талабнома, аҳднома, кафолатнома, идоралараро, ҳукуматлараро, давлатлараро; ноҳукумат, нотижорат, номоддий, нодаврий, нофаол; автоматлаштириш, маҳаллийлаштириш, компьютерлаштириш, моделлаштириш* каби»⁵.

Кўринадики, жамият эҳтиёжи асосида тилимизда турли соҳаларга оид кўплаб терминлар яратилмоқда. Шу билан бирга, фанда терминларга бўлган илмий қарашлар моҳиятан янги тус олиб, мазкур тизимнинг, уни ҳосил қилувчи бирликларнинг янгидан-янги хусусиятлари очилмоқда, тавсифлар такомиллашиб, термин ижодкорлиги мукаммаллашиб бормоқда.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада ўзбек терминологиясининг талқини, бугунги кунга қадар бўлган тараққиёт босқичлари борасидаги тақлифлар баён этилган.

⁴ Махмудов Н. Оламнинг лисоний манзараси ва сўз ўзлаштириш // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015, 3-сон, 8-бетлар.

⁵ Махмудов Н. Ўзбек тили лугат бойлиги ривожига фаоллашган жараёнлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015, 5-сон, 9-бет.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассмотрены исследования по терминологии, этапы её развития, приведены рекомендации по её регулированию.

RESUME. This article presents an overview of Uzbek terminological lexicography, stages of development to date, and suggestions and shortcomings.

Таянч сўз ва иборалар: терминология, тартибга солиш, соҳа терминлари, тараққиёт босқичлари.

Ключевые слова и выражения: терминология, регламентация, термины отраслей, этапы развития.

Key words and word expressions: terminology, editing, industry terms, stages of development.

Нилуфар АХМЕДОВА

ОБРАЗЛИ ТАФАККУРНИНГ ЎЗИГА ХОС ТАБИАТИ

Тафаккур бевосита ақл, идрок, фикрга йўналтирилган онгнинг шакли бўлиб, у реал воқеликни, унинг сабаб-натижаларини, моҳият ва ҳодиса томонларини ўзаро муқояса қилиб, ҳукмлар чиқарадиган мавҳум жараёндир. Тафаккурнинг назарий жиҳатдан маҳсус тури ҳисобланган образли тафаккур олами образлар ҳаракати воситасида англаш, идрок этиш жараёни бўлиб, у инсоният тараққиётининг илк босқичларида ҳамда ҳозирга қадар болалар ҳаётининг дастлабки даврларида кузатилади¹, борлиқдаги ҳолатларни ақлий образлар ёрдамида тасаввур қилади² ёки нарсалар билан уларнинг хоссалари ўртасидаги одатдан ташқари, ишониш қийин бўлган уйғунликнинг ўрнатилишига³ сабаб бўлади. Образли тафаккур инсон моддий ҳаётидаги нарса-ҳодисаларнинг унинг тасаввурида бутунлай ўзга олам ранглирида жилоланиши саналади. Бу тафаккур шакли учун замон ва макон иккиламчи ҳодисадир. Сабаби, у вақт қонуниятини ихтиёрлари доирасида олдинга ёки орқага айлантириши, макон кенглиklarини ўз тасаввур олами сарҳадлари билан ўлчаши мумкин.

Бугунги кунда образли тафаккурнинг энг ибтидоий кўриниши болаларда кузатилса, ижтимоий-руҳий салмоқдор шакли ижод жараёнида ўз аксини топади. Болалар тафаккуридаги образлар табиий, қийинчиликсиз, борлиқдаги воқеа-ҳодисаларнинг таъсири натижасида ҳаракатга келади. Бу образларнинг пайдо бўлишига сабаб боланинг қутилмаганда нотаниш воқеа-ҳодисага дуч келишидир. Бу ҳолатда болаларда эгоцентриқ тафаккур ўзини намоён қилади, яъни ўз фикрини айтиш ва уни ҳақиқат деб билиш жараёни болада тез фурсатларда жумбоқнинг ечимини топишга даъват этади. Натижада бола мавжуд тафаккур имкониятидан фойдаланади. Масалан, тошбакани биринчи марта кўрган бола уни юрадиган тош деб атайди. Чунки унга тош предмети англатадиган тушунча аён. Аммо у биладиган тошлар ўз-ўзидан юрмайди. Шунда бола тезда хулоса чиқаради: демак, бу ҳам тош, фақат юрадиган тош.

¹ Вygотский Л. Мышление и речь. – М.: АСТ, 2008. С. 310.

² Современный психологический словарь. – М.: Прайм-Еврознак, 2007. С. 235

³ Назаров Қ. Фалсафа асослари. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2012, 489-бет.

Ижод жараёнидаги образлар эса одам рухиятида пайдо бўлган муаммо (дард) натижасида юзга келади ва ҳаракатлана бошлайди. Улар худди ўзанини йўқотган дарёни эслатади. Токи бир тизимга тушмагунча тинмайди. Зеро, “мия нафакат олдиндан мавжуд маълумотларни ёдда сакловчи, қайта тикловчи ёки улардан фойдаланишни таъминловчи орган, балки бу маълумотларга таянган ҳолда ижодий қайта ишловчи ҳамда ўхшаш ҳодисаларни бирлаштирувчи аъзо ҳамдир”⁴. Ижоддаги образли фикрлаш болалардагига караганда ўта ҳиссиётга бой. Унинг замирида инсон рухиятини тарбиялаш, нозик сезимларига таъсир қилиш ҳамда эстетик дидини шакллантириш ётади.

Шундай қилиб, образли тафаккурнинг ўзига хос хусусиятлари куйидагилардан иборат: 1) образли тафаккурнинг манбаи – хотира ёки тасаввур; 2) у шундай натижаки, сабабсиз пайдо бўлмайди; 3) бу тафаккурдаги аниқ тушунчалар мавҳумлик касб этади; 4) образли тафаккурда бир нарса-ҳодисанинг хоссаси бошқа бирига кўчирилиши мумкин; 5) образли тафаккур орқали муаммолар ечими топилади, вазиятлардан чиқиб кетилади ёки уларга баҳо берилади; 6) бу тафаккурда ҳосил қилинган образлар аслида борлиқда учрамайди (М.: ота – оила устуни); 7) образли тафаккур макон ва замон кенгликларидан-да чексиздир; 8) бу тафаккур шаклидаги образлар доимо ҳаракатда, шу сабабли инсонни кашфиётларга даъват этиб келади.

Образли тафаккурнинг нутқий вокеланиши болаларда ўзига хосдир. Маълумки, бола борлиқни идрок эта бошлагач, ўз имконияти доирасида воқеа-ҳодисаларни баҳолайди. Ўзи учун нотаниш нарса-ҳодисаларни таниш жараёнлар билан муқояса қилади, ўхшаш кирраларини бирлаштириб, фарқли томонларини ажратади; керакли ўринларда ҳукм ҳам чиқаради.

Образли тафаккур -- универсал ҳодиса. Чунки бутун дунёда ҳаёлан булутларда сайр этмаган, бошқа сайёра ихтиро қилмаган, жонсиз нарсалар билан гаплашмаган бола кам бўлса керак. Аммо бундай образли тасаввур болаларда ўз-ўзидан пайдо бўлавермайди. Унинг юзга келишида ижтимоий, маънавий, шахсий сабаблар бўлиши кузатилади. Шу сабабли биз бу ҳолатни куйидагича тасниф қилишни лозим топдик:

1. Боланинг руҳий ҳолати асосида. Масалан:

– Мен ҳу анави булутга етиб, унга миниб олсам дейман...

– Нега?

– Чунки у ерда ҳеч ким йўқ. Тееепадан ҳамма нарсани, ҳамма кишини кўрса бўлади... Мен дадамларни ўша ердан қузатмоқчиман. Чунки у кишининг яна бошқа болалари ҳам бор. Улар биз билан яшамайди. (Гулноза, Бухоро шаҳри, 5 ёш).

2. Боланинг ички ишончи асосида.

Кичкинтой Сарвар эжиринглаган телефонни олиб, деди:

– Алло! А...Аммажон, кимни, аямними? Хўп, ҳозир. Фақат сиз телефондан чиқиб кетманг, ичида ўтириб туринг... Ҳозир...⁵

⁴ Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1991. С. 4.

⁵ Кичкина деманг бизни...// Тўпловчи ва таржимон Шодмон Отабек. – Тошкент: Наврўз, 2017, 32-бет. (Кейинги мисоллар шу манбадан олинган бўлиб, қавс ичида бети кўрсатилади.)

Бу ҳолатда бола овоз телефоннинг ичидан эшитилаётганлиги сабабли гапирётганлар ҳам унинг ичида бўлса керак, деб тасаввур қилади. Ваҳоланки, телефон ва одамнинг катта-кичиклиги мантқан тўғри келмаслиги боланинг эътибори учун аҳамиятли эмас. Демак, у доимо шундай ўйлайди, балки одамларни кичрайтириб тасаввур ҳам қилади.

3. Ҳйин Ҳйнаши жараёнида.

Агар хаёллар ичидаги боланинг хатти-харакатлари кузатилса, у бутунлай бошқа оламдалиги ҳис этилади. Баъзан қаршисида ўтирган кишига қараб аллақим билан гаплашади-ю, аммо уни кўрмайди. Масалан, *боласи Ҳйнаб турган хонага кирган аёл ўз юмушлари билан столнинг ёнидаги стулга ўтирди. Шунда бола бор овози билан:*

– *Ойижон, тулинг, ахир бу отимнинг боши-ку?! – дея чинқирди.*

Бола тасаввурда стул – отининг боши. Ақл, тил бундай ходисани ўз доирасига сиғдира олмайди. Чунки улар учун стул предмети – ёғоч, темир ёки пластмассадан тайёрланадиган ва ўтириш учун мўлжалланган уй жиҳози.

4. Такқослаши асосида.

Бобо оромкурсида мудраб ўтирарди. Набира келиб унинг камзулидаги тугмани бураб Ҳйнай бошлади.

– *Нима қилясан?*

– *Бошқа каналга бурамоқчиман(18).*

Оддий жараёндек туюлган бу ҳолатда бола ўз нуткида ўхшатиш бадий санъатидан фойдаланади. Тўғри, бундай мисоллар болалар нуткида жуда кўп учрайди. Аммо мана шу жараёнларда тафаккурда образлилик намоён бўлади. Чунки юқорида бир нарсанинг ўхшаш томони ҳамда унинг функцияларини бола бошқа нарсага такқослаб, хулоса чиқаради. Болалар ўз нуткида катталар сингари бундай бадий воситалардан фойдаланишни мақсад қилиб олмайди, балки борлиқни ўрганишнинг бир усули саналган такқослаш жараёнининг ўзида уларда тафаккурий ва нуткий эҳтиёж туғилади.

5. Вазиятни баҳолаши асосида.

Образли тафаккур қиладиган бола улғайиб боравергач, ҳаётда турли вазиятларнинг бир неча ечимини топа оладиган, улардан осон чиқиб кета оладиган, ҳозиржавоб бўлади. Масалан:

– *Абдумалик, стол устида турган олма қани? Компот қилишим керак эди, – деб сўради кампир неварасидан.*

– *Уни кўзичоқ еб қўйди, – кулимсираб жавоб берди невараси.*

– *Қанақа кўзичоқ? – буви неварасига ҳайрон бўлиб қаради.*

– *Мен-чи? Ўзингиз мени доимо кўзичоғим дейсиз-ку! (13)*

Болалардаги образли тафаккур, ўз-ўзидан, уларнинг нутқини тасвирий-бадий воситалар билан бойигади. Чунки образли тасвирлаш жонлантириш, ўхшатиш каби бадий унсурларга асосланади. “Бу воситалар нуткий таъсирчанликни ошириш, таъкидни ҳосил қилиш, шунингдек, субъектив баҳо муносабатини акс эттиришга хизмат қилади”⁶.

Болалар тафаккуридаги образлиликни ривожлантириш, уни нуткий тарзда ифода қилинишига кўмаклашиш эса кейинчалик боланинг: 1) инсон сифатида шаклланишига; 2) нотиклик қобилиятининг камол топишига; 3) ҳаётнинг турли вазиятларидан йўл топиб чиқиб кета олишига; 4) жамоада

⁶ Курбонова М. Ўзбек болалари нутқининг прагматингвистик аспекти. ДД. – Тошкент, 2018, 139-бет.

ўз ўрнини топа олишига; 5) хар қандай вазиятда ўз фикрини химоя қила олишига имкон яратади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада образли тафаккурнинг ўзига хос фалсафий жиҳатлари ва унинг нутқий воқеалари ёритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье изложены философские аспекты образного мышления и способы его речевой репрезентации.

RESUME. The article describes the philosophical aspects of imaginative thinking and its speech reality.

Таянч сўз ва иборалар: образли тафаккур, макон, замон, таққослаш, умумлаштириш, хотира, тасаввур, ҳаракат, ижод, воқеалари, метафора.

Ключевые слова и выражения: образное мышление, пространство, время, сравнение, обобщение, память, представление, действие, творчество, реализация, метафора.

Key words and word expression: figurative thinking, space, time, comparison, generalization, memory, imagination, action, creation, realization, metaphor

ФАНИМИЗ ЗАҲМАТКАШЛАРИ

ҲОШИМЖОН РАЗОҚОВ

Илмий ижод даргоҳига назар солсангиз, турфа далилларга дуч келасиз: баъзи закий инсонлар дастлаб тил билимига меҳр қўйиб, тилшуносликнинг бир йўналишида муайян ютукка эришадилару кейин бадиий ижод билан шуғулланадилар, адабиётшуносликнинг муҳим жиҳатига ёпишиб, зўр тадқиқотлар яратадилар. Айримлар эса ўзлари шоир, адиб бўла туриб, яна илмий тадқиқот заҳматларини тотишга тутинадилар. Машҳур кўшканот ижодкор Ҳошимжон Разоқов ана шу учинчи тоифага кирадиган ҳар жабҳанинг уддабуронларидан эдилар.

Бўлғуси нуктафаҳм олим, шоир, драматург Ҳошимжон Разоқов 1916 йили Шаҳрихон туманининг Қўштепа кишлоғида деҳқон оиласида дунёга келган. 1918 йили оила Хакан кишлоғига кўчиб ўтган. Натижада Ҳошимжон Разоқов беш ёшида Булбул қори томонидан ташкил этилган эски русумдаги мактабда ўқиб, араб алифбосида хат-саводини чиқаради. 1928 йили Терактаги номли маҳаллада очилган янги мактабда ўқиб, билимини оширади. 1929 йилдан Мусаев номидаги колхозда очилган янги мактабда муаллимлик қила бошлайди.

Ўрта мактаб хатмидан сўнг Ҳошимжон Разоқов 1932 йили Андижон рабфақини битиргач, ўрта мактабларда ўқитувчиликни давом эттиради. 1933 йилдан бошлаб Ҳошимжон Разоқовнинг шеър ва мақолалари “Пахта fronti” газетасида, ҳажвиялари “Муштум” журналинда эълон қилина бошлайди. 1936 йили у Фарғона Педагогика институти Ўзбек тили ва адабиёти факультетига ўқишга кириб, Саъдийнинг “Гулистон” пандномаси, Алишер Навоийнинг “Девон”ини ўқиш билан жиддий шуғуллана бошлайди. Натижада “араб ёзувидаги китобларни ўқиб юргани учун” институтдан ҳайдалади.

Шундан сўнг Ҳошимжон Разоқов кишлоғига қайтиб, яна мактабда муаллимлик билан машғул бўлади ва ўқишдан ноҳақ ҳайдалганлиги ҳақида республика Маориф халқ комиссарлигига шикоят ёзади. Текширув натижаси ижобий ҳал бўлади ва Ҳошимжон Разоқов 1937 йилдан эътиборан Низомий номидаги Тошкент давлат Педагогика институтида тахсилни давом эттириш имкониятини қўлга киритади. Бу ерда у Восит Саъдулла, Шухрат, Зафар Диёр, Ориф Юнус, Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин каби бўлғуси адиблар билан бирга ўқийди, замон алломаси Максуд Шайхзода раҳбарлигида Навоий лирикаси бўйича маърузалар ёзади. 1941 йили олий даргоҳни тугатган Ҳошимжон Разоқов Андижонга қайтиб, Ҳамза номидаги Педагогика билим юртида она тили ва адабиётдан дарс бера бошлайди. 1943 йилдан 1948 йилгача ҳарбий хизмат ҳисобидан ички ишлар кўшини сафида хизмат қилади.

Ўз аризасига кўра ички хизмат идораларидан ишдан бўшаган Ҳошимжон Разоқов Педагогика билим юртида илмий бўлим мудирлиги вазифасини бажара бошлайди.

Аммо бадий ва илмий ижод завки уни бир сонияга ҳам тарк этмасди. Ана шу кучли кизиқиш, асар тасниф этиш завки уни Тошкентга етаклайди. 1949 йили Ҳ.Раззоков Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт илмий тадқиқот институтининг аспирантурасига дохил бўлади ва Завкийнинг ҳаёти, фаолияти, ижодий мероси бўйича тадқиқотлар олиб бора бошлайди. Уч йил давомида Ҳошимжон Раззоков Завкийнинг ҳаёти, меросига доир барча кўхна каламий манбаларни синчиклаб ўрганиб, ўзбек ва рус тилларида бир неча мақолалар эълон қилди; шоир асарларини нашрга хозирлайди, илмий анжуманларда янги топилмалар асосида маърузалар билан қатнашади. Узлуксиз меҳнат, табиатан матндонлик ўз хосиласини берди: Ҳошимжон Раззоков 1953 йилда “Шоир Завкийнинг ҳаёти ва ижоди” мавзусида Ўзбекистон Фанлар академияси қошидаги ихтисослашган илмий кенгаш мажлисида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди ва кейинчалик унга доцентлик унвони берилди. Ўша йиллари Завкийнинг тўла илмий биографиясини яратиш, асарларини тўла ҳолда меросхўрларига етказиш улкан тадқиқий жасорат эди.

Илмий йўналишдаги ушбу ижод ютуғи Ҳошимжон Раззоковнинг ғайратига-ғайрат, кучига-куч бахш этди. 1945 йилдан умрининг охиригача (1982) Андижон давлат педагогика институтида ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, профессор, кафедра мудири лавозимларида ишлаган Ҳошимжон Раззоков турли йилларда “Завкийнинг ҳаёти ва ижодий мероси” монографиясини, шоирнинг “Танланган асарлари”ни, Увайсий, Оразийларнинг шеърлар тўпламларини, “Тойилган тиргак”, “Зулматдан нур” драматик асарларини чоп эттирди. Атоқли ўзбек шоираси Нодирабегимнинг ибратли ҳаёти ҳақидаги биринчи драматик асар ҳам Ҳошимжон Раззоков каламига мансуб. Муаллифнинг “Нодира” драмаси кардош Қирғизистонда ҳам сахналантирилган. Асарда буюк ўзбек шоирасининг тўлақонли образи илк бора сахна орқали кенг томошабинлар эътиборига ҳавола қилинган.

Ўтган XX асрнинг 60-йиллари бошларидан Ҳошимжон Раззоков ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор мавзусида тадқиқотлар олиб бора бошлади. Халқ оғзаки ижодида деярли ўрганилмаган мазкур муаммо бўйича доцент Ҳошимжон Раззоков алоҳида монография яратди, халқаро ва республика микёсидаги конференцияларда маърузалар ўқиди; кўплаб мақолалар эълон қилди. “Латифалар”, халқ кўшиқларидан иборат “Гулёр” тўпламларини нашр эттирди. 1970 йили кўп йиллик изланишларининг натижасини “Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор” номи билан докторлик диссертацияси сифатида расмийлаштириб, Ўзбекистон Фанлар академияси ҳузуридаги ихтисослашган илмий кенгаш мажлисида ҳимоя қилди. Бу орада бир неча шеърлар тўпламини оммалаштирди. Уларда замондошлари образини, руҳий кечинмаларини айрича соз ва овозда яратишга муваффақ бўлган. 1974 йили унга профессорлик унвони берилди.

Профессор Ҳошимжон Раззоков илмий тадқиқот, таълим-тарбия, маънавий-маърифий ишларни доимий тарзда бадий ижод билан, фольклор намуналарини тўплаб нашр эттириш билан бақамти боғлаб олиб борди: ўтган асрнинг 70-йилларининг ўрталарида ўзбек ва рус тилларида халқ эртақларини чоп эттирди. “Заковат ва фалокат” комедиясини яратди. Ўша йиллари адиб ва олим Ҳ.Раззоков Фарғона халқ кўшиқларини ҳамда Афанди латифаларини тўплаб нашр эттиришда фаоллик кўрсатди. У Олий ўқув юрглари талабалари учун яратилган (1980) “Ўзбек халқ оғзаки ижоди” ўқув кўлланмасининг ҳаммуаллифларидан бирidir.

Филология фанлари доктори, профессор, кенг камровли мусанниф, хамишабахор инсон Ҳошимжон Раззоқовнинг ватанимиз илм-фани, маънавияти, Олий таълими равнаки йўлидаги меҳнати давлатимиз томонидан муносиб тақдирланган: 1974 йили у “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи” унвони соҳиби бўлган, турли йилларда медаллар ҳамда Фахрий ёрликлар билан мукофотланган.

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ

МУНДАРИЖА

Тилшунослик

Н.Махмудов. Ўзбек тили социолингвистикаси муаммолари	3
Б.Юсуф. Қадимги туркий тилнинг расмий услуби	12
Ш.Махмараимова. Ўзбек публицистик дискурсида метафорик модуллар	17

Адабиётшунослик

С.Олим. "Лисон ут-тайр: ҳақиқат ва мажоз синтези	22
А.Алимбеков. XX аср турк шеърятига бир назар	26
М.Содот. Яна "Гул ва Наврўз" достони ҳақида	30

Илмий ахборот

Б.Ражабова. "Бобурнома"да Навоий сиймоси	37
Х.Эшонкулов. Навоий ғазалларида шухудий тавҳид талқини	42
Г.Равшанова. Абдулла Ориповнинг ҳажвнавислик маҳорати	47
М.Ёдгорова. "Олтин зангламас" романидаги ўзгаришлар хусусида	50
И.Сайиткулов. "Темурнома"да сохибқиронлик тасавури талқини	54
Н.Султонова. Ҳозирги ўзбек романларида бадний модификация	59
Г.Курамбоева. "Қирк киз" эпоси Миртемир таржимасида	63
Т.Тошболтаева. Фазлийнинг пайрав шеърларида ўзига хослик	67
Ў.Бегимов, М.Кўшжонов, О.Шарафиддинов талқинида	70
К.Жомаҳматов. Шахдий ва унинг девони ҳақида	73
М.Ражабова. Навоий фардларида фольклор мотивлари	75
Г.Рахим. "Холдорхон" достони композицияси	78
А.Мухамедов. Таржимашуносликка оид илк тадқиқотлар ҳақида	82
Д.Лутфуллаева, Б.Тожибоев. "Ўзбек тили ассоциатив луғати"ни тузишнинг лексикографик тамойиллари	85
О.Бозоров, М.Раҳимова. Сўзнинг мазмун томони ва унинг белгилиги ...	91
Ф.Мусаева. Лақуна ходисаси ва уни бартараф этишда шева лексикасининг аҳамияти	96
О.Бегимов. "Бобурнома"да орографик атамалар ва оронимларнинг берилиши	100
З.Йигиталиева. Семантик синтаксисда "модус" тушунчаси	104
Ф.Каримова. Диалогда ижтимоий-психологик омиллар	107
Ғ.Раҳмонов. Ўзбек тили синонимларида даражаланиш	110
М.Мамажонов. Матнда микдор ва ўлчов билдирувчи бирликлар	115
Ш.Тошхўжаева. Лингвопоэтиканинг айрим масалалари	117
Х.Норхўжаева. Ўзбек тили терминсистемасининг тараққиёт омиллари	121
Н.Аҳмедова. Образли тафаккурнинг ўзига хос табиати	124

Фанимиз заҳматкашлари

Ҳ.Ҳомидий. Ҳошимжон Раззоков	128
------------------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Языкознание

Н.Махмудов. Проблемы социолингвистики в узбекском языке	3
Б.Юсуф. Официально-деловой стиль древнетюркского языка	12
Ш.Махмараимова. Метафорические модули в узбекском публицистическом дискурсе	17

Литературоведение

С.Олим. “Язык птиц: синтез истины и аллегории”	22
А.Алимбеков. Взгляд на турецкую поэзию XX века	26
М.Содот. Ещё раз о поэме “Гул и Навруз”	30

Научное сообщение

Б.Раджабова. Образ Навои в “Бабур-наме”	37
Х.Эшанкулов. Толкование “шухудий тавхид” в газелях Навои	42
Г.Равшанова. Юмористическое мастерство Абдуллы Арипова	47
М.Ёдгорова. О некоторых редакционных вмешательствах в роман “Золото не ржавеет”	50
И.Сайиткулов. Толкование в “Темур-наме” представлений о Владычестве	54
Н.Султонова. Художественная модификация в современных узбекских романах	59
Г.Курамбоева. Перевод эпоса “Сорок девушек” в переводе Миртемира	63
Т.Тошболтаева. Своеобразие в тематических стихах Фазли	67
У.Бегимов, М.Кошджанов в толковании О.Шарафиддинова	70
К.Жомахматов. Шахди и его диван	73
М.Раджабова. Фольклорные мотивы в двустипиях Навои	75
Г.Рахим. Композиция дастана “Холдорхон”	78
А.Мухамедов. О первых исследованиях в переводоведении	82
Д.Лутфуллаева, Б.Тожибоев. Лексикографические принципы составления “Ассоциативного словаря узбекского языка”	85
О.Бозоров, М.Рахимова. Семантическая сторона слова и её знаковость ..	91
Ф.Мусаева. Явление лакуарности и значение диалектной лексики в её устранении	96
О.Бегимов. Орографические термины и оронимы в “Бабур-наме”	100
З.Йигиталиева. Понятие “модус” в семантическом синтаксисе	104
Ф.Каримова. Социально-психологические факторы в диалоге	107
Г.Рахмонов. Градуонимия в синонимии узбекского языка	110
М.Мамаджонова. Единицы измерения количества и меры в текстах	115
Ш.Тошхаджаева. О некоторых вопросах лингвопоэтики	117
Х.Норхаджаева. Факторы развития терминосистемы узбекского языка	121
Н.Ахмедова. Специфическая природа образного мышления	124

Деятели науки

Х.Хомиди. Хошимжон Разоков	128
----------------------------------	-----

CONTENT

Linguistics

N.Mahmudov. Problems of sociolinguistics of the Uzbek language	3
B. Yusuf. The official style of the ancient Turkic language	12
Sh.Makhmaraimova. Metaphorical modules in Uzbek publicist discourse	17

Literature studies

S.Olim. "Lyson ut-tayr: a synthesis of truth and metaphor	22
A.Alimbekov. A Look at Twentieth Century Turkish Poetry	26
M. Sodot. Also about the story "Flowers and Navruz"	30

Scientific information

B. Rajabova. The image of Navoi in "Boburnoma"	37
H. Eshonkulov. Interpretation of monotheistic monotheism in Navoi ghazals..	42
G.Ravshanova. Abdulla Aripov's comedy skills	47
M.Yodgorova. On the editorial changes in the novel "Golden Bell"	50
I. Sayitkulov. Interpretation of entrepreneurial imagination in "Temurnoma"..	54
N.Sultonova. Artistic modification in modern Uzbek novels	59
G. Kuramboeva. The epic "Forty Girls" translated by Mirtemir	63
T. Toshboltaeva. Distinctiveness in Fazli's follower poems	67
G. Begimov. M.Kushjonov in the discussion of O.Sharafiddinov	70
K. Zhomahmatov. About Shahdi and his cabinet	73
M.Rajabova. Folklore motifs in Navoi individuals	75
G. Rahim. The composition of the story "Kholdorkhon"	78
A.Muhamedov. About the first researches in translation studies	82
D. Lutfullaeva, B. Tojiboev. Lexicographical principles of compiling the "Associative Dictionary of the Uzbek language"	85
O.Bozorov, M. Rahimova. The content of the word and its sign	91
F.Musayeva. The phenomenon of lacunarity and the role of dialect vocabulary in its elimination	96
O. Begimov. Assignment of orographic terms and names in "Boburnoma"...	100
Z. Yigitalieva. The concept of "mode" in semantic syntax	104
F. Karimova. Socio-psychological factors in the dialogue	107
G. Rahmonov. Ranking of Uzbek language synonyms	110
M.Mamajonova. Quantitative and measurable units in the text	115
Sh.Tashkhuzhaeva. Some issues of linguistics	117
H. Norkhujaeva. Factors of development of the Uzbek language terminology system	121
N. Akhmedova. The nature of figurative thinking	124

Doers of sciences

H. Hamidi. Hashimjon Razzokov	128
-------------------------------------	-----

МЧЖ «STANDARD POLIGRAPH BOOKS»

босмахонасида чоп этилди. Буюртма № 48/3-02.20

Манзил: Тошкент шаҳар, Учтепа тумани, Фозилтепа кўчаси, 12-Б уй.

Қоғоз бичими 70x108 1/16. Офсет босма.

Офсет қоғози. Times New Roman гарнитураси.

Шартли-босма т.8,5. Тиражи 580 нусха .

Тар 11704

